OSMAN BAHADIR

Türkiye'de Sekülerleşme

Cumhuriyet Kitapları | İnceleme

YAYIN KURULU
Öner Yağcı (Başkan), Işık Kansu (Başkan Yardımcısı), Prof. Dr. Barış Doster, Gamze Akdemir, Çağdaş Bayraktar, Berrin Karadeniz

YAYIN KOORDİNATÖRÜ
Berrin Karadeniz

EDİTÖR
Umutcan Polat

KAPAK TASARIMI
Banu Moğulkoç

SAYFA DÜZENİ
Şerife Eren

İDARE-DAĞITIM
Mustafa Çakmak

BASKI/CİLT
İLERİ BASIM MAT. AMB. REKLAM TANITIM YAY. ve TEKNİK HİZ. TİC. AŞ.
Yenibosna Merkez Mh. 29 Ekim Cd. A1 Apt. No:5/902 Bahçelievler-İstanbul
(Vizyonpark 2.Plaza B-1 Blok Kat:9 No:81-82) • Sertifika No: 41157

DAĞITIM

Cumhuriyet Kitapları

I. Baskı: 2017, Evrim Yayınevi
II. Baskı: 2019, Anahtar Kitaplar
III. Baskı: Nisan 2023, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul

Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş.
Mali ve İdari İşler Müdürü: Osman Selçuk Özer

Prof. Nurettin Mazhar Öktel Sk.
No: 2 34381 Şişli/İstanbul Sertifika No: 10844
Tel: (0212) 343 72 74 - Faks: (0212) 343 72 65
ckk@cumhuriyet.com.tr • www.cumhuriyetkitap.com.tr

facebook.com/cumhuriyetkitaplari

twitter.com/kitapkulubu

instagram.com/cumhuriyetkitaplari

OSMAN BAHADIR

TÜRKİYE'DE SEKÜLERLEŞME

OSMAN BAHADIR, İTÜ Maden Fakültesi Petrol Mühendisliği Bölümü'nden mezun oldu. Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nden yüksek lisans derecesi aldı. Denis Diderot (Paris VII) Üniversitesi Bilimler ve Teknikler Tarihi ve Epistemoloji Bölümü'nden DEA derecesi aldı. 1991-1994 yılları arasında 30 sayı, aylık *Bilim Tarihi* dergisini çıkardı. 2004-2011 yılları arasında İTÜ'de *Bilim ve Teknoloji Tarihi* dersi verdi. Bilim tarihi üzerine 25 kitabı ve 600'ün üzerinde yazısı yayımlandı.

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Sekülerleşme olgusu, insanlığın gerek düşünsel gerekse toplumsal dönüşümler tarihinin en önemli gerçeklerinden biridir. Buna karşın çoğu zaman bu olgu ekonomik ve diğer sosyal dönüşümlerin bir sonucu gibi görülmüştür. Bu kitaptaki 68 yazı, bu yaklaşımın tersine, sekülerleşme olgusunu temel toplumsal dinamiklerden biri olarak ve özellikle de bilimle olan yoğun ilişkisi içinde ele alarak onun tarihteki büyük rolünü ortaya çıkartmaya çalışıyor.

Kitabın ikinci baskısında 10 yeni yazı yer alıyor. Ayrıca birinci baskıda bulunan yazıların bazılarına eklemeler yapıldı.

Bu kitabın gerek dünyada gerekse ülkemizdeki büyük sekülerleşme sürecinin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmasını dilerim.

Osman Bahadır
İstanbul, 2019

ÜÇÜNCÜ BASKIYA ÖNSÖZ

Kitabın üçüncü baskısında, 7'si yeni olan 75 yazı yer alıyor. Yeni yazılar, "Bilim ve Din Her Zaman Çatıştı mı?", "Aydınlanma Çağı ve Tarihsel Materyalizm", "Şiddetin Doğası ve Kökleri", "İstanbul'da Veba ve Karantina", "Cumhuriyet ve Elektrik", "Tarih Yazımında Sekülerleşme" ile "Hilafetin Kaldırılması" başlıklı yazılardır. Ayrıca bazı yazılara eklemeler yapıldı ve yazım hataları düzeltildi.

Osman Bahadır
İstanbul, 2023

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM: GİRİŞ **13**
Entelektüel Hareketin Evrimi 15
Bilim ve Din Her Zaman Çatıştı mı? 19
Seküler Bir Çağa Nasıl Gelindi? 23
El Emeğinin Tarihteki Rolü Üzerine 27
Bilim ve Büyü 31
Yeminin Tarihteki Rolü 34
Bilim ve Demokrasi 37
Laiklik Nedir? 40
Laiklik ve Demokrasi 43
Laiklik ve Özgürlük 48
Özgürlük ve Eşitlik 51
İki Kitabın Başlattığı Çağ 54
Aydınlanma Çağı ve Tarihsel Materyalizm 57
Kadın Özgürlüğünün Aşamaları 61
Sekülerleşme ve Şiddet 65
Şiddetin Doğası ve Kökleri 68
Bilim Nasıl İlerler? 71

İKİNCİ BÖLÜM: OSMANLILARDA SEKÜLERLEŞME **75**
Sekülerleşmenin Kaynakları 77
Osmanlılarda Sekülerleşmenin Başlaması 80
Osmanlılarda Bilimsel Düşüncenin Gelişimi 85
Şinasi ve Cumhuriyet 88
Ziya Paşa ve Cumhuriyet 91

İslam Dünyasında Astroloji 94
Takiyüddin'in İstanbul Rasathanesi'nin Yıktırılmasının Nedenleri..... 97
Osmanlılarda Sekülerleşme ve Bilim 102
İstanbul'da Veba ve Karantina 107
Osmanlılarda Matematik 113
Bir Öncü Matematikçi: Mehmet Nadir 117
Hasan Âli Yücel'e Göre Salih Zeki 120
Kamus-i Riyaziyat Nerede? 124
Osmanlılarda Kimya 127
Kimyada Bir Öncü: Ali Rıza Bey 130
Galatasaray Tıbbiyesi'nin Osmanlı Modernleşmesindeki Yeri..... 133
Osmanlılarda İlk Elektrik Uygulamaları 136
Küçük Kaynarca Antlaşması'nın Sekülerleşme Tarihimizdeki Yeri 146
Yeniçeri Ordusunun Kaldırılması 148
Mecelle'nin Tarihsel Anlamı 152
Darülmuallimin'in Kısa Bir Tarihi 155
Bir Osmanlı Yazarının Yaşam ve Ölüm Üzerine Düşünceleri..... 159
Fikri Tevfik Bey ve Hücre Teorisi 162
Baha Tevfik Bey'e Göre Gelişmenin Üç Esası 165
Baha Tevfik Bey ve Bilim Dilini Türkçeleştirme Mücadelesi 169
Baha Tevfik'in Düşünce Tarihimizdeki Yeri 172
Hangi Osmanlıcayı Öğreteceksiniz? 175
Osmanlılarda Resim 178
Osmanlılarda Müzik 182
Osmanlılarda Sinema 186
II. Meşrutiyet Döneminde Mizah 190
Türkiye'de İlk Psikanaliz Yazıları 194
Felsefesizliğin Sonu 199
Osmanlı Kadınlarının Eğitim Mücadelesi 203
Edebiyat Cumhuriyeti Sezebilmiş miydi? 207

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: CUMHURİYET VE SEKÜLERLEŞME 211

Tarih Yazımında Sekülerleşme 213
Cumhuriyet'in Büyük Laiklik Mirası 216
Cumhuriyet'in Büyük Hukuk Mirası 223
Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun Anlamı Neydi? 228
Hilafetin Kaldırılması 232
Bilim ve Cumhuriyet 236
Cumhuriyette Bilim 239
Platon ve Atatürk 241
"Siz Ona Atatürk Dersiniz. Biz ise Onu Ataşark Diye Anarız." 243
Türk İnkılabı'nın Hedefleri 249
Evrim Teorisinin Ülkemizdeki Geç Gelişimi 252
Cumhuriyet ve Matematik 255
Cumhuriyet ve Elektrik 259
Yüksek Mühendis Mektebi'nden İstanbul Teknik Üniversitesi'ne 265
Heisenberg Türkiye'de 268
Cumhuriyet'in İstatistik Devrimi 271
Cumhuriyet ve Müzik 274
Hindemith Türkiye'de Ne Yaptı? 277
Cumhuriyet Sekülerleşmesinin Bir Kaynağı: *Gökyüzü* Romanı 280
Yeşil Gece 283
Kemalizm ve Sol 287
Cumhuriyeti Anlamak ve Savunmak 290
Biz Ne Kadar Ulus Olabildik? 295

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

Entelektüel Hareketin Evrimi

İnsanlığın, büyük bir entelektüel gelişim tarihi var. Bu entelektüel gelişimin evriminin genel doğrultusunun sekülerleşme yönünde olduğunu söyleyebiliriz.

Toplumsal tarihi yönlendiren en büyük etken nedir?

Bu soru asırlar boyunca birçok düşünürün zihnini meşgul etmiş ve bu soruya verilebilecek farklı yanıtlar çerçevesinde farklı fikir akımları da oluşmuştur.

Karl Marx, tarihin sınıf mücadeleleri tarihi olduğunu söylüyor ve toplumsal evrimin en büyük yönlendirici faktörünün de toplumsal üretim güçleri ve biçimleri olduğunu ileri sürüyordu. Üretim biçiminin belirlenmesinde de asıl olarak teknolojinin önemli olduğunu düşünüyordu. Tarihsel materyalizm düşüncesi, Marx'ın toplumsal evrime bakış biçiminin bir ifadesidir. Bu bakış tarzına göre, "İnsanların varlıklarını belirleyen bilinçleri değil, tersine, bilinçlerini belirleyen toplumsal varlıklarıdır." Fakat bu düşünce tarzı, bilimin, bilimsel düşüncenin ve genel olarak entelektüel yaratıcılığın, bütün ekonomik, teknolojik ve sosyal gelişmelerin başlangıcında büyük rolü olduğu gerçeğiyle uyuşmamaktadır. İnsanların bilinçleri ile toplumsal varlıkları arasındaki etkileme ve belirleme ilişkisi karşılıklıdır.

Pozitivizm felsefesinin kurucusu Auguste Comte ise Karl Marx'tan farklı olarak, tarihin akış yönünü sağlayan en önemli etkenin entelektüel hareketin evrimi olduğunu düşünüyordu.

Bu yüzdendir ki, Comte çok yönlendirici gördüğü entelektüel evrimin yasalarının olup olmadığını araştırmaya yöneldi ve sonunda ünlü "Üç Hal Yasası"nı ileri sürdü.

Üç Hal Yasası'na göre insanlık tarihsel olarak, teolojik, metafizik ve pozitif olmak üzere üç düşünce aşamasından geçmişti.

Auguste Comte'un Üç Hal Yasası'nın, entelektüel evrimin gerçek tablosunu oluşturduğunu söyleyebilir miyiz?

Öncelikle belirtmeliyiz ki, düşüncenin evrimi üç aşamalı olarak gerçekleşmiş değildir. Comte'a göre pozitif düşünce aşaması, modern döneme özgü bir düşünce aşamasıdır. Oysa daha Antik Yunan döneminde pozitif düşünce doğmuştu. İspat fikrini, kavramını ve metodunu geliştirenler Antik Çağın Yunan bilim insanları ve filozoflarıdır. İspat düşüncesi ilkçağda geliştirilmemiş olsaydı, insanlık modern çağlara ulaşamazdı. İspat düşüncesi, kavramı ve yöntemi, modernleşme sürecinin temel dönüştürücü faktörlerinden biridir. Ayrıca Comte'a göre, ilk aşama olan teolojik aşama ile üçüncü (son) aşama olan pozitif aşama arasında metafizik aşama bulunmaktadır. Fakat biz metafizik düşünceyi, günümüz de dahil olmak üzere her tarihsel aşamada, önemli yoğunluklarda görmüyor muyuz? Teolojik düşünce de insanlık tarihinin başlangıcından günümüze kadar, giderek genel olarak zayıflamakla birlikte varlığını (veya egemenliğini) hep sürdürmüştür. Dolayısıyla üç düşünce halinden her birini, Comte'un ileri sürdüğü gibi tarihsel bakımdan ardışık egemen haller olarak göremiyoruz.

Entelektüel evrimin aşamalarını aramaya giriştiğimizde gördüğümüz temel gerçek, her tarihsel dönemde farklı yoğunlukta ve kapsamda olmak (ve bazen geri dönüşler de içermek) üzere düşüncede ortaya çıkan sekülerleşme yönelişleridir.

Entelektüel sekülerleşmenin en büyük yaratıcısı, hiç şüphe yok ki, bilim ve bilimsel düşüncedir. Bu yöndeki en büyük atılım da bilim devrimiyle başlamış ve yaklaşık olarak son 500 yıla

damgasını vurmuştur. Fakat bilim devriminden önce de Rönesans ve Reform dönemleri, entelektüel sekülerleşmenin çok önemli iki aşamasını oluşturmuştur. 19. yüzyıldaki Darwin'in evrim teorisinin gelişimi de teolojik ve metafizik düşüncelere karşı yönelmiş en büyük düşünsel atılımlardan biridir.

Son asrın önemli bir gerçeği olan postmodernizmin ise entelektüel evrime farklı yönlerde etkileri olmuştur. Hemen belirtmemiz gerekir ki postmodernizmin Batı'daki ve bizdeki etkileri aynı değildir. Batı'da bilim insanları topluluğunun, bilim kurumlarının, geleneklerinin ve bilimsel düşüncenin özerk ve güçlü temelleri bulunduğu için postmodernizmin Batı'daki yararlı etkilerinin yıkıcı etkilerinden daha fazla olduğunu söyleyebiliriz. Fakat ülkemizde postmodernizmin yıkıcı etkileri yapıcı etkilerinden daha fazla olmuş ve postmodernist düşünceler, âdeta teolojik ve metafizik düşüncelerin yelkenini şişiren rüzgâr rolünü oynamıştır. Postmodernizm Batı'da bazı modern dönem dogmalarının yıkılmasında etkili olmuştu. Bizde ise şimdiye kadar kendi bağımsız gücünden ziyade modern siyasi güçlerin desteğiyle hayat bulmuş, korunmuş ve gelişmiş olan bilimin ve bilimsel düşüncenin, özellikle de siyasal ortamın değişen koşullarında daha da zayıflamasına yardımcı olmuştur.

Öte yandan entelektüel sekülerleşmeyi sadece dinin etkisinden sıyrılmakla sınırlı olarak da görmemek gerekir. Modern dönemin çeşitli ideolojik dogmalarından sıyrılma (ve elbette kadın-erkek eşitliği düşüncesi) da sekülerleşmenin önemli bölümleri arasındadır.

Günümüzde doğa ve toplum araştırmalarında teolojik, metafizik ve diğer çeşitli türden ideolojik dogmaların etkisi veya koşullandırması, dünya ölçeğinde örneğin 50 yıl öncesine göre azalmış durumdadır. 500 yıl öncesine göre ise çok daha yüksek düzeyde

azalmıştır. Fakat teolojik ve metafizik düşüncelerin entelektüel faaliyetler üzerinde hâlâ önemli bir etkisi bulunmaktadır.

Ancak 2600 yıllık düşünce tarihine baktığımızda, özellikle bilimler, sanatlar ve felsefe aracılığıyla sağlanmış olan gelişmenin genel doğrultusunun sekülerleşme yönünde olduğunu görebiliyoruz. Bu nedenle eğer entelektüel hareketin evriminin bir yasasını aramamız gerekirse, bunun ancak ve sadece insan düşüncesinin sekülerleşmesi yasası olduğunu söyleyebiliriz.

Bilim ve Din Her Zaman Çatıştı mı?

Bilim ve din, tarih boyunca çok karmaşık ilişkiler içinde oldu. Örneğin ilkçağlarda tıp ve din birleşikti. Kötü ruhlar ve günahlar hastalık etkeni olarak görülüyordu ve dini, mistik ritüeller büyü ile birlikte tıbbi tanı ve tedavinin bir bölümünü oluşturuyordu. Tıbbi uygulamalar ile dini inanışlar arasında çelişki görülmüyordu. Bu uyuma bağlı olarak hastalıkların sınıflandırılması ve tedavi metotları da doğal olarak dinsel veya sihirseldi. İlk çağların sonlarında birçok doktor aynı zamanda rahipti (Avrupa'da rahip doktorların yerini büyük oranda lisanslı doktorların alması ortaçağın sonlarındadır).

İlk çağlarda din ve astroloji ile iç içe olan astronomi için de aynı şeyi söyleyebiliriz. 16. yüzyılda Papa'nın baş astronomu olan Clavius, bir Cizvit rahibiydi.

İslam dünyasında da matematikten ve astronomiden, daha çok hukuki davaları halletme, namaz vakitlerinin, kutsal günlerin belirlenmesi, kıble yönünün tayini vb. gibi dini sorunların çözümlenmesinde yardımcı disiplinler olarak yararlanılıyordu. 12. yüzyıldan itibaren de İslam teolojisinde bilim, akli ve nakli bilimler olarak ikiye ayrıldı ve akli bilimler (matematik ve doğabilimleri) nakli bilimlerin (tefsir, fıkıh, kelam vb.) hizmetindeki ikinci derecede önemli bilimler olarak görüldü. Bu ayrım, İslam dünyasında bilimin gerilemesine yol açmıştır.

İtalyan teolog ve filozof Thomas Aquinas (1225-1274), ortaçağda Hıristiyan inancıyla Aristotelesçi bilimi birleştirme yolunda önemli bir başarı sağladı. Thomasçılığın, toplumsal düzeyde etkili olan akılcılığı, 1277 yılında Paris'te ve Oxford'da kilisenin kınamasıyla karşılaşmıştı. Thomasçılığın akılcılığının ve ispat fikrine ve yöntemine bağlı oluşunun ortaçağda bilimin gelişmesine katkıda bulunduğunu söyleyebiliriz.

Tarihte elbette bilim ile dinin sert çatışmalar yaşadığı konular ve dönemler var. En büyük çatışmalar olarak 16. ve 17. yüzyıllardaki Kopernikçi, Galileici, Descartesçı düşüncelerle kilise arasındaki tartışma ve çatışmalar ile 19. yüzyılda Darwin'in ve Wallace'ın geliştirdiği evrim teorisinin toplumsal düzeyde yarattığı çatışmaları sayabiliriz. 18. yüzyılda da Voltaire, Rousseau, Kant ve daha başkaları dini baskılarla karşılaştılar ve bu insanların eserleri yasaklandı veya yakıldı. Bu çatışmalar, kutsal kitapların ve dini söylemlerin içerdiği bilgilerle, yeni bilimsel bilgilerin çelişmesinden kaynaklanıyordu. Elbette bilim ve din arasındaki çatışmaların birçok durumda ideolojik ve siyasi nedenleri, içerikleri ve sonuçları da vardı. Fakat epistemolojik düzeyde baktığımızda, bilimin ilerleyerek din karşısında kendisine sürekli gelişen özerk bir alan ve otorite yarattığını görebiliyoruz. Bu gelişmenin en önemli aracı, **kanıtlar aracılığıyla bir hipotezi ispatlama** metoduydu. Bilimi dinden, metafizikten vb. her zaman ayıran ve giderek dinin bilimin birçok alandaki otoritesini kabul etmesine yol açan şey, ispat fikri, kavramı ve metodu oldu. Kilise çeşitli dönemlerde ve birçok durumda, bilimin ulaştığı sonuçları benimsemek zorunda kaldı. Katolik kilisesinin insan vücudunun evrimini, 1950 yılında yayımlanan Papalık genelgesi *Humani Generis*'te resmi olarak benimsemiş olması, bunun yakın dönemdeki bir örneğidir.

Bilim, tarih içinde sürekli gelişen prestijini ve otoritesini başlıca üç şekilde kazandı; sonuçları düşünsel ve toplumsal bakımdan çok önemli olan büyük ispatları (örneğin Dünya'nın Güneş'in

etrafında döndüğünün veya Dünya'nın düz olmadığının ispatı) vermesiyle, hastalıklarla savaşta büyük başarı sağlamasıyla (örneğin aşının, anestezinin ve antibiyotiğin bulunması, cerrahi tekniklerin geliştirilmesi) ve nihayet insanların yaşam koşullarını iyileştiren teknolojik imkânlara (örneğin elektriğin iletişimde, aydınlatmada, ulaşımda, üretimde vb. refah sağlayan uygulamaları) yol açmasıyla.

Pasteur ve Koch'un mikrobiyoloji alanında yaptıkları keşifleri ve bunların insanların yaşamına doğrudan yansıyan sonuçlarını, bilimin dünya çapında erginliğini kabul ettirmesinin son aşaması olarak görebiliriz. Nitekim bu dönem, bilimin uluslararası düzeyde kurumsallaşmasının da gerçekleştiği yıllara karşılık gelmektedir. Bilim dergisi *Nature*'ın 1869 yılındaki kuruluşunu da bilimin bu uluslararası kurumsallaşmasının simgesel bir başlangıç tarihi olarak alabiliriz. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren salgın hastalıklar karşısında tıbbın sağlamaya başladığı büyük başarılar ve elektrik teorisinde ve pratiğindeki gelişmeler, aynı zamanda bilimin kendi varlığının köklerinin çok daha derinlere inmesi yolundaki zaferlerdi.

Öte yandan 20. yüzyılın ilk yarısında geliştirilen kuantum teorisi, bazı kimseler tarafından dinin bilim karşısındaki pozisyonunu yeniden güçlendirmeye yarayacak bir gelişme olarak görüldü. Heisenberg'in belirsizlik ilkesi ve kuantum teorisinin olasılıklı nedensellik ilkesi, bazılarının, kuantum fiziğinin "kesin olmamakla beraber" pek güçlü kanıtlarla metafizik idealizmin gerçekliğini kanıtladığını ileri sürmelerine fırsat verdi. İlahiyatçılar da kesin nedenselliğin ortadan kalkmasıyla kutsal söylemlerdeki mucizelerin gerçekliği için sağlam bir temel bulduklarını düşündüler (Osmanlı Maarif Nezareti, mucizeleri savunmak için Heisenberg'in belirsizlik teorisini de "beklememiş" ve 1913 yılında liselerdeki din dersleri müfredatı programına, bazı mucizelerin akla ve fenne aykırı olmadığı açıklamasını sokmuştu).

Dinin kuantum teorisinden kendisine yeni bir dayanak bulma girişimleri günümüzde de sürüyor. Ancak bu tür düşüncelerin gerçekliği veya geçerlilik kazanma olasılığı yok. Öncelikle, olasılıklı nedensellik kuralları, atom altı parçacıklar evreninde geçerlidir. Ayrıca olasılık yasaları, atom altı fizik evreninde de geçerliliğini sürdüren nedensellik ilkesini ortadan kaldırmaz. Çünkü olasılık, ancak nedensellikle birlikte temel ve anlam kazanır. Nedensellik temeline bağlı olmayan olasılıktan (olasılık kavramından ve hesabından) söz edilemez.

Avrupa'da ortaçağda din, bilim karşısında egemen durumdaydı. Bilimsel devrim döneminde (1543-1687), hatta 19. yüzyılda bile din, zaman zaman bilimle âdeta meydan savaşı yapıyordu. Günümüzde dinin genel olarak bilimsel gerçekleri kabullenme ve bilim karşısında "kendi alanında kalma" pozisyonunda olduğunu söyleyebiliriz

Katolik Kilisesi, Dünya'nın Güneş etrafında döndüğünü resmi olarak Galilei'nin mahkûm edilmesinden 189 yıl sonra, 1822'de kabul etti. Engizisyon Mahkemesi tarafından 22 Haziran 1633 tarihinde Galilei'ye verilmiş olan mahkûmiyet kararını ise 359 yıl sonra olsa da, 13 Ekim 1992 tarihinde geri aldı.

Günümüzün modern dünyasındaki din-bilim ilişkisinin, nispeten düşük gerilimli bir ilişki olduğunu söyleyebiliriz.

Seküler Bir Çağa Nasıl Gelindi?

Sekülerleşme, insan düşüncesinde ve toplumsal yaşamda kutsallık halesinden sıyrılmaktır. Bu nedenle de sekülerleşme sadece değil ama esas olarak dinin etkisinin, düşünsel faaliyetlerde ve kamusal faaliyet alanlarında azalması veya kalkması anlamına gelir.

Düşünen insan ortaya çıktığında, kavramakta güçlük çektiği bir ortamda bulmuştu kendisini. Varlığını sürdürme çabalarına eşlik eden en önemli şeylerin, doğa içindeki varlığını ve içine doğduğu koşulları kavrama yetersizliği ve korkuları olduğunu söyleyebiliriz. Bu koşullar onun evrenini sihirli bir evren yaptı.

20. yüzyılın en önemli düşünürleri arasında sayılan Kanadalı filozof Charles Taylor (d. 1931), siyaset kuramı, düşünceler tarihi ve sosyalbilimler felsefesi alanlarındaki çalışmalarıyla tanınmıştır. 2008 yılında, beşeri bilimler ve felsefe kategorisinde, "Japonların Nobeli" olarak bilinen Kyoto Ödülü'yle onurlandırıldı. Büyük eseri *Seküler Çağ*(*) ise 2007 Templeton Ödülü'nü aldı.

Charles Taylor, *Seküler Çağ* adlı dev eserinde, insanlığın en büyük ve uzun süreli serüveni olan, sihirli bir dünyadan doğayı nesnel olarak kavramaya geçiş sürecini, başka bir deyişle sekülerleşme serüvenini ele alıyor. Taylor, bu karmaşık ve çok yönlü

---

* Charles Taylor, *Seküler Çağ*, 2007 Templeton Ödülü, Çeviren: Dost Körpe, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, 1033 sayfa.

konuyu eserinde büyük bir analiz ve sentez yeteneğiyle incelemekte ve önemli sonuçlara ulaşmaktadır.

Taylor, eserine elbette sekülerleşmenin çeşitli tanımlarını verme denemeleriyle başlıyor. Ona göre seküler değişim bir anlamıyla, "bizi Tanrıya inanmamanın neredeyse mümkün olmadığı bir toplumdan alıp, inancın en sofular için bile insani seçeneklerden sadece biri haline geldiği bir topluma götüren değişimdir." Başka bir anlamda ise sekülerlik, çoğunlukla (Batı toplumları için) Hıristiyanlık inancının gerilemesi olarak görülmüştür. Bu gerilemenin başlıca sebebi de, "bilime ve akla duyulan başka bir inancın yükselişi ya da belli başlı bilimlerin vardığı sonuçlardır. Örneğin evrim kuramı veya zihnin işleyişine ilişkin nörofizyolojik açıklamalar."

Taylor'ın düşüncelerini açıklarken başvurduğu başlıca kavramlardan biri, "sihirli" kavramıdır. O, bu kavramı, Weber'in modern durumu tanımlamakta kullandığı "sihirsizleşme" ifadesine gönderme yaparak kullanıyor. Taylor'a göre, sihirli dünya, atalarımızın içinde yaşadığı, ruhların, şeytanların ve manevi güçlerin dünyasıdır. Taylor'ın ikinci temel kavramı, "dışlayıcı hümanizm"-dir. Taylor bu kavramla, her şeyin Tanrı'ya bağlı olarak açıklandığı aşamadan, insanın, onun özgür düşüncesinin ve yararlarının artık merkez alındığı bir aşamaya geçişi ifade etmektedir. Bu nedenle diyebiliriz ki, Taylor'ın bu eseri aynı zamanda, sihirli dünyadan hümanist dünyaya geçişin koşullarını ve etkenlerini incelemektedir.

Seküler Çağ'ın ele aldığı konular arasında elbette dinler de çok önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle Hıristiyanlık ve bu dinin evrimi, mezheplerin doğuşu, özellikle de Reformasyon, analizlerinin merkezinde yer almaktadır. Çünkü yazara göre sekülerleşme, Tanrı'nın veya dinsel olanın toptan reddi yoluyla değil, âdeta yüzlerce ara ve karmaşık aşamalardan geçilerek gerçekleşmektedir. Örneğin "17. yüzyılın yeni mekanik bilimi, her halükârda Tanrı'ya

yönelik bir tehdit olarak görülmüyordu. Daha ziyade sihirli evrene ve büyüye yönelik bir tehditti." Bilimin ilerlemesinin sekülerleşmeyi güçlendirdiğine hiç kuşku yoktu. Böylece toplum seküler açıdan algılanmaya başlanıyordu. Fakat yüzyıllar boyunca gerçekleşen birçok devrim, çok çeşitli düşüncelerle ortaya çıkmıştı. Bazı durumlarda bu, kiliselere karşı ayaklanmaları da içeriyordu. Ama örneğin 1640'larda olduğu gibi, başka kiliseler adına ve Tanrı'nın bizi yönlendirdiğine dair güçlü bir hisle de devrim yapılabiliyordu. Taylor'ın analizlerinde, dinsel evrimin, farklı mezheplerin çıkışının, sekülerleşmeye giden sürecin önemli bölümlerinden biri olduğunu görüyoruz.

Öte yandan Charles Taylor çok önemli bir saptama daha yapıyor. Asırlar boyunca naiflik tutumunda ortaya çıkan değişim. Taylor'a göre, Tanrı'nın ve diğer tinsel yaratıkların varlığının naifçe kabulünden, kabullenmenin veya reddetmenin tartışmalı bir hale geldiği aşamaya gelinmiştir. Naif ateistler olmadığı gibi, artık naif deistler de yoktur. Bu değişimin altında yatan şey, dünyayı algılamamızda bir değişimin olmuş olmasıdır. Ruhların bizi doğrudan ve yoğun olarak etkiledikleri bir durumdan, artık etkilemedikleri ve hatta eski varoluş tarzlarının çoğunun artık tasavvur edilemez hale geldiği bir aşamaya geçiş söz konusudur. Tanrı'ya inanmak, 1500'lerde ve 2000'lerde aynı şey değildir. "Hıristiyanlık dünyasındaki insanların deist bir yorum çerçevesinde naifçe yaşadıkları bir durumdan, herkesin yorumunun gerçekten de yorum gibi göründüğü ve dahası inançsızlığın birçok kişi için başlıca olağan seçenek halini aldığı bir konuma geçildi." Taylor, naif inanç döneminin sona ermesinin de, dışlayıcı hümanizmin mümkün hale gelmesiyle gerçekleştiğini söylemektedir.

Taylor, eski zamanlarla seküler çağ arasındaki fark için şunları da söylüyor:

"Seküler bir çağ, insan gönencinin ötesindeki her türden hedefin silikleştiği, daha doğrusu insan yığınları açısından bu

silikleşmenin tahayyül edilebilir bir hayat içinde yer bulduğu çağdır. Sekülerlik ile kendine yeterli hümanizm arasındaki kritik bağ budur."

Charles Taylor'ın ufuk açıcı eseri, günümüzün ve gerçekte insanlık tarihinin ve düşünce tarihinin en önemli sorunlarından biri olan sekülerleşme sorununa çok kapsamlı bir bakış getirmektedir. Taylor'ın 1033 sayfalık kitabı, sekülerleşme sürecinde teknolojinin rolü gibi çok önemli bir konuya hiç değinmemiş olmak gibi bir eksiklik taşımakla birlikte, şimdiye kadar bu konuda yapılmış en derin ve kapsamlı çalışmalardan biri olmasıyla, ülkemiz düşünce hayatının temel eserlerinden biri olmayı hak ediyor görünmektedir.

El Emeğinin Tarihteki Rolü Üzerine

Sosyalizm öğretisinin kurucularından Friedrich Engels, "doğa üzerindeki egemenlik, elin gelişmesiyle, emek ile başladı" demektedir. Engels tarafından el emeğine atfedilen bu rol antropolojik ve tarihsel olarak doğru mudur?

Sosyalizm öğretisinin kurucularından Friedrich Engels (1820-1895), *Doğanın Diyalektiği* (*Dialektik der Natur*, 1876-1878) adlı eserinin (Türkçe baskısı, Sol Yayınları, Yedinci Baskı, Mayıs 2002, Çeviren: Arif Gelen) "Maymundan İnsana Geçişte Emeğin Rolü" başlıklı bölümünde (s. 186-200), el emeğinin tarihteki ve toplumsal yaşamdaki rolü üzerine bazı görüşler ileri sürmektedir. Çok sayıda insan tarafından günümüzde bile hâlâ savunulan bu görüşler, çok önemli sayılabilecek hatalı düşünsel ve fiili sonuçlara yol açmıştır. Engels kitabında el emeğinin rolü üzerine tez niteliğinde olmak üzere başlıca şunları söylemektedir ("Maymundan insana geçişte" sözcükleri yerine, doğru olarak "primattan insana geçişte" denmesi gerekirdi. Eserin orijinal Almanca baskısında "... an der menschwerdung des affen" olarak geçmektedir. Dolayısıyla bir çeviri hatası görünmemektedir):

> "O halde el, yalnızca emeğin organı değildir, emeğin ürünüdür de. Ancak emeğin, giderek yeni işlemlere uygulanmasıyla, geliştirilmiş kasların, eklemlerin ve daha uzun aralıklarla, kemiklerin kalıtsal yoldan geçmesi, bu kalıtsal inceliğin, yeni, giderek daha karmaşık duruma gelmiş işlemlere, giderek ye-

nilenen biçimde uygulanması, insan elini, Raphael'in tablolarını, Thorwaldsen'in heykellerini, Paganini'nin müziğini yaratabilecek bu yüksek yetkinlik düzeyine kadar getirmiştir." (s. 188)

"Doğa üzerindeki egemenlik, elin gelişmesiyle, emek ile başladı ve her yeni ilerleme de, insanoğlunun ufkunu genişletti." (s. 189)

"Hayvanlarla bir karşılaştırma, dilin kaynağının, emek sürecinden ve emek süreci ile birlikte doğduğu açıklamasının, tek doğru açıklama olduğunu gösterir." (s. 189)

"Ticaret ve sanayinin yanı sıra, en sonu sanat ve bilim ortaya çıktı, kabileler, uluslar ve devletler halinde değişti, hukuk ve siyaset gelişti." (s. 194)

"Toplumun hızlı gelişmesinin bütün kazançları zihne, beynin gelişmesine ve etkinliğine dayandırıldı; insanlar etkinliklerini, gereksinimleriyle açıklamak (gene de bunlar zihinde yansır ve bilinçleşir) yerine, düşünceleriyle açıklamaya alıştılar. Böylece zamanla, özellikle antik dünyanın batışından bu yana zihinleri etkilemiş olan idealist dünya görüşü oluştu. Bu idealist dünya görüşü, insanlara hâlâ o kadar egemendir ki, Darwinci okulun en materyalist doğabilimcileri bile, insanın kökeni konusunda hâlâ herhangi bir duru görüş oluşturmaktan acizdirler, çünkü bu ideolojik etki altında, bu konuda emeğin oynadığı rolü kavramıyorlar." (s. 194)

İşte Engels başlıca bunları söylüyor.

Öncelikle belirtmeliyiz ki, Engels, elin serbest kalması ve el emeğinin giderek yetkinleşen bir biçimde kullanılması konusunda, geçerliliği bulunmayan, Lamarkçı bir yaklaşım içerisindedir. Sonradan kazanılmış özelliklerin kalıtsal bir nitelik kazanabileceğini söylemektedir. Bunu birinci, ikinci ve üçüncü alıntılardan açık olarak görebiliyoruz (1944 yılında Oswald Avery, genetik materyalden proteinlere olan bilgi akışının tek yönlü olduğunu

gösterdi. Canlı türlerinde sonradan kazanılmış özelliklerin bir sonraki kuşağa geçirilemeyeceğini gösteren bu bulgu, hem kalıtım maddesinin DNA olduğunu kesinleştirdi, hem de böylece hâlâ etkisini sürdürmekte olan Lamarkçılığın kesin sonunu getirdi).

Öte yandan Engels'in açıklamalarında insanın ayağa kalkmasının koşulları ve sonuçları konusunda ve elini yetkin bir biçimde kullanabilir hale gelmesinde zekâ bakımından gelişmiş olmasının etkisi üzerine hiçbir fikre rastlamıyoruz. Zekâya ve beyinsel etkinliğe, el emeğinin etkinliğinden sonra, ikinci sırada yer veriyor. Nitekim bu düşüncesiyle de uyumlu olarak, bilimlerin ve sanatların daha sonra ortaya çıktığını ileri sürüyor (Birinci ve dördüncü alıntılarda). Gerçekte ise insan elinin ürünlerini diğer primatların ellerinin ürünlerinden farklı kılan şey, elin ve başparmağın geçirdiği fizyolojik evrimle birlikte elbette insanın daha yüksek zekâ düzeyi, düşünsel kabiliyeti ve kapasitesidir. Bilimsel düşünebilmek ile bilimsel teori oluşturmak aynı şey değildir. Bilimsel teorilerin oluşmasından binlerce yıl önce de insan, bilimsel düşünme becerisini gösterdiği için, doğaya uyum sağlayabildi ve ayakta kalabildi.

Çok ilginç ve şaşırtıcıdır ki Engels, idealist dünya görüşü konusunda da yanılmaktadır. İdealist dünya görüşü dediğimiz zaman anlaşılan şey, bizden ve düşüncelerimizden bağımsız olarak dışımızda maddi bir evrenin var olduğu gerçeğinin reddedilmesidir. İdealizm ile materyalizmi birbirinden ayıran temel farklılık budur. Yoksa "toplumun hızlı gelişmesinin bütün kazançlarının" zihne mi, el emeğine mi ait olduğu konusu değil. Hiç şüphesiz el emeğinin toplumsal gelişmedeki rolünü yok sayamayız. Bu nasıl mümkün olabilir? Burada tartıştığımız konu, hangisinin öncül, belirleyici ve yaratıcı olduğu konusudur. İnsan, eliyle ürettiği için tasarlamaya başlamadı, fakat tasarladığı için eliyle üretebildi.

İnsanlar toplumsal yaşamda iradelerine rağmen de ilişkilere girerler. Bu anlamda ve bu ölçüde toplumsal gelişmenin materyalist bir yönünün ve yanının olduğu da açıktır. Ancak toplumsal gelişmelerin yönünü belirleyen esas etken, insanların el emeklerinin toplamı değil, fakat entelektüel faaliyetlerinin toplamıdır.

Engels, "Maymundan İnsana Geçişte Emeğin Rolü" başlıklı yazısında, el emeğine gerçekte taşıdığından daha fazla bir rol atfederek, toplumsal el emeğini, o dönemde hızla gelişmekte olan işçi sınıfının öncül tarihsel rolünün temel etkeni olarak göstermek istiyor. Bu düşünce uzun yıllar içinde sosyalizm öğretisinin katı bir dogması haline gelmiştir.

Ancak entelektüel emeğin, el emeğinden daha önemsiz görülmesinin, tarihsel ve toplumsal bakımdan çok büyük olumsuz sonuçları olmuştur.

Bilim ve Büyü

Büyüye olan inancın insanlar üzerindeki etkisi, bilimin gelişmesiyle azaldı. Ancak günümüzde de varlığını sürdüren büyünün tarihi, bilimin tarihiyle aynı uzunluktadır.

Çok eski çağlarda hastalıklar bir günahla ilgili ve çoğunlukla da "cinlerin" işi olarak görülüyordu. Bu yüzden de hastalıklar, "ermiş" kimseler aracılığıyla ya da kutsal nesnelere başvurarak, dualarla ve dinsel ziyaretlerle, eğer cin işi olarak görülüyorsa, bu durumda da cin kovma işlemleriyle geçirilmeye çalışılıyordu. Hıristiyanlık öğretisinin büyük kurucusu Aziz Augustinus, "Hıristiyanların bütün hastalıkları bu cinlerden ileri gelmektedir. Bunlar (cinler) özellikle yeni vaftiz edilmiş Hıristiyanlara, bu günahsız yeni doğmuş körpelere işkence ederler" demişti.

Kutsal nesnelerin etkilerinin gücüne olan inanç, özellikle de ortaçağ boyunca yaygındı. Ortaçağda çok sık görülen veba salgınları bazen cinlere, bazen de Tanrı'nın öfkesine bağlanıyordu. 1348'deki Kara Ölüm felaketi sırasında Tanrı'nın öfkesini yatıştırmak için en çok başvurulan yollardan biri de Yahudileri yok etmekti. Bu yıl içerisinde bu gerekçeyle binlerce Yahudi öldürülmüştü. Hastalıktan sorumlu görülen eğer cin ise, bu durumda hasta kutsal bir nesneye dokunmakla ya da "ermiş" (kutsal) bir kişinin, cine hastanın vücudundan çıkmasını emretmesiyle ancak "iyileşebiliyordu". Bu yollardan hasta iyileşmezse, vücuttan kovmak için cine (elbette onu "taşıyan" hastaya) işkence yapılıyordu.

Büyü ile din ritüelleri birçok durumda iç içe geçebilir. Büyü ile dindeki ortak yan, her ikisinde de doğaüstü güçlere inanılmasıdır. Ancak büyüde, dinden farklı olarak bazı insan davranışlarının doğaüstü güçleri etkileyebileceği inancı vardır (Bu nedenle de büyücülük dinen yasak ve suç sayılıyordu). Bunun için de büyünün doğaüstü güçleri kendine has çeşitli "etkileme" yöntemleri bulunuyordu.

Karşılaşılan kötülüğü yok etmek için başvurulan büyücülük, ortaçağda dine karşı işlenmiş bir suç olarak görülüyor ve sert bir şekilde cezalandırılıyordu. 15. yüzyıla kadar kadın veya erkek büyücüler arasında bir fark göze çarpmıyor. Fakat bu yüzyıldan başlayarak yaklaşık iki asırdan fazla bir süre boyunca büyücülük âdeta kadınlara özgü bir suç haline getirildi ve cadı kavramı ortaya çıktı. Kadın yüreğinin doğuştan kötülüğe eğilimli olduğu ve bu yüzden de büyücülüğe daha uygun olduğu ileri sürülüyordu. Bu asırlarda (15. asırdan 17. asrın sonlarına kadar) cadıların en çok suçlandıkları şey, havaları bozmaktı. Sadece Almanya'da 1450 ile 1550 yılları arasında 100.000 "cadı"nın öldürüldüğü tahmin edilmektedir. Denizlerdeki fırtınaların bile cadıların işi olduğu ileri sürülüyordu.

Büyücülük suçlamasıyla bir kişinin son olarak öldürüldüğü tarih, İngiltere için 1682 yılıdır. Büyücülüğü suç sayan yasa İngiltere'de ve İskoçya'da 1736 yılında kaldırıldı. Bunun anlamı, büyücülüğün artık toplumsal öneminin azalmış olmasıydı. Fransa'da en son 1718'de, İspanya'da ise 1780'de bir büyücü yakıldı. İrlanda'da büyücülüğe karşı olan yasa 1821'e kadar yürürlükte kaldı.

Büyücülük günümüzde de tamamen yok olmuş değildir. Fakat toplumsal etkisi ve önemi artık çok düşük düzeydedir. Büyücülüğün etkisi, bilimsel düşüncenin ve bilginin gelişmesiyle gerilemiştir. İnsan vücudunun, organlarının, dokularının yapısı ve çalışma biçimi bilinmeden hastalıklarla ilgili bilimsel tedavi yollarının bulunması mümkün değildi. Ancak vücut yapısının bilimsel bir incelenmesi ilk kez 1543'te Vesalius tarafından yapılabildi. Üstelik o da ölüm cezasından güçlükle canını kurtarabilmişti. Çiçek

hastalığına karşı aşı geliştirildiğinde din adamları bu uygulamaya sert bir şekilde karşı çıktılar. Sorbonne Üniversitesi, çiçek aşısı uygulamasının tanrıbilime (teolojiye) aykırı olduğunu açıkladı. Ancak aşılama yoluyla, çiçek hastalığından ölümlerin sayısında o kadar çarpıcı miktarda azalma oldu ki, teologların aşıya karşı saldıkları korku etkisini yitirdi. Meteoroloji alanında elde edilen yeni bilgiler, fırtınaların ortaya çıkışında "bastonlu kocakarılar"ın payını artık yok derecesine indirmişti. Paratonerin kullanımı konusunda da benzeri bir durum yaşandı. Paratoner kullanan "günahkâr" insanlar ölmezken, kullanmayan "masumların" ölmesi, paratonere olan güveni ve bu aygıtın yayılmasını sağladı.

Öte yandan, büyünün geriletilmesi, bilimin büyüyü eleştirmesi veya çürütmeye çalışması yoluyla olmamıştır. Bilimsel düşüncenin gelişmesi ve dolayısıyla doğa ve dünya hakkında geçerli bilgiler edinilmesiyle, mucizelere olan inanç da giderek zayıfladı. Büyü işlemlerinin doğanın akışını değiştirebileceğine olan inanç ölünce, büyücülük de ölmüş oldu. Dolayısıyla büyücülük, kendi ritüellerinin geçersizliğinin bilimsel bilgiyle doğrudan çürütülmesinden ziyade, artık ciddiye alınacak bir ritüel olmaktan çıkması nedeniyle önemini yitirdi.

Büyücülük 18. yüzyılın sonlarında artık Avrupa'da önemini yitirmişti. Bu dönem bilimsel düşüncenin kıta çapında etkili olmaya başladığı bir çağdır. Newton'un bilimsel keşifleri ve evrenin çalışması hakkındaki düşünceleri popüler düzeyde yayılmış durumdaydı. Newton'dan sonra insanlar, Tanrı'nın doğayı yarattıktan sonra, istediği sonuçların bir daha kendi aracılığını gerektirmeden ortaya çıkması için gerekli yasaları koyduğuna inanmaya başlamışlardı.

Büyücülüğün gerilemesi, sekülerleşme sürecinin önemli bir parçasıdır.

Sekülerleşme, insanlık tarihinde düşünsel gelişmenin temelini oluşturmaktadır.

Yeminin Tarihteki Rolü

Kutsal değerler üzerine yemin etmenin, özellikle ortaçağda çok büyük bir düzenleyici toplumsal rolü vardı. Yeminin kişisel ilişkilerdeki rolü günümüzde de devam etmekle birlikte, kamusal rolü modern hukuk sisteminin gelişmesiyle birlikte önemini yitirdi.

Yemin etmek, kişinin doğruyu söylediğine ya da bir sözü yerine getireceğine dair bir kutsal değere atıfta bulunması veya onu tanık göstermesidir. Yemin ile kutsal değerler birbirinden ayrılamaz. Çünkü yeminin önem ve ciddiyet kazanması, sadık kalınacak veya tanık gösterilecek bir manevi değeri veya yüksek bir kutsal otoriteyi gerektirmektedir. Yeminler, kutsal değerler ve varlıklar kadar eskidir. Bununla birlikte kutsallık düşüncesinin varlığı ve etkisi, tarihin hiçbir döneminde ortaçağdaki kadar etkili olmamıştır. Ortaçağda yemin etme, ölümün ya da yaşamın nedeni olabiliyordu. İnsanlar "Tanrı huzurunda" yemin etmeyi reddettikleri veya yalan yere yemin ettikleri için idam bile edilebiliyordu. Ortaçağda dürüstçe yemin etmek insanları bir arada tutan önemli bir bağ olarak görülüyordu. Yalan yere yemin etmek topluluk yaşamını tehdit ediyordu.

Yemin etme, *Eski* ve *Yeni Ahid*'de Musevilik ve Hıristiyanlık inançlarının da kurucu eylemini oluşturuyordu. Çünkü Tanrı'nın Hazreti İbrahim ile yaptığı "akitler", gerçekte her ikisinin de ettikleri yeminlerdir. Tanrı *İncil*'de pek çok yerde ya tamamen ya

da kısmen kendi üzerine yemin eder (Örneğin, "kendi üzerime ant içtim ki, herkesin Tanrısı olacağım"). Öte yandan yalan yere edilen yeminler, Tanrı'yı doğru olmayan bir ifadenin ya da yerine getirilmesi düşünülmeyen bir amacın tanıklığına çağırma ve dolayısıyla da onu sahtekârlığa ortak etme anlamına geliyordu.

Adil bir şekilde işleyen hukuk sisteminin bulunmadığı tarihsel koşullarda Tanrı üzerine edilmiş yeminler, ortak düzenleyici bir işlev görüyordu ve bu nedenle insan topluluklarının yaşamında hayati bir öneme sahipti.

Örneğin ortaçağ İngilteresi'nde lordlar ve vasalları arasındaki siyasi ilişkilerin garantisini, her iki tarafın karşılıklı olarak ettikleri yeminler oluşturuyordu. Tarımsal işgücü, askeri destek ve toprak mülkiyeti elde edebilmek için, kraldan başlayarak aşağıya doğru inen bir silsile halinde sadakat yemini etme gereği bulunuyordu. Alt kademede bulunanlar ise askerlik yapmaya, emirlere uymaya ve aldıkları toprakları işlemeye yemin ediyorlardı. Böylece kurallara uyulmasını "Tanrı sağlamış" oluyordu. Eğer yeminini bozacak olan çıkarsa, Tanrı onu veya çocuklarını doğrudan cezalandırabilecek ya da ihanet eden kişinin sürülerini bir salgın hastalıkla yok edebilecekti.

Ortaçağ Avrupası'nda dürüstçe edilmiş yemin, hukuk sisteminin temel bir parçasıydı. Bir kişinin masumluğuna veya suçluluğuna, sadece tanıdıklarının o kişi adına edeceği yeminle karar aldırmaları mümkündü. Örneğin Londra'da 1276 yılında kocasını zehirleyerek öldürmekle suçlanan bir kadın, üzerine atılan suçu işlemediğine ve hem yemininin dürüst olduğuna, hem de kendisinin iyi halli olduğuna dair yemin edecek 36 kişiyi bulduğu için serbest kalmıştı. Bu kadın kendisi lehine yemin edecek kimseleri bulamasaydı, çeşitli biçimlerde işkenceye tabi tutulacaktı.

Rönesans dönemiyle birlikte yeminin toplumsal işlevi azaldı ve 19. yüzyıldan itibaren de yemin, önemini büyük ölçüde yitirdi. Protestanlığın gelişmesinin de yeminin öneminin azalmasında

rolü oldu. Çünkü Protestanlık, insan ile Tanrı arasındaki ilişkinin tanımını değiştirmişti. Protestanlık, inanç sahibinin Tanrı karşısındaki özgürlük alanını belirli ölçülerde genişletmişti. Bu gelişme öncelikle bu inanç topluluğunda, fakat daha sonra da tüm topluluklarda olmak üzere yeminin sosyal işlevinin de azalmasına neden oldu. Öte yandan kapitalizmin gelişmeye başlaması da yeminin rolünün gerilemesinde etki yarattı. Çünkü artık kişilerin sözü, kendileri için bağlayıcı bir senet durumuna gelmişti. Ve elbette bu sürecin nihai aşamasında modern hukuk sisteminin gelişmesi, yeminin toplumsal öneminin büyük ölçüde azalmasına yol açtı. İspat hukukunun temel alınması, hukuk sistemindeki yeminin önemini geriletti.

Bugünkü modern hukuk sisteminde yeminin hâlâ bir yeri var. Mahkemelerdeki tanıklık sisteminde yerini koruyor ve namusu üzerine yemin eden tanığın doğru söylediği varsayılıyor. Fakat günümüzde artık sadece yeminli tanıklıkla karar verme uygulaması kalkmıştır.

İspat hukuku, bilimsel düşüncenin bir aşaması olarak doğmuş ve gelişmiştir. Bu nedenle yeminin toplumsal rolünün gerilemesiyle, bilimsel düşüncenin ve modern hukukun gelişmesi arasında doğrudan bir bağ vardır.

Günümüzde yeminin kamusal düzeydeki varlığı modern toplumlarda çok büyük ölçüde artık simgesel bir hale gelmiştir. Ancak kişiler arasındaki yemin kültürü, gücünü ve önemini korumaktadır. Tanrı'ya ve inandıkları veya çok önem verdikleri bir başka değere atfen yaptıkları yeminler, kişiler arasındaki ilişkilerde hâlâ önemli bir rol oynamaktadır. Bu yeminler kişilerin karakterlerine ve güvenilirlik derecelerine bağlı olarak önemli sonuçlar sağlayabilmektedir. Bu nedenle toplumlarda yemin etmenin rolünün sürdüğünü söylememiz gerekir. Fakat yeminin bugünkü rolü ve etkisi ile ortaçağdaki rolü ve etkisi arasında çok büyük farklar bulunmaktadır.

Bilim ve Demokrasi

Bilimin ve demokrasinin geliştirilmesi, hem ülkemizin hem de dünyanın en temel konusudur.

Ülkemizde bilimin de, demokrasinin de kavramsal düzeyde halk arasında yayılmış olduğunu söyleyebilmek ne yazık ki olanaksızdır. Genel olarak söyleyecek olursak, en iyi durumda, bilim çeşitli uzmanların tekelindeki, erişilmesi güç bir bilgi ve etkinlik alanı, demokrasi ise 4-5 yılda bir yapılan seçimlerle çoğunluk eğiliminin belirlenmesi olarak görülmektedir. Kavramlar bilinçlerde doğru yerleşmediği için de, birçok durumda, bilimle ilgili bir sorun demokrasinin, demokrasiyle ilgili bir sorun da bilimin bir konusu olarak ele alınabilmektedir.

Bilim, gerçeği ortaya çıkarmakla ilgilenir. Demokrasi ise insanlar arasındaki eşitlikler ve özgürlükler sorunuyla. Bilim ile demokrasinin sadece ilgi alanları değil, metotları da farklıdır. Bilim, gözlem, deneme, ölçme, analiz, sentez, ispat, tümevarım, tümdengelim, analoji vb. gibi yöntemlerle çalışır. Demokrasi ise, seçim, referandum, vazgeçilemez insan hakları ilkesinin kabulü, fikir açıklama özgürlüğü, azınlık haklarının korunması, şikâyet hakkı, parasız eğitim ve sağlık hizmetleri sunma, işsizlik sigortası, gelir dağılımı farklılığının küçültülmesi vb. gibi yöntemleri kullanır.

Öte yandan bilim ve demokrasi, ayrı kavramlar ve etkinlik türleri olmakla birlikte, birbirleriyle hemen her zaman ilişki

içindedirler. Bilim, etkinliğini sürdürebilmek ve gelişebilmek için demokrasiye ihtiyaç duyar. Çünkü gerçeği kavrayan kimseler başlangıçta her zaman ya yalnız ya da çok az sayıdadırlar. Bu insanlar, keşfettikleri gerçeği anlatabilmek için korkusuzca düşüncelerini açıklayabilmelidirler. Kopernik, fikirlerini oluşturduğunda Dünya'nın Güneş etrafında döndüğünü düşünen ve savunan dünyadaki tek insandı. Diğer milyonlarca insan bu konuda yanlış düşünüyordu. Burada bilim için gereken demokrasi, çoğunluğun fikirlerini esas almak değil, azınlığın fikirlerini yayma hakkını ve imkânını sağlamaktan geçiyordu. Kopernik böyle bir demokratik ortam görmediği için düşüncelerini çok çekinerek açıkladı ve düşüncelerini içeren kitabının yayımlanışını sürekli ertelediği için kitabını ölümünden çok kısa bir süre önce görebildi. Güneş'in Dünya etrafında döndüğü fikri karşısında, Galileo Galilei'nin de bu fikrin tersini savunma hakkı olmadı. Bu yüzden çok acı çekti ve çalışmaları engellendi. Descartes da düşüncelerini yazıyor, fakat birçoğunu korkusundan yayımlayamıyordu. Eğer azınlık düşüncelerinin savunulabilmesini koruyan demokratik bir ortam bulunmuş olsaydı, bilim nehrinin çok daha önceleri kendi yatağında akmaya başlamış olacağı muhakkaktı. Bilimin, sadece ulaşılan sonuçların açıklanması hakkı bakımından değil, fakat etkinliğin sürdürülmesi için gerekli maddi imkânların yeterince yaratılması bakımından da demokrasiye ihtiyacı vardır.

Öte yandan demokrasinin gelişebilmesi için de, bilime ve bilimsel düşünceye ihtiyaç vardır. İspat hukukuna geçilmiş olmasaydı, adalet ve demokrasi sağlanamazdı. Günümüz ceza hukukunun temeli ispata dayanır. Öte yandan, insanların bu dünyadaki yaşama koşullarını yok etmeden insani koşullarda varlıklarını sürdürebilmeleri konusu, aynı zamanda bilimin de ilgi alanı içerisindedir. Toplumsal eşitliğin, yani ekonomik ve siyasi demokrasinin yaygın ve kalıcı bir biçimde gerçekleştirilmesinin teknik uygulanabilirliği de bilimin konusudur. Bireylerin demokrasi bilincine sahip olmaları da bilimsel eğitimle sağlanabilir ancak.

Ekolojik gelişmelerin izlenmesi ve kontrol edilmesi de ancak ilgili bilim kurumlarının yapabileceği bir iştir. Örneğin açlık, yoksulluk, eğitimsizlik ve salgın hastalıklar yüzünden varlık-yokluk savaşı vermekte olan Afrika kıtasının kurtarılması, demokrasinin olduğu kadar, bilimin de sorunudur.

İnsanların eşit haklara sahip olduklarının ve olmaları gerektiğinin farkına varmış bireyler olarak geleceklerini düzenleyebilmeleri için, doğanın kanunları, toplumların yapısı ve durumu ve kendi imkânları hakkında da doğru ve gerçekçi bilgilere sahip olmaları gereklidir. Bu bilgiler olmadan demokrasi kurulamaz ve geliştirilemez. Avrupa'da laiklik, bilimsel devrimin ve aydınlanmanın etkisiyle bilimsel bilgilerin çoğalmasıyla gündeme gelmiştir. Bilimsel bilgilerin üretimi her türlü engele rağmen artmasaydı, toplumsal yapıların teolojik kabuklarının kırılabilmesi imkânsız olurdu.

Gerek kendi çıkarlarının, gerekse içinde yaşadığı toplumun ve tüm insanlığın çıkarlarının neler olduğunu bilmeyen insanlarla demokrasi geliştirilemez ve yaşatılamaz. Bu nedenle ülkemizin her insanının bilimsel bilgilerle ve bilimsel düşünce becerisiyle donatılması gerekir. Ancak bu nitelikteki insanlarla, haklarının bilincinde ve başkalarının haklarına da saygılı insanlarla gerçekten demokratik bir toplum, bir demokratik cumhuriyet kurulabilir.

Bilim ve bilimsel düşünce olmadan demokrasi geliştirilemez. Ekonomik ve siyasi demokrasi olmadan da bilim gelişemez, bilimin sonuçları ve bilimsel düşünce halka yansıyamaz.

Ülkemizin ve tüm insanlığın refahı ve mutluluğu için, bilimin ve demokrasinin en son sınırlarına kadar geliştirilmesinden başka bir şeye ihtiyaç yoktur.

Laiklik Nedir?

Laiklik birçokları tarafından "devletin her dine eşit mesafede olması" olarak tanımlamaktadır. Bir ülkede farklı dinlere (veya mezheplere) eşit mesafede durabilmek hangi koşullarda mümkün olabilir? Laikliği, "devletin her dine eşit mesafede durması" olarak tanımlamak, kavrayış yetersizliğinden kaynaklanmıyorsa, bir yanıltma girişiminden başka bir şey değildir.

Laiklik, dinin siyasetten ayrılmasıdır. Bu kavramın en kısa tanımı budur. Daha açık olarak ifade edildiğinde, laiklik, dinlerin kamusal ilişkilerde (toplumun ortak yaşamını ilgilendiren ilişkilerde) hiçbir rolünün ve etkisinin olmamasıdır.

Laiklik, büyük mücadeleler sonucunda kazanıldı. Batı'da kilisenin ekonomik, siyasi, kültürel, düşünsel egemenliğine karşı, sadece siyasi mücadelelerle değil, fakat bütün bu sayılan alanlarda yürütülen çetin mücadelelerle laikliğe ulaşılabildi. Bu nedenle kendisini sadece dinin siyasetten ayrılmasıyla tanımlamakla (ve sınırlamakla) birlikte, gerçekte laiklik toplumsal ve düşünsel hayatın bütününde sağlanan gelişmelerin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

O halde niçin laiklik kendisini dinin sadece siyasete karıştırılmamasıyla sınırlamaktadır? Çünkü laiklik nasıl bir eşitlik ve özgürlük gereği olarak doğmuş ve gelişmişse, bireylerin din ve vicdan özgürlükleri de dokunulamaz temel insan hak ve özgürlükleri olarak bu sınırlama aracılığıyla korunmuşlardır. Dolayısıy-

la laiklik, herhangi bir dine mensup bir insanın bireysel olarak dini ibadet ve ifade özgürlüğünü yaşarken, aynı zamanda başka bir insanın farklı dini ibadet ve ifade özgürlüğüne de engel olunmamasının yegâne olanaklı biçimi olarak ortaya çıkmıştır.

Bu nedenle laiklik toplumsal ve düşünsel olarak çok yönlü bir gelişmenin ürünü olmakla birlikte, bireylerin düşünsel ve inançsal yönelişleriyle ilgilenmez. Bireyle toplumun ilişkisini demokratik bir temelde kurmakla yetinir.

Şimdi devletin her dine eşit mesafede durması konusuna gelelim. Bir devlet her dine eşit mesafede nasıl durabilir? Sadece dinler karşısında nötr (yansız) kalarak. Bu durumda devletin hiçbir dine imtiyaz ve üstünlük tanıması doğal olarak söz konusu olamayacaktır. Biz buna laik rejim diyoruz. Peki, devletin kendisini herhangi bir dinle (veya mezheple) tanımlayarak her dine eşit mesafede olması mümkün müdür? Bu her şeyden önce tanım gereği mümkün değildir. Çünkü örneğin devlet kendisini Sünni Müslüman olarak tanımlıyorsa, bu doğrultuda davranması beklenecektir. Aksi takdirde bu tanımlama içi boş veya sahte bir tanımlama olur. O halde Sünni Müslüman devlet, diğer dinlere nasıl eşit mesafede durabilecek? Kendisine tanıdığı hakları ve öncelikleri diğerlerine de mi tanıyacak? Bu durumda devlet, çok eğitim programlı ve çok hukuklu mu olacak?

Pratikte neler olduğunu zaten görüyoruz. Devlet gerçekte hiçbir şekilde diğer dinlere ve mezheplere eşit mesafede durmuyor. Üstelik devlet, anayasasında laik bir devlet olarak tanımlanmış olduğu halde bu böyledir. Örneğin eğitimde diğer din ve mezhepten öğrencilere ders seçme özgürlüğü bulunmuyor. Sünni İslam inancının resmi temsilcisi bir kurum olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın resmi protokoldeki sırası 52. sıradan 10. sıraya yükseltildi. Devlet kadrolarında her din veya mezhepten kimseler eşit ölçüde yer bulamıyor.

Dolayısıyla dini siyasete karıştırarak veya devleti bir dine mensup olarak tanımlayarak, devletin dinlere karşı eşit mesafede durmasını sağlamak mümkün değildir. Bunu sağlamanın yegâne yolu, devletin dini bakımdan nötr olmasıdır.

Ancak burada şu önemli nokta gözden kaçırılmamalıdır ki laiklik, devletin sadece tüm dinlere ve mezheplere eşit mesafede durmasının tek çaresi olduğu için geliştirilmiş bir uzlaştırma kavramı veya sistemi de değildir. Laiklik aynı zamanda yukarıda da belirttiğimiz gibi düşünsel ve toplumsal gelişmenin yeni bir aşaması olarak ortaya çıkmıştır. Bilimin, felsefenin, sanatın doğrudan katkıları ve toplumsal mücadelelerin kaçınılmaz sonuçları, bu tarihsel yaklaşımı ve sistemi yaratmıştır. Bu nedenle düşünsel ve toplumsal sekülerleşmenin belirli bir düzeyine ulaşmadıkça, "uzlaşmak gerekli" diye devletin dinlere eşit mesafede durması sağlanamaz (seküler eğitim ve seküler hukuk gelişmemişse, hangi eğitim sistemi ve hangi hukuk sistemi ile bütün dinlere "eşit mesafede" durulabilecek?).

Bu yüzden, laiklikten bahsettiğimiz zaman bu gerçekliklerin hepsine birden işaret etmiş oluyoruz.

Laikliği, "devletin her dine eşit mesafede durması"ndan ibaret olarak tanımlamak, eğer anlama yetersizliğinden ileri gelmiyorsa, bir yanıltma girişiminden başka bir şey değildir.

Laiklik ve Demokrasi

Demokrasi, tarihsel olarak sekülerleşmenin çocuğudur. Bu nedenle laiklik olmadan demokrasinin olabileceğini ileri sürmek, olguların doğasına aykırıdır.

Ülkemizin en önemli sorunlarından biri, ulusal ölçekte kavram birliğinin bulunmayışıdır. Modernleşme, ulus ve uluslaşma, demokrasi, laiklik, özgürlük, ideoloji, cumhuriyet vb. gibi birçok temel kavramda fikir birliği bulunmuyor. Bu, elbette her şeyden önce büyük bir eğitim eksikliğinden kaynaklanan bir sorundur. Çok temel nitelikteki bazı kavramlarda fikir birliği sağlayamamış toplumlar, ulus davranışı da gösteremezler. Dillerden düşmeyen demokrasi kavramı da, ülkemizde herkesin bir tarafından çekiştirdiği bir kavram durumundadır.

Demokrasi halk için eşitlik demektir. Günümüzde daha çok siyasi eşitliği ifade etmek için kullanılıyor. Oysa demokrasi başta siyaset ve ekonomi olmak üzere, toplumsal yaşamın her alanı için geçerli olan bir kavram, yöntem, sistem ve hedeftir.

Ekonomik demokrasi, kapitalizm koşullarında, herkes için eşit ekonomik girişim hakkı eşitliğinin yanı sıra, sınıflar, tabakalar ve insanlar arasındaki gelir farklılığının da olabildiğince kapatılmasını öngörür. Sosyalist demokrasi ise toplumsal sınıflar arasındaki baskı ve sömürü ilişkilerini tamamen ortadan kaldırmayı hedefler.

Siyasi demokrasi ise, en iyi tanımını, halkın halk tarafından halk için yönetilmesi ifadesinde bulur. Bu tür bir yönetimin en iyi yolu, üyeleri halk tarafından doğrudan seçimlerle belirlenmiş parlamenter sistemin kurulmasıdır. Seçimlerde halkın oyuna başvurulması, halkın istek ve iradesinin saptanması ihtiyacından kaynaklanır.

Genel veya yerel seçimler, demokrasinin sadece başlangıç aşamaları ve araçlarıdır. Oysa bazıları demokrasiyi sanki sadece halkın oy verme hakkının olmasından ibaretmiş gibi görmektedir. Bu anlayışa göre, seçilmiş olmak seçilene iktidara geldiğinde her istediğini yapma hakkı vermektedir. Seçimlerin varlığı, bir diktatörün iradesinin yerine toplumun iradesinin geçmesi gerekliliğinden kaynaklanır. Seçimlerin fonksiyonu tam da bu tanımın gereği olarak, açıktır ki, her seçimde yeni bir diktatör seçmek veya eskisini tekrar onaylamak değildir.

Halkın, halk için değil de başka emeller için yönetilmesine çalışacak kişiler seçim kazanmışsa ne olacak?

Demokrasilerin en çok karşılaştığı temel sorunlarından biri olan bu sorunun çözümü de, yine demokrasi sistemine ait olan başka mekanizmalarla çözümlenebilir. Seçilmiş yöneticiler, halkın siyasi gerçekleri görüp doğru değerlendirme bilincini kazanabilecekleri ortamı ve temel eğitim hizmetini sağlamakla yükümlüdürler. Demokrasinin diğer önemli bir boyutu da budur. Dolayısıyla demokrasi, seçilmiş hükümetlerin hem siyasi gerçekleri saptırmadan halka açıklamalarını, hem de halkın bilgi ve eğitim düzeyini yükseltecek eğitimi sağlamalarını gerektirir. Hükümetlerin ve diğer yöneticilerin, gerek sahtekârlıkları ve yalanları, gerekse cahilliği koruma çabaları, hiçbir şekilde demokrasi ile bağdaşmaz. Çünkü doğru haber alma ve bilgilenme hakkı, demokrasinin en temel niteliklerinden biridir.

Demokrasinin de bir tarihi vardır. Günümüz demokrasisi, 50 yıl önceki demokrasi anlayışının da ötesine geçmiştir. Bugünkü

demokrasi, artık "genel seçimler demokrasisi" değil, "vazgeçilemez ve dokunulamaz nitelikteki temel insan hakları demokrasisi"dir. Geçtiğimiz yüzyılın özellikle ilk üç çeyreğinde, bazı temel insan hakları, ideolojilerin gölgesinde kalabiliyordu. Bugün durum önemli ölçüde değişmiştir ve dünya siyaseti ve demokrasisi daha fazla sekülerleşme yönünde ilerleme eğilimi göstermektedir. Bu gerçeği anlayamayanlar, ülkemizde ve dünyanın başka bir ülkesinde artık siyaset yapamaz duruma gelmektedirler ve daha da çok geleceklerdir.

Laiklik olmadan demokrasiler yaşayamaz. Çünkü dinin siyasetten ayrılması olarak tanımlayabileceğimiz laiklik de, büyük bir eşitlik ve dolayısıyla demokrasi sağlayıcıdır. Ayrıca unutulmaması gerekir ki, siyasi demokrasi, düşünsel ve sosyal sekülerleşmenin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Yani tarihsel olarak demokrasi, sekülerleşmenin çocuğudur. Bu gerçeği göremeyenler, laiklik olmadan demokrasinin var olabileceğini sanıyorlar. Böyle bir görüşü ileri sürmenin, elektrik olmadan bilgisayarın çalışabileceğini söylemekten farkı yoktur.

Demokratik bir cumhuriyetin en önemli ve vazgeçilmez niteliği, insan hak ve özgürlüklerini bütün insanlar için güvence altına almış olmasıdır. Bu nedenle, bütün dinlere, mezheplere, inançlara veya inançsızlıklara eşit ölçüde özgürlük tanımanın yolu, kamusal alanda ve görevde inanç ifade etme bakımından yansız (nötr) olma zorunluluğudur. Bu alanda herhangi bir inanç sembolünün veya davranışının etkileyici hale gelmesi, diğer inanç mensuplarının hem birçok kamusal hizmet alma ve hizmet verme imkânlarının, hem de inançlarının gereklerini yerine getirme hak ve özgürlüklerinin sınırlanması anlamına gelir. Laikliğin demokrasinin zorunlu bir bölümü olmasının nedeni budur. Laiklik, eşitlik sağlar ve dolayısıyla demokratik bir ortam yaratır. Herkese eşit derecede din ve vicdan özgürlüğü, ancak laiklikle sağlanır.

Dinin devletten ve siyasetten ayrılması demek olan laiklik kavramı üzerinde de ülkemizde fikir birliği yoktur. Devlet tüm insanlara eşit haklar temelinde davranmak zorunda olduğuna göre, devletin herhangi bir dinin ya da mezhebin etkisinde veya kontrolünde olması düşünülemez. Ama bu konuda da ülkemizde büyük bir sahtekârlık yıllardan beri sürüp gitmektedir. Örneğin diğer mezhep mensuplarından alınan vergilerle Sünnilere dini hizmet götürülüyor. Benzeri tutumları, genel eğitim sistemi içinde de görmekteyiz. Bu, demokratik bir tutum mudur? Ayrıca laiklik, aynı din ve mezhepten oluşan topluluklar için de çok önemlidir. Örneğin laiklik olmadan siyasette, eğitimde ve sosyal yaşamda kadın-erkek eşitliği nasıl sağlanacak? (Halk İslamı'nın önemli kaynaklarından biri olan *Mızraklı İlmihal*'in kadın haklarıyla (!) ilgili bölümüne bakınız.) Kadın-erkek eşitliğinin sağlanması, demokrasinin en önemli konularından biridir.

Öte yandan bugün ülkemizde asıl önemli olan şey, devlet kurumları aracılığıyla dini öğretilerin ve dini yaşam tarzının topluma çeşitli yollardan gittikçe artan ölçülerde dayatılmasıdır. Demokrasi sistemlerinin hiçbir bölümü, seçilerek geldi diye bir hükümete bu tür bir dayatma hakkını vermez. Böyle bir tutum, demokrasinin istismar edilmesi anlamına gelir. Avrupa'da halklar, özellikle 20. yüzyılın ilk yarısında, büyük siyasi tecrübelerden geçtiler, demokrasi anlayışlarını geliştirdiler. Sovyetler Birliği'nde de demokrasi bakımından önemli deneyimler yaşandı. Ülkemizin de önemli sayılabilecek bir demokrasi gelişim tarihi var. Dünyanın ve ülkemizin bugünkü koşullarında hiçbir güç, kazanılmış demokratik hakları ortadan kaldırmayı başaramaz.

Bir hükümet, demokratik sistemin bazı mekanizmalarını kullanarak demokrasiyi ortadan kaldırmaya çalışırsa, bunu önlemek için ne yapılabilir?

Bu durumda demokrasiyi yaşatmanın yolu, demokrasinin diğer güçlerini ve mekanizmalarını harekete geçirmektir. Halkın her alanda ve her yoldan tepkisini göstermesi, temel mücadele yoludur. Demokratik anayasalar, yurttaşlarına demokrasiyi yıkma girişimlerine karşı direnmeyi yasal bir hak olarak vermiştir.

Demokrasinin başlıca düşmanı cahilliktir. Cahillikle demokrasi bir arada yaşayamaz. Bu nedenle demokrasiyi yok etmek isteyenleri geriletmek için siyasal direnişle birlikte, bilimi ve bilimsel düşünceyi toplumsal ölçekte yükseltmek temel bir zorunluluktur.

Laiklik ve Özgürlük

Yeni anayasa yazım çalışmalarındaki laikliğin ve özgürlüğün sınırları, eski anayasada belirtilen sınırların gerisinde kalmaktadır.

2011 yılında TBMM'de kurulan Anayasa Uzlaşma Komisyonu'nda dört partinin anlaşarak belirlediği "Din, vicdan ve inanç özgürlüğü" maddesi, bugünkü Anayasa'da belirtilmiş bulunan din, vicdan ve inanç özgürlüğü maddesinin kapsamını genişletiyormuş gibi görünürken, gerçekte, kamusal görev sırasında kadınların ve erkeklerin dini veya ideolojik simgeler veya kıyafetlerle görev yapabilmesine imkân vererek özgürlükleri tehlikeye atmaktadır.

Komisyonda madde şöyle düzenlenmişti:

"Herkes, din, vicdan ve inanç hürriyetine sahiptir. Bu hürriyet, inanma, inanmama ve inancını değiştirme hürriyetini de içerir. Bu hürriyet, tek başına veya topluca, kamuya açık veya kapalı olarak ibadet, öğretim, uygulama ve tören yapmak suretiyle dinini ve inancını yaşama, açıklama ve yayma hürriyetini de kapsar. Hiç kimse, ibadet, dini uygulama ve törenlere katılmaya, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz ya da bunları yapmaktan men edilemez; dini inanç, düşünce ve kanaatlerinden ve inancının gereklerini yerine getirmekten ya da getirmemekten dolayı kınanamaz, suçlanamaz ve farklı bir muameleye tabi tutulamaz."

Şu anda yürürlükte olan Anayasa'nın din ve vicdan hürriyetinin sınırlarını belirleyen 24. maddesinde ise şunlar söylenmektedir:

"Herkes, vicdan, dini inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir.

14. madde hükümlerine aykırı olmamak şartıyla ibadet, dini ayin ve törenler serbesttir. Kimse, ibadete, dini ayin ve törenlere katılmaya, dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dini inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz." (14. maddede, temel hak ve hürriyetlerin hiçbirinin demokratik ve laik cumhuriyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan faaliyetler biçiminde kullanılamayacağı belirtilmektedir.)

Görüldüğü gibi, yeni anayasa taslağının ilgili maddesinde dini inançların ve düşüncelerin gereklerini yaşama hürriyetinin yanına, kamuya açık olarak bunları açıklama ve yayma özgürlüğü de getirilerek özgürlüğün kapsamı genişletilmiştir. Öte yandan yürürlükteki anayasadan yine farklı olarak, insanların inançlarının gereklerini yerine getirmekten dolayı farklı bir muameleye tabi tutulamayacağı belirtilmektedir. (Üstelik herhangi bir sınırlayıcı çerçeve getirilmeden.)

"Kimsenin inançlarının gereklerini yerine getirmekten dolayı farklı bir muameleye tabi tutulamayacağı" ifadesi, herhangi bir sınırlayıcı koşul getirilmeden belirtildiğinde, mutlak (sınırsız) bir dini davranış özgürlüğü demektir. Bunun pratikteki anlamı ise, egemen durumdakilerin dini inanç gereklerinin kamusal alanda serbestçe yerine getirilmesidir.

Demokratik bir cumhuriyetin en önemli ve vazgeçilmez niteliği, insan hak ve özgürlüklerini bütün insanlar için güvence altına almış olmasıdır. Fakat haklar ve özgürlükler sınırsız ve mutlak değildir. Tam tersine temel insan haklarına ve özgürlüklerine bazı sınırlar getirmek suretiyle, ancak ve ancak o takdirde, haklar ve özgürlükler gerçekte eşit ölçüde kullanılabilir duruma gelebilirler. Konumuz için söyleyecek olursak, bütün dinlere, mez-

heplere, inançlara veya inançsızlıklara özgürlük tanımanın yolu, kamusal alanda ve görevde inanç ifade etme bakımından nötr olma zorunluluğunun getirilmesidir. Çünkü kamusal alan, herkesin eşit derecede ortak olduğu alandır. Bu alanda herhangi bir inanç sembolünün veya ritüelinin etkileyici hale gelmesi, diğer inanç mensuplarının hem birçok kamusal hizmet alma ve verme imkânlarının, hem de inançlarının gereklerini yerine getirme hak ve özgürlüklerinin sınırlanması anlamına gelir.

Laiklik, eşitlik ve dolayısıyla demokrasi sağlar.

Herkese eşit derecede özgürlük ancak laiklikle sağlanır.

Yeni anayasa tasarısındaki "din ve inanç özgürlüğü" ile ilgili madde, laikliğe aykırıdır.

Özgürlük ve Eşitlik

Özgürlük ve eşitlik kavramları doğru anlaşılmadıkça, cumhuriyet ve demokrasi kavramları da anlaşılamaz.

Bireylerin toplum içindeki özgürlüklerinden ve eşitliklerinden söz ettiğimize göre, birey özgürlüklerinin ve eşitliklerinin sınırları olduğu gerçeğini de hemen kabul etmemiz gerekir. Bir bireyin özgürlük ve eşitlik hakkının veya gerçekliğinin sınırları, onun bu haklarını kullanmasının, başka bireylerin özgürlüklerini ve eşitliklerini kısıtlamaya başlayacağı yerde sona erer. Bu sınırların koşulları da yasalarla saptanabilir. Ancak çeşitli ülkelerde sınır koşullarını saptadığı varsayılan bugünkü mevcut yasaların varlığı, özgürlüklerin ve eşitliklerin sınırlarının doğru bir biçimde saptandığı anlamına gelmez.

Öte yandan özgürlük ve eşitlik arasında da çok sıkı bağlar vardır. Bazı özgürlükler eşitliğin varlığında, bazı eşitlikler de ancak özgürlüğün varlığında elde edilebilir.

Özgürlükler ve eşitlikler, hem haklar düzeyinde, hem de fiili durumlar için söz konusudur. Kapitalist bir toplumda herkesin yasal olarak zengin olma hakkı vardır. Ama bu durum herkes için fiilen imkânsızdır. Çünkü kapitalizmde ancak toplumun bir bölümünün fakirleşmesi pahasına diğer bir bölümü zengin olabilir. Bu gerçeği, ekonomik ve mali sömürü sistemini dikkate alarak uluslararası toplum için söylüyoruz. Bugün dünya nüfusunun yarısını (4 milyar insanı) oluşturan yoksul ve nispeten yoksul kesimin

servetlerinin toplamı, dünyanın en zengin 25 kişisinin servetine eşit durumdadır (Bu korkunç servet eşitsizliğinin yarattığı siyasi, ekonomik, çevresel, ahlaki vb. yıkıcı sorunların neler olabileceğini ve yoksul kesimin özgürlük yoksunluğunun boyutlarını tasarlayabiliriz). Kapitalizm kısmi özgürlükler ve eşitlikler de üretir, ama onun temel dinamiği, büyük baskılar ve eşitsizlikler yaratmaktadır.

Cumhuriyet, egemenliğin herhangi bir "kutsal varlıkta", kişide veya toplumsal zümrede değil, ulusun kendisinde olduğu rejimin adıdır. Ama ulusun kendi kendine egemen olabilmesi için bu egemenliği sağlayacak tüm sistemlerin de yaratılması gerekir. Ancak o durumda gerçek bir cumhuriyetten bahsedebiliriz. Bu noktada ulusun tüm fertlerinin özgür ve eşit yurttaşlardan oluşması gerçeği ortaya çıkar. Toplumların sekülerleşmesi sürecinin önemi de bu yüzdendir. Bugün bazı din devletleri cumhuriyet ismini kendilerine yakıştırıyorsa da, dini cumhuriyet olamaz. Çünkü cumhuriyet rejimi, tarihsel olarak, sekülerleşme ve uluslaşma sürecinin doğmasıyla ortaya çıkmış ve gelişmiş bir rejimdir. Eğer topluluğun yaşamını belirleyen sistemler dini esaslara dayanıyorsa, bu topluluğun genel seçimlerle hükümet oluşturması, onu cumhuriyet yapmaya yetmez. Genel seçimlerle örneğin mollalar başa getiriliyorsa, bu rejimin adına, seçimlerin varlığından dolayı cumhuriyet denemez. Cumhuriyet sadece yöneticileri veya yasaları belirlemek için halka başvurulan rejim değil, fakat aynı zamanda, düşünsel olarak da özgür ve eşit halka başvurulan rejim demektir. Fakat elbette özgür ve eşit yurttaşlardan oluşan bir toplumun oluşması kolay değildir. Böyle bir oluşum, öncelikle çok kapsamlı ve uzun süreli bir eğitimi ve tabii bunun için gerekli eğitim siyasetini ve eğitim ekonomisini de gerektirir. Halkın türlü dogmaların zincirlerinden kurtularak düşünebilmesi (düşüncenin özgürleşmesi) ve böylece bilimsel düşüncenin halk içinde yayılması, cumhuriyetin temeli ve hedefidir.

Bu nedenle bir cumhuriyet, özgür ve eşit yurttaşlarının varlığı ölçüsünde gerçek anlamda cumhuriyettir. İdeal ölçülerdeki cumhuriyet henüz uzakta olabilir, ama uzun yollar ancak ilerledikçe aşılabilir. İdeal cumhuriyet kavramına sahip olmadan cumhuriyet yükseltilemez.

Cumhuriyet özgür ve eşit yurttaşlar gerektirir. Bilimsel ve seküler resmi eğitim, cumhuriyetin ve özgür yurttaşların temel var olma ve gelişme koşuludur. Ama bilim insanlarının, sanatçıların ve entelektüellerin de halkın eğitimi için çaba göstermesi gerekir. İdeal bir cumhuriyete ulaşmanın başka bir yolu yoktur.

Cumhuriyet ve demokrasi, her ikisi de hem özgürlüğü hem de eşitliği içerir. Fakat cumhuriyet daha çok özgürlükle, demokrasi ise daha çok eşitlikle özdeşleşmiştir. Ama bunlar hiçbir zaman birbirlerinden ayrılamaz. Özgürlüğün olmadığı yerde eşitlik, eşitliğin olmadığı yerde de özgürlük olamaz. Tıpkı cumhuriyetin olmadığı yerde demokrasi, demokrasinin olmadığı yerde de cumhuriyetin olamayacağı gibi.

Özgürlüklerin ve eşitliklerin gelişmesi ölçüsünde, cumhuriyetler ve demokrasiler de ideal düzeylerine yaklaşırlar.

İki Kitabın Başlattığı Çağ

1543 yılında iki olağanüstü kitap yayımlandı. Kopernik ve Vesalius tarafından yayımlanan bu kitaplar, insanlık tarihinde yeni bir dönemi, büyük bir seküler çağı başlatıyordu.

İnsanlık binlerce yıl boyunca Dünya'yı Evren'in merkezi olarak kabul etti. Çünkü herkes Ay'ın, Güneş'in, gezegenlerin ve yıldızların Dünya etrafında döndüğünden emindi. Her şeyin etrafında döndüğü bir gezegenin ise sadece merkez olarak kalmayacağı, aynı zamanda bir kutsallık halesi de kazanacağı açıktır. Nitekim çağlar boyunca Dünya, hem zihinlerde ve dini öğretilerde en yüksek kutsallık derecesine sahip oldu, hem de onun içinde yaşayan insanlar bu kutsal sistemin en soylu mahlukları oldular.

16. yüzyılda Polonyalı astronom Nicolaus Kopernik (1473-1543), gökyüzündeki gezegenlerin yörüngelerinde bir tuhaflık olduğunu düşünmeye başladı. Bu gezegenler zamanın büyük bölümünde düzgün bir yörünge eğrisi izliyor, fakat arada sırada bunlardan bazıları, gökyüzünde geriye doğru küçük bir ilmek hareketi yapıyordu. Ptolemy'nin de aralarında olduğu eski astronomlar, bu olguyu, evrendeki her şeyin bir episikl sistemiyle çalıştığını ileri sürerek açıklıyorlardı. Fakat bu iyi düşünülmüş sistem Kopernik'e pek gerçekmiş gibi gelmiyordu. Örneğin yıldızların bazen yakında ve bazen de epeyce uzakta göründüklerini ileri sürerek "bu neden böyle oluyor?" sorusunu ortaya attı. Bu sorusunun ardından da basit, fakat çok parlak bir fikir geliştirdi. Ya Dünya

Evren'in merkezinde sabit değilse ve Güneş'in etrafında dönen gezegenlerden biriyse? O takdirde gezegenlerin tuhaf hareketleri ve yıldızların değişen mesafeleri çok basit bir biçimde açıklanabilecekti. O, bu fikrini *Göksel Kürelerin Dönüşleri Üzerine* adlı bir kitapta yazdı ve bu kitabı, ölümünden hemen önce, aynı yıl içinde, 1543'te yayımlandı.

Tarihte, Evren'e bakışımızı ve Evren içindeki yerimizi bu kadar değiştirmiş olan başka bir fikir yoktur. Fakat bu fikir, dönemin egemen düşüncelerine elbette doğrudan bir karşı çıkış anlamına geliyordu. (Bu tarihten 67 yıl sonra Galileo Galilei teleskopuyla gökyüzünü incelerken, Jüpiter'in etrafında dönen dört uydusunu görmüştü. Bu da Dünya'nın her şeyin merkezi olmadığını, başka merkezler de olduğunu gösteriyordu. Ayrıca Galilei, Venüs'ün fazlarını da saptamıştı. Bu durumda Venüs de Dünya'nın değil, fakat Güneş'in etrafında dönüyor olmalıydı. Galilei bulgularını 1613'te, *Yıldızların Habercisi* adlı kitabında açıkladığında, Roma'daki kardinaller tarafından bir sapkın olmakla suçlandı.)

İnsan düşüncesi, kendisini asırlar boyunca esir almış dogmalar yüzünden, en uzaktakini anlamak kadar, en yakınındakini anlamakta da zorlandı. Bu yüzden insan vücudunun yapısının keşfedilmesi de, Dünya'nın Evren'deki yerinin keşfedilmesi kadar uzun sürdü. Eski dünyanın en büyük doktoru, 130 yılında doğan Galen'di. Galen, nasıl çalıştığını görmek için hayvanların vücutlarını keserek inceliyordu. İskeleti, kasları ve sinirleri betimleyerek, bulgularını birçok kitapta toplamıştı. Galen'e saygı o kadar büyüktü ki, bin yıl sonra bile doktorlar bir ölünün vücudunu açıp bakmak yerine Galen'in kitaplarına bakıyorlardı. Fakat özellikle 16. yüzyılda İtalya'daki Rönesans sırasında doktorlar, gerçek vücutlara bakmanın daha iyi olacağını düşünmeye başladılar. Mezarlardan çıkardıkları ölü vücutları, tam olarak nasıl bir bütünlük gösterdiklerini anlamak için keserek incelediler. Bu işleme, diseksiyon (açarak inceleme, eski deyimle teşrih) denilmektedir.

Fakat kutsal dünyanın kutsal mahlukunun vücudunun kesilip açılması, dini öğretide sapkınlık olarak görülüyordu. Bu nedenle diseksiyon işlemleri gizlice yapılıyordu. Bu devrimin odak noktası, İtalya'daki Padua Üniversitesi'ydi. Bu üniversitedeki parlak bilim insanı Andreas Vesalius (1514-1564), vücutları kendisi keserek ve bulgularını bir ressam arkadaşına çizdirerek hazırladığı kitabını 1543 yılında *De Humani Corporis Fabrica (İnsan Vücudunun Yapısı Üzerine)* adıyla yayımladı.

Bu kitap, o zamana kadar insan anatomisi üzerine yazılmış en etkili kitap oldu. Vesalius, insanlar üzerinde diseksiyon yapmadığı için hatalı bilgiler veren Galen'i eleştiriyor ve insan vücudu hakkında yeni bilgiler veriyordu. Vesalius'un hem çalışmalarından hem de kitabından esinlenen ve etkilenen diğer doktorlar da kendi diseksiyonlarını yapmaya başladılar. Vesalius'un kitabı, insan vücudunun dokunulmazlığı düşüncesini zayıflatarak vücut üzerinde bilimsel araştırma yapma cesaretini kazandırıyor ve böylece kendisinden sonra gelenlere de önemli bir araştırma yolunu açmış oluyordu (Ancak Vesalius diseksiyon yaptığı için 1561'de engizisyon tarafından idama mahkûm edildi. Fakat bu cezası daha sonra hafifletildi).

Kopernik'in Dünya'nın Evren'deki yerini keşfeden kitabı ile Vesalius'un insan vücudunun iç yapısını keşfeden kitabının aynı yılda, 1543'te yayımlanmış olması, sadece bir rastlantı olabilir mi?

Uluslararası bilim tarihçileri topluluğu, 1543 yılını, büyük bilimsel devrimin başlangıç tarihi olarak kabul etmektedir.

1543 yılını, aynı zamanda insanlık tarihindeki büyük seküler çağın başlangıç tarihi olarak da alabiliriz.

Aydınlanma Çağı ve Tarihsel Materyalizm

Aydınlanma felsefesinin veya Aydınlanma hareketinin geniş kapsamıyla yer aldığı 18. yüzyıla, Aydınlanma Çağı adı da verilmektedir. Bu çağın en önemli özelliği, insanların dinin, geleneklerin ve dogmaların etkisinden sıyrılmayı başararak doğayı ve içinde bulunduğu toplumsal yapıyı, insanın varlığının anlamını ve bu dünya içindeki yerini, aklını özgürce kullanmayı başararak araştırmaya girişmiş olmasıdır. Bu gelişme, Büyük Fransız Devrimi'nin (1789) temellerini de oluşturmuş ve ayrıca tüm dünyada günümüze kadar yansıyan çok kapsamlı etkiler yaratmıştır.

Ünlü filozof Kant (1724-1804), *Aydınlanma Nedir?* (1784) adlı eserinde Aydınlanmayı şöyle tanımlamıştı: "Aydınlanma, insanın kendi hatası ile düşmüş olduğu bir ergin olmayış durumundan kurtularak aklını kullanmaya başlamasıdır." Kant burada şüphesiz Aydınlanmayı tarihsel bir olgu olarak ele almakta ve tek bir bireyin aklını özgürleştirmesinden değil, toplumsal ölçekli bir olgu olarak aklın özgürleşmesinden söz etmektedir. Nitekim Antik Çağdaki Grek Aydınlanması'na kadar gitmesek bile, 18. yüzyıl Aydınlanmasının imkânlarını yaratan Rönesans ve büyük bilim devrimi sırasındaki aklın özgürleşmesi süreçlerini gözden kaçıramayız. Gerçekten de 1543'te Kopernik'in *Göksel Kürelerin Dönüşü Üzerine* adlı eserinin yayımlanmasıyla başlayan ve 1687'de Newton'un *Doğa Felsefesinin Matematiksel İlkeleri* adlı eserinin yayımlanmasıyla doruk noktasına ulaşmış olan, yaklaşık bir buçuk

asırlık bilimsel devrim sürecindeki başarılar olmasaydı, 18. yüzyıl Aydınlanması gerçekleşebilir miydi? İnsan aklının özgürleşmesinin temelleri, bilim devrimindedir. Bilim devrimi insan aklının imkânlarını ortaya koymuş ve Aydınlanma hareketi de onun verdiği güvenle, hem doğa yasalarını tüm toplumun kavramasına çalışmış, hem de orada kalmayarak *aynı akılla* toplumların ve insanın yapısını da anlamaya cesaret etmiş, çözümlemelerini de felsefe ve sanatlar yoluyla topluma yaymaya çalışmıştır.

John Locke, İngiliz Aydınlanması'nı, dolayısıyla Avrupa'daki Aydınlanmayı başlatan düşünürdür. Bu nedenle Locke, 18. yüzyıl Aydınlanmasının gerçek kurucusudur. 18. yüzyıl İngiliz Aydınlanması'nın son büyük filozofu David Hume'dur.

Locke'a göre, birey özgür olmalıdır, akıl hayatın kılavuzu yapılmalıdır, bilimde, dinde, devlette, eğitimde, kısacası kültürün her alanında geleneklerin ve otoritenin her türlüsünden kurtulmak gerekir.

Fransız Aydınlanması'nın önderi ise Voltaire'dir. Fransız Aydınlanması'nın gelişimini sağlayan ve hızlandıran İngiliz felsefesini Fransa'ya o getirmiştir. *İngilizler Üzerine Mektuplar* (1733) adlı eserinde yurttaşlarına yeni bir doğa felsefesi ve yeni bir toplum düzeni sunmuştur. Bu eserin Avrupa kültür tarihinde özel bir yeri vardır. Voltaire'in diğer büyük eseri, ilk baskısı 1738'de yapılan *Newton Felsefesinin Öğeleri* adlı kitabıdır. Voltaire bu eserinde Newton'un bilimsel çalışmalarını ve düşüncelerini tüm yönleriyle ortaya koymaya çalışmıştır. Newton'u bütün Avrupa'da popüler yapanın bu kitap olduğunu söyleyebiliyoruz. Voltaire, bu kitabını hazırlarken sevgilisi olan öncü bilim kadınlarından fizikçi, Chatelet Markizi Gabrielle Emilie'nin büyük yardımını görmüştü. Bu eser onların ortak çalışmalarının ürünüdür.

18. yüzyıl Aydınlanmasının son lideri Denis Diderot'dur ve Aydınlanmayı zirve noktasına ulaştıran ise *Ansiklopedistler* ile 35 ciltlik Ansiklopedi olmuştur.

Aydınlanma çağından sonra gelişen sosyal devrim ve dönüşümlerde Marksizmin önemli bir rolü oldu. Fakat Karl Marx'ın öğretisinin, Aydınlanma felsefesiyle ve Aydınlanma çağının getirdiği imkân ve yarattığı sonuçlarla ilişkisi gerektiği kadar incelenmemiştir.

Karl Marx, 18. yüzyıl Aydınlanma hareketini, bu hareketin toplumsal ve tarihsel sonuçlarını doğru değerlendirememiş ve küçümsemiştir. Onun toplumsal dönüşümlerde ve devrimlerde insan bilincine ve iradesine verdiği düşük seviyeli rol, bu tespitimizin en büyük kanıtıdır. Oysa toplumsal dönüşümlerin en büyük itici gücü, başta bilim olmak üzere, her türlü yaratıcı entelektüel faaliyetlerdir.

Marx'a göre ise tarihteki gelişmeyi belirleyen temel etken ekonomik ilişkilerdir ve bu ilişkilerdeki en önemli geliştirici güç de üretim teknolojisidir. Bu bakış tarzına bağlı olarak da tarihsel materyalizm öğretisini geliştirmiştir. Bu öğretiye göre, "Varlıklarının toplumsal üretiminde, insanlar, aralarında zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesine karşılık gelir. Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını, belirli toplumsal bilinç biçimlerine karşılık gelen bir hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur. Maddi yaşamın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel yaşam sürecini koşullandırır. İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilincini belirleyen, toplumsal varlıklarıdır..." (Karl Marx'ın *Politik Ekonominin Eleştirisine Katkı* (1859) eserinin Önsöz'ünden, çeviren O.B.)

Bu sözlerde de görüldüğü gibi, toplumsal bir varlık olarak insanın bilinci ve iradesiyle dönüşüm gerçekleştirebilmesinin sınırları çok dardır ve maddi koşulların gelişme derecesine sıkı bir

biçimde bağlıdır. "İnsanların bilincini belirleyen onların toplumsal varlıklarıdır" dediğiniz anda, zaten her türlü entelektüel yaratıcılığı sınırlamış ve önemsizleştirmiş oluyorsunuz. Toplumsal dönüşümleri sağlayan şey, başlıca olarak üretim teknolojisi değil, o da dahil olmak üzere tüm **yaratıcı** entelektüel faaliyetlerin toplamıdır.

İnsanlar elbette toplumsal yaşamda iradelerine bağlı olmayan, zorunlu ilişkilere girmektedir. Fakat zorunluluğun bilincinde olmakla olmamak arasındaki fark, bize birbirinden çok farklı iki dünya sunuyor. Zorunluluğun bilincinde olunduğunda, artık bütün sorun bu bilincin, zorunlu olan ilişkileri de dönüştürecek biçimde toplumsal olarak güçlenmesi ve yayılması sorununa dönüşmektedir. İşte Aydınlanmanın yarattığı yeni çağın temeli ve farkı buradadır.

Toplumsal devrimlerde ve dönüşümlerdeki insan bilincinin ve iradesinin rolü bakımından, 18. yüzyıl Aydınlanması öncesi ile sonrası dünya artık birbirlerinden çok farklı dünyalardır. Nitekim Aydınlanma çağından önce ve sonra gerçekleşmiş olan toplumsal dönüşümlerin bu açıdan kapsamlı bir şekilde karşılaştırılması, bu gerçeği açık olarak ortaya koymaktadır.

Kadın Özgürlüğünün Aşamaları

Kadınların günümüzde hâlâ eksik olan özgürlükleri, bugünkü düzeyine çok çeşitli aşamalardan geçerek geldi. Kadınların tarih boyunca sürdürdükleri özgürlük ve eşitlik mücadelelerinin çok çeşitli biçimleri, yolları, boyutları ve araçları oldu.

Kadınlar tarihteki ilk büyük özgürlüklerini, ensest tabusunun oluşmasıyla elde ettiler. Gerçekte ensest tabusu ve yasağı, sadece kadınların değil, insanlığın varlığını sürdürebilmesinin de bir koşulu olmuştur. Kadınlar da bu tabu sayesinde ilk kez bir kimlik oluşturabilme ve böylece özgürlük alanı elde etme imkânına kavuştular. Ensest yasağı olmasaydı, insanlık toplumsal bir varlık haline gelemezdi.

Doğum kontrol yöntemlerinin bilinmediği bir çağda, doğum yapabilecek yaştaki kadınlar, zamanlarının önemli bir bölümünü hamile olarak veya bebek emzirerek geçiriyorlardı. Bu fizyolojik farklılıkları onları erkeklerle, o koşullarda kaçınılması çok zor olan ve azalsa da günümüze kadar devam eden bazı edilgen işbölümlerine götürdü.

Kadınlar (ve erkekler) yetersiz de olsa bazı doğum kontrol metotları öğrendiklerinde, bu sefer engel olarak önlerinde dini tabular vardı. Dini öğretiler, doğum kontrol yöntemlerinin uygulanmasını sapkınlık ve günahkârlık olarak görüyordu. Hıristiyan düşüncesine göre kadın, erkek için yardımcı bir bedendir. Aziz Augustinus'un yorumlarına göre, "Erkek, Tanrı'nın yüceliğinden"

ve "aklı" için, kadın ise "erkeğin yüceliğinden" ve "bedeni için" yaratılmıştır.

Gebelikten korunma hakkı, kadınların özgürlüklerine giden yollarındaki en önemli haklarından biriydi. Bu hak kadınlara, kendi bedenine ve iradesine sahip bir birey özelliği kazandırarak onlara özgürlük alanı açıyordu. Dolayısıyla doğum kontrolü, aynı zamanda erkeklerin kadınlar üzerindeki egemenliğini yıkmaya yönelmiş doğrudan bir tehdit niteliğindeydi. Birçok toplumda doğum kontrolünün kabul edilmemesinin temel nedeni de buydu.

Kadınlar gebelikten korunma hakkını önce siyasi bakımdan elde ettiler, daha sonra da modern doğum kontrol araçlarının geliştirilmesiyle bu imkâna fiilen kavuştular. Bu iki gelişme kadın özgürlüğü tarihinin toplumsal ve tıbbi iki büyük aşamasıdır.

Protestanlık mezhebinin doğuşu da batılı kadınlara, kısmen de olsa bir özgürlük nefesi aldırtmıştır. Protestan kilisesinin, dini bilgileri ve öğretileri aracısız öğrenebilmeleri amacıyla kadınların okuma yazma öğrenmesini ve eğitim görmesini desteklemesi, kadınların kültürel bakımdan gelişmelerinin yolunu açmış oldu.

Kadınların eğitim görme hakkını Avrupa'da 19. yüzyılda resmi olarak elde etmeleri, onların özgürlüğe giden yollarındaki en büyük kazanımlarından biri olmuştur. Fakat bu doğrultudaki gelişmeler de çok yavaş ve sancılı oldu. Fransa'da kız öğrenciler bakalorya sınavına ancak 1905 yılında girebildiler.

Kadınları özgürlükten mahrum etmenin iki temel yolu, onları evin içine ve ev hizmetlerine mahkûm etmek ve bilgiden yoksun bırakmaktır. Bu iki kısıtlılığı sürdürmenin başlıca aracı da öncelikle kadınları, kendilerinin erkeklerden doğal olarak daha aşağı seviyede olduklarına inandırmaktı. Eğer kadınlar bilgiye ulaşamıyorlarsa bunun nedeni, onların akıldan, soyutlama ve yargılama yeteneklerinden önemli ölçüde yoksun olmalarıydı.

Kadınlara yönelik bu büyük tarihsel aşağılama, günümüzde de birçok ülkede olanca ağırlığıyla sürüyor. Fakat 17. yüzyıldan başlayarak kadınlar bilimsel çalışmalara katılarak, entelektüel kapasite bakımından erkeklerden aşağı olmadıklarını ispatladılar (Bu başarıyı zirve noktasına taşıyan Marie Curie'nin ve Lisa Meitner'in isimlerini burada özellikle anmamız gerekir). Bu olgu, kadın özgürlüğünün gelişmesindeki çok önemli diğer bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Çünkü bu entelektüel başarılarıyla kadınlar toplumsal yaşamda ve hak mücadelelerinde sadece kendilerine güven kazanmakla kalmadılar, fakat aynı zamanda kadınları erkeklere hizmetle görevli ve entelektüel kapasiteden yoksun ikinci dereceden cins olarak gören erkek egemen bakış açısını da zayıflattılar. Kadınların bilimler ve sanatlardaki yüksek başarıları olmasaydı, ikincil cins dogmasının yıkılması da imkânsız olurdu.

Teknolojik gelişmelerin de kadın özgürlüğünün temellerinin güçlenmesinde önemli bir rol oynadığını belirtmemiz gerekir. Elektriğin pratik yaşama girmesi, kadınların ev içi hizmetlerinin ve bilgiye ulaşmalarının kolaylaşmasını sağladı. Özellikle çamaşır makinesinin kullanılması, kadınların kendilerine zaman ayırmasına imkân sağlayarak özgürlükleri için önemli bir maddi temel yarattı. Radyo ve televizyon yayınları da kadınların bilgi ve hayal dünyasını genişletti. Günümüzün cep telefonları ise kadınların bilgiye ulaşmalarını kolaylaştırdı.

Öte yandan genetik biliminin gelişmesi ve böylece üreme ve kalıtım mekanizmalarının bilimsel olarak açıklanması, kadının üremedeki rolüne ilişkin bazı haksız anlayışların (örneğin erkek çocuk doğurmamasının kadının "eksikliği" olduğu düşüncesinin) çürütülmesini sağladı. Bu gelişme, kadınların sık olarak yaşadıkları bir eziklik düşüncesinden kurtulmalarını sağladı.

Kadın özgürlüklerinin elde edilmesinin önemli bir boyutu da elbette kadınların temel ve eşit insan haklarını elde etmek için

yürüttükleri siyasi mücadelelerdir. Bu mücadele Fransız Devrimi'yle önem kazandı ve kadınlar özgürlükleri için ideolojik ve siyasi çalışmalar yapmaya başladılar. Fransız düşünürü Condorcet, devrimde kadınların özgürlüğünü savunmuştu. Condorcet, 1790 yılında kaleme aldığı *Kadınlara Yurttaşlık Hakkı Verilmesi Üzerine* adlı denemesinde, kadınların doğuştan gelen yetersizlikleriyle ilgili bütün iddiaları reddediyordu. Oyun yazarı Olympe de Gouges da, bir kadın aktivist olarak 1791 yılında "Kadın ve Kadın Yurttaş Hakları Bildirisi" başlığıyla, kadınların özgürlüğü için 17 maddelik bir manifesto yayımladı. "Kadınların giyotine gitme hakkı varsa, kürsüye çıkma hakları da olmalıdır" ünlü sözü ona aittir. Bu bildiri İngiltere'de de etkili oldu ve 1792'de Mary Wollstonecraft, *Kadın Haklarının Bir Savunusu* adlı kitabı yayımladı. Wollstonecraft eserinde, kadınların yalnızca erkekleri hoşnut etmek için yaratıldıkları düşüncesine karşı çıkıyor, kadının eğitimde, iş hayatında ve siyasette erkeklerle bir görülmesini ve aynı ahlak ölçütleriyle yargılanmasını istiyordu. Daha sonraki yıllarda da kadınların siyasi haklar ve oy hakkı elde etme mücadelesi yaygınlaşarak sürdü. Kadınlar, ulusal seçimlerde ilk defa 1893 yılında, Yeni Zelanda'da oy kullandılar.

1952 yılında Kadınların Siyasal Hakları Sözleşmesi, Birleşmiş Milletler Kongresi'nde kabul edildi ve 1954'te yürürlüğe girdi. Bu sözleşmede kadınların bütün seçimlerde erkeklerle eşit koşullarda oy kullanma, seçilme ve kamu hizmetlerine girme hakları düzenlenmiştir.

Kadınlar özgürlük yollarındaki büyük yürüyüşlerini sürdürüyorlar. Bu yürüyüşün zaferle sonuçlanması için kadınların bedenlerine sahip çıkma ve iradelerini kullanma özgürlüklerini tam olarak kazanmaları gerekmektedir.

Kadınların özgürlük dereceleri, toplumların da genel özgürlük ve sekülerleşme düzeylerini gösterir. Kadınları özgür olmayan toplumların erkekleri de özgür olamaz.

Sekülerleşme ve Şiddet

Sekülerleşme ile şiddet arasında bir ilişki kurulabilir mi? Sekülerleşmenin şiddet eğilimlerini azalttığını söyleyebilir miyiz?

Devlet şiddeti dışındaki şiddet, bugün genel olarak gerek medyada gerekse eğitim dünyasında ve toplumda kınanan bir gerçekliktir. Hemen her gün şiddetin kötülendiği bir dünyada yaşıyoruz. Şiddetin savunulması ceza kanununun bazı maddeleriyle suç kapsamına da alınmıştır. Fakat bütün bunlara rağmen azımsanamayacak ve bir türlü sonlandırılamayan ve bazen de gittikçe tırmanan şiddet gerçeğiyle karşı karşıyayız. Siyasi şiddet, dinsel şiddet, sokak çetelerinin şiddeti, futbol fanatiklerinin şiddeti, reddedilmiş koca veya sevgili şiddeti vb.

Şiddetin sürmesinin temel nedenlerinden birinin, toplumsal yapıların başlangıçtan itibaren zaten şiddet üzerine kurulmuş olmaları olduğunu söyleyebiliriz. Şiddet üzerine kurulmuş yapılar, karşı-şiddet için de ortam hazırlarlar. Dolayısıyla görünürdeki şiddet olaylarının birçoğu gerçekte karşı-şiddet örnekleridir. Antik Çağda Spartaküs'ün ve isyancı kölelerin başvurdukları şiddet, tarihteki en büyük karşı-şiddet olgularından biridir. Şiddete ve şiddet kültürüne dayalı olarak sağlanmış toplumsal özgürlüksüzlük ve adaletsizlik, karşı-şiddet için büyük bir potansiyel kaynak oluşturmaktadır.

Şiddet karşıtı görüşün toplumsal yaygınlığına rağmen şiddetin yine de güçlü bir biçimde sürmesinin nedenlerinden biri de,

insanların kendi "kutsal şiddet türleri"ne inanmaları ve onu uygulamaya istekli ve hazır olmalarıdır.

Sekülerleşme, şiddet eğilimlerini azaltıyor mu? Bu soruya tamamen olumlu bir yanıt veremeyiz. Çünkü din savaşlarının ortadan kalkmasını büyük ölçüde borçlu olduğumuz sekülerleşme, elbette şiddetin bir türünün önemli derecede yok olmasına yol açmıştır ama zihinlerindeki kutsallık halesinden sıyrılan toplulukların veya devletlerin bazı şiddet uygulamalarını araçsallaştırmalarının da zeminini oluşturmuştur. Örneğin George W. Bush, ABD'nin Irak'a saldırısı sırasında her ne kadar dini gerekçeler ileri sürmüşse de, gerçekte bu saldırının nedeninin, bir süper gücün enerji kaynaklarını elde etme konusundaki sınırsız iştahı olduğu herkesçe bilinmektedir.

Gerçekte sekülerleşme ile şiddet arasındaki ilişki son derecede karmaşık bir ilişkidir. 18. yüzyıl Aydınlanma hareketi, dünya sekülerleşme tarihinin en parlak evrelerinden birini oluşturur. Fakat bu hareketin yarattığı siyasal gelişmeler, aynı zamanda tarihin en kanlı devrimlerinden birine yol açmıştır. Üstelik daha sonraki sosyal devrimlerin şiddet içeriklerinin de meşruiyetine hizmet ederek. Elbette Fransız Devrimi'nde olduğu gibi bütün sosyal devrimlerin şiddeti, karşı-şiddet örnekleri arasındadır. Fakat şiddet öyle bir olgudur ki, özgürlüğü boğan şiddet ile özgürlüğü yaratan şiddet arasındaki sınırlar birçok durumda ayırt edici niteliğini kaybedebilir. Örneğin Sovyetler Birliği'nde uygulanan devlet şiddeti birçok durumda özgürlükleri sadece genişletmek için değil, fakat yok etmek için de kullanılmıştır ve bu şiddeti uygulayanların büyük bölümü "bu kutsal görevleri" sırasında kendi araçsallıklarının neye hizmet ettiğini anlamaktan bile yoksun kalmıştır.

Davanızı kutsallık halesine sardığınız anda, kendi haklı şiddet türünüzü yaratma potansiyelini de edinmiş olursunuz. Bu

nedenle her türlü kutsallık düşüncesinden sıyrılma olarak nitelendireceğimiz sekülerleşme, şiddetin önemli temellerini ortadan kaldırmak veya zayıflatmakla birlikte, şiddeti tamamen yok etmek için yeterli değildir. Bunun için şiddetin varlığına temel oluşturan her türlü kölecilik ve adaletsizlik koşullarının da ortadan kaldırılması gerekir. Üstelik bununla da yetinilmeyerek, toplumsal özgürlük ve adalet kültürünün tüm toplum katmanlarında yaygınlaştırılması ve içselleştirilmesi koşuluyla.

Kutsallık, sadece dinlere özgü bir nitelik değildir. Kutsallaştırılmış çok çeşitli inançlar ve ideolojiler de vardır. Sekülerleşme bu tür din dışı inançların ve ideolojilerin kutsallık halelerini de parçalayarak eleştirici aklın ve bilimin etkilerinin güçlenmesini sağlar. Bu yönüyle de şiddetin körelmesine yol açar.

Sekülerleşme, toplumsal özgürlük ve eşitlik koşullarının yaratılmasına hizmet ettiği sürece, şiddetin azalmasına ve yok olmasına da hizmet eder. Ancak sekülerleşme, şiddeti doğrudan ortadan kaldıran bir toplumsal süreç değildir. Bu nedenle şiddeti yok edebilmek veya azaltmak için, her durumda çok kapsamlı şiddet analizlerine, eleştirilerine ve ikna kültürü ile metotlarının yaratılmasına gereksinim vardır.

Şiddetin Doğası ve Kökleri

Artık yeni bir uygarlık tanımı yapmamız gerekiyor. Uygar dediğimiz ülkeler gerçekte ne kadar uygar?

Uygar bir toplumu, "şiddeti yaşamından çıkarmış toplum" olarak tanımlamamız gerekiyor.

Şiddetin doğası konusunu irdelemeye başlamanın iyi bir yolu, "şiddetin kalkmış olduğunu varsayarsak toplumsal yaşamımız nasıl bir hal alır?" sorusuna yanıt arayan bir düşünce deneyi geliştirmek olabilir.

Tabii şiddet aracı olarak kullanılan ateşli veya ateşsiz her türlü silahın da yok edilmiş olduğunu varsayıyoruz. Bireysel veya toplu olarak insanlara en düşük düzeyde bile olsa şiddet uygulamanın da toplumsal olarak kaldırılmış olduğunu kabul ediyoruz. Böyle bir durumda neler olur?

Gereken konularda fikir geliştirmek ve başkalarını ikna edebilir olmak, derhal, eskisine göre çok büyük bir önem kazanır. Bu, iki nedenden dolayı böyle olur: Hem insanlar artık fikirlerini açıklamaktan hiçbir şekilde korkmayacakları için, hem de insanları belirli davranış biçimlerine sokmanın başka bir yolu kalmadığı için. Bugün biz çeşitli şiddet uygulamalarından sadece somut ve aktüel bir nitelik kazandıkları zaman etkileniyor değiliz, fakat daha fazla ölçüde henüz ortada şiddet eylemi yokken de olası varlığını yeterince içselleştirmiş olduğumuz için de şiddetten etkileniyoruz.

Başkalarını yeni fikirlere kazanmanın yolu, ispattan ve iknadan geçer. Her iki durumda da bilimsel düşünebilme geçerlilik ve önem kazanır. Bu nedenle bu düşünce deneyinin sonucundan hareket ederek, bir toplumdaki şiddetin yaygınlığının azalması ile bilimsel düşüncenin öneminin ve etkisinin artması arasında doğrudan bir ilişki olduğunu söyleyebiliriz.

Şiddetin köklerinde, başkaları üzerinde egemenlik kurmak için özgürlüğün, eşitliğin ve adaletin yok edilmesi ve buna olan tepki yatar. İlk büyük toplumsal şiddet ve karşı-şiddet örnekleri, kölecilik çağlarında yaşanmıştı. Daha sonraki tarihsel dönemlerde de, günümüzde de vahşi şiddet örnekleriyle karşılaşmaya devam ettik. 1945'te en yüksek teknolojik gelişmenin bir ürünü olan atom bombası, tarihin en büyük katliamlarından birine aracılık etti. Öte yandan sadece geçen yüzyılda, çoğunluğu sivil olmak üzere, 100 milyona yakın insan savaşlarda öldü.

Savaşların altında yatan temel neden de, büyük veya küçük grupların, kendi çıkarlarını yükseltmek için başkalarının özgürlüklerini ve haklarını kısıtlamaya veya yok etmeye kalkışmalarıdır. Daha küçük şiddet örneklerinin doğuşunda da baskı ve eşitsizlik yaratma girişimlerinin ve bunlara karşı gösterilen tepkinin temel etken olduğunu biliyoruz.

Günümüz dünyasında ekonomik ve toplumsal hayat, kapitalizmin temelini oluşturan, işgücünün kitlesel olarak meta haline gelmesi ve sermayenin sömürgeci yayılması sistemi üzerine kuruludur. Başta bu ekonomik ve sosyal sistemin varlığı da dahil olmak üzere, günümüzdeki bütün şiddet (ve karşı-şiddet) olgularının temelinde özgürlük ve eşitlik yoksunluğu yatmaktadır (Ahlak, erdem, vicdan, adalet duygusu, gelenek, onur, gurur, kıskançlık vb. gibi çeşitli toplumsal değerlerin de şiddetin çıkışı, yaygınlaşması, düzeyi ve engellenmesi ile farklı yönlerde olabilen ilgisi vardır. Ancak biz bunların etkililik çerçevesini özgürlük ve eşitlik dereceleri ile ilişkilendiriyoruz).

Öte yandan özgürlüksüz ve eşitsiz toplumsal sistemden kaynaklanan şiddetin köklerinin karşı-şiddete başvurarak yok edilemediğini tarihsel gelişmeler yeterli ölçüde göstermektedir. Bir zamanların karşı-şiddeti, daha sonrasının yeni şiddetine dönüşebilmektedir.

O halde şiddeti ortadan kaldırmanın şiddet içermeyen yolunun bulunması gerekiyor. Çünkü maddi ve manevi dünyamızın artık şiddetin yok edici dehşetine tahammülü yok. Ayrıca karşı-şiddet, şiddet kültürünün sürmesine katkıda bulunuyor.

Ahlaki ve vicdani değerler ve etkiler elbette insan davranışlarının biçimlenişinde ve şiddete yönelmesinde çok etkilidir. Hatta bazı durumlarda da belirleyicidir. Ancak burada ahlaki, vicdani tutumların göreli niteliklerine dikkat etmeliyiz. Özellikle çeşitli ideolojilerin yarattığı dogmalar ve kutsallaştırmalar, yerine göre her türlü şiddeti meşru ve ahlaki kılabilmektedir. İnsanlık tarihi bunun sayısız örnekleriyle doludur.

O zaman bazı çözümlere ulaşabilmek için yukarıda giriştiğimiz düşünce deneyinin sonuçlarından yararlanabiliriz.

Bilimsel düşünceyi toplum içinde yaymak bize bir çözüm yolu sunmaktadır.

Doğanın korunmasının ve insanlığın ortak çıkarlarının geliştirilmesinin biricik yolu olan bilimsel düşünce, bilimsel analiz yöntemi ve bilimsel eğitim, her türlü dogmayı etkisiz hale getirerek, hümanist, ahlaki ve vicdani değerlerin de **bütünüyle** toplumsallaşmasını sağlar.

Bireysel ve toplumsal davranışları biçimlendirmede **ikna**, temel ilişki biçimi haline gelir.

Bilimsel zihniyetin toplumlar içinde yaygınlaşması ölçüsünde şiddet giderek gerileyecek ve nihayet bir gün toplumsal bakımdan tamamen iş göremez hale gelecektir.

Bir toplum, ancak şiddeti yaşamından çıkarması ölçüsünde uygar bir toplum nitelemesini hak eder.

Bilim Nasıl İlerler?

Bilim tarihçisi Bernal'in, Engels'in "bilim geometrik artışla ilerler" şeklindeki hatalı görüşünü benimsemesi şaşırtıcıdır.

Science in History'nin (1954) yazarı, ünlü bilim tarihçisi John Desmond Bernal (1901-1971), *Marx ve Bilim*[*] (1952) adlı eserinde, "Kapitalizm koşullarında bilimin pratikte ancak daha fazla kâr ve üstünlük sağlayıcı silahların üretimi söz konusu olduğunda gelişme şansı bulabildiğini" belirttikten sonra, "sosyalist bir toplumda halk yararına geliştirilecek bilimin önündeki bütün kısıtlamaların kaldırılacağını" söylemekte ve bu sözlerinden önce de herhalde bilimin hızlı gelişme özelliğinin anlaşılmasına bir destek olması amacıyla, sosyalist teorisyen Friedrich Engels'in (1820-1895) bir tanımlamasına başvurmaktadır. Engels bu paragrafta (1843) şunları söyler:

> "...Bilimin ilerlemesi sınırsızdır ve hiç değilse nüfusunki denli çabuktur. (...) Bilim kendisini hiç değilse nüfus kadar çoğaltır; nüfus son kuşağın sayısıyla ilişkili artar. Bilim son kuşağın miras bıraktığı toplam bilgi tutarıyla ilişkili ilerler ve dolayısıyla, en sıradan koşullarda, o da geometrik diziyle ilerler – öyleyse bilim için olanaksız ne olabilir?" (s. 61).

---

* J. D. Bernal, *Marx ve Bilim*, Bilim ve Sosyalizm Yayınları, Çeviren: Öner Ünalan, Üçüncü Baskı, Ekim 1991, Ankara.

Engels'in bilimin gelişme gücüne böylesine aşırı bir övgüde bulunması, metafiziğin hâlâ güçlü olduğu 19. yüzyılın ilk yarısı için belki anlayışla karşılanabilirse de, bir asırdan daha fazla sonra, bilim için bile olsa böyle temelsiz yüceltmelerin Bernal tarafından da desteklenmesini doğru bulmak mümkün mü? **Aşırı yüceltmeler, her türlü dogmatizmin temel kaynakları arasındadır.**

Bilim, Engels'in söylediği gibi, geometrik bir dizi halinde mi ilerler? Bu iddianın doğru olabilmesi için, yeni üretilmiş bilgilerin veya bilimin teorik formülasyonlarının toplam sayılarının, belirli periyotlarda üssel olarak çoğalması gerekir. Bilim tarihinde böyle bir dönem var mı? Örneğin bilimin en hızlı ilerlediği dönemlerden biri olarak 1873-1923 dönemini ele alalım. Bu yarım yüzyılda bilime ve fiziksel evrene bakış, daha önceki bütün dönemlerden bambaşka bir nitelik kazandı. Elektromagnetik alan kuramı, özel ve genel görelilik kuramları, genetik kuramı bu dönemde geliştirildi ve kuantum kuramı da yine bu dönemde doğdu ve önemli bir aşamasına ulaştı. Bu dönemde ve ondan önceki ve sonraki yarım yüzyılda gerçekleşen tüm bilimsel gelişmeleri burada sayamayız, ama 1873-1923 döneminde üretilmiş bilimsel bilgilerin 1823-1873 dönemindekilerden üssel olarak daha fazla ve 1923-1973 dönemindekilerden de üssel olarak daha az olduğunu söyleyebilir miyiz? Kaldı ki 1923-1973 dönemindeki doğurucu teorik ilerlemelerin, bir önceki yarım asırdaki doğurucu teorik ilerlemelerden daha fazla olduğunu bile söyleyemeyiz. Kuşkusuz son asırda bilim insanı sayısındaki büyük artıştan da kaynaklanan bilgi üretimindeki kapsamlı ve hızlı artıştan söz edebiliriz, ama bilim insanı sayısının artışı ile nüfus artışı arasında da doğrudan bir ilişki bulunmuyor.

Daha eski çağlar için de benzer örnekler verebiliriz. Bilimin geometrik bir artış hızıyla ilerlediği iddiası doğru değildir. Bilimin sürekli ilerlediği iddiası bile doğru değildir. Bilim filizi, yeşerebilmek için verimli topraklar ister. Bilim, bilgi depoları (kütüphane-

ler, arşivler, müzeler vb.) ve mevcut bilim kültürü yok edilmediği sürece gerilemez, ama koşullara göre hızlanır, yavaşlar veya duraklar. Eğer bir benzetme yapmamız gerekirse, *bilim, genliği ve frekansı sürekli değişen bir dalga gibi ilerler.* Çünkü onun gelişimini etkileyen, düşünsel, siyasal, kültürel, ekonomik, askeri, coğrafi vb. binlerce kararsız değişken vardır. Hiç şüphesiz, bilgi birikiminin ve bilim insanlarının sayısının artmasına bağlı olarak bilimin ilerlemesinin ivmesi de artmaktadır. Bu nedenle bilimsel bilgi birikiminin çok yükselmiş olduğu günümüzde bilimin ilerleme hızının, Engels'in dönemindeki bilimin ilerleme hızından çok daha yüksek olduğu açıktır.

Öte yandan Engels'in, bilimin artışını nüfusun artışına benzetmesiyle ilgili düşüncelerinde de sorun var. İnsan acaba Engels de Darwin gibi, ama ondan beş yıl sonra habersiz olarak ve bambaşka bir açıdan (yani doğal seçilim düşüncesi için değil de, bilimin ilerleme hızı düşüncesi için) Malthus'un nüfusla ilgili o ünlü kitabından (*Nüfus İlkesi Üzerine Bir Deneme*, Birinci Baskı, 1798) mı esinlendi ve etkilendi diye düşünmeden edemiyor. Ama nereden esinlenmiş olursa olsun, Engels'in, bilimin ilerleme hızını nüfusun ilerleme hızına benzeten düşüncesi doğru değildir. Modern toplumlarda nüfusun artık geometrik olarak artmadığı gerçeğini bir yana bıraksak bile, bilim, Engels'in ileri sürdüğü gibi, sadece son kuşağın miras bıraktığı toplam bilgi tutarıyla ilişkili olarak da ilerlemiyor. Elbette son kuşağın miras bıraktığı toplam bilgi tutarı, ilerlemenin kaynaklandığı asıl gövdeyi oluşturuyor. Buna hiç şüphe yok. Ama bilimsel ilerlemenin tamamının sadece son kuşak bilgi mirasından kaynaklandığını söyleyemeyiz. Ölmüş atalarımız bugünkü nüfus artışını artık etkileyemiyorlar (yoksa kuvvetli genleriyle hâlâ etkiliyorlar mı?), ama düşünceleriyle ve eserleriyle bugünkü bilimin ilerlemesini etkileyebiliyorlar. Bilimsel devrimlerin hemen hepsinin, Aristoteles'in tezlerinin çürütülmesi biçiminde gerçekleşmiş olduğu doğrudur. Ama bu olgudan

hareketle Aristoteles'ten artık bize bugün de yararlı olabilecek, öğrenebileceğimiz hiçbir şeyin kalmadığını söyleyebilir miyiz?

Ölmüş eski kuşak bilim insanlarının eserlerinden öğrenmek de, bilimde ilerlemenin önemli araçlarından biridir.

Engels ve Bernal'in her ikisi de, son kuşağın toplam bilgi mirasının yanı sıra, daha önceki kuşakların miras bıraktığı bazı bilgilerin de, bilimdeki aktüel ilerlemenin hızına yaptığı katkıdan habersiz görünüyor.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLILARDA SEKÜLERLEŞME

Sekülerleşmenin Kaynakları

Hayatta kalabilme kaygısı ve bilim, sekülerleşmenin temel kaynaklarıdır.

Bilim ve din birlikte doğdular. Her ikisinin de doğuşunda ve gelişiminde, insanların varlıklarını koruma güvencesi aramalarının rolü oldu. Fakat dinlerin etkisi, başlangıçta bilimlerin etkisinden daha güçlü oldu. Sonuncu büyük din (İslamiyet) doğduğunda ve yayıldığında, bilim henüz eski Yunan bilimi düzeyindeydi. Ancak son 400 yılda bilim büyük bir gelişme gösterdi ve dünyanın çehresini değiştiren en büyük etken oldu. Dinlerin başlangıçta kolay gelişmelerini sağlayan sorgulamasız inanç, daha sonra onların duraklamalarının ve katılaşmalarının nedeni oldu.

Din savaşları, 18. yüzyıla kadar Avrupa'nın temel gerçeklerinden biriydi. Osmanlı Devleti de bu döneme kadar bir cihat ve gaza devleti oldu. Osmanlılarda sekülerleşme ilk olarak diplomasi alanında başlamıştır. 1606 yılında Avusturya ile imzalanan Zitvatorok Antlaşması ile Osmanlı Devleti, tarihinde ilk kez olarak bir Hıristiyan devletini kendisiyle eş statüde bir devlet olarak kabul ediyordu. Bu elbette sadece bir başlangıçtı. Osmanlı Devleti'nde cihat ve gaza anlayışı, giderek zayıflamakla birlikte, daha sonra da devam etti.

Osmanlılar örneğin 1854-55 yıllarında Kırım Savaşı sırasında İngiliz ve Fransızlarla ittifak yaparak Ruslara karşı birlikte savaştıklarında, artık devletin kuruluş felsefesinden oldukça uzaklaş-

mış bulunuyorlardı. Fakat onlar kuruluş felsefelerinden daha büyük bir uzaklaşmayı, o tarihten 21 yıl kadar önce

Kavalalı Mehmet Ali Paşa kuvvetleriyle savaşırken yaşamışlardı. Bu durum, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, Şubat 1833'te Kütahya'yı ele geçirdiğinde, II. Mahmut'un varlığını ve iktidarını korumak için Ruslarla işbirliğine girmesiyle olmuştu. Rus askerleri, II. Mahmut'u İbrahim Paşa'nın Müslüman kuvvetlerinden korumak için Boğaz'a çıkartma yaparak Levent'te toplanmışlardı. Çok geride değil, daha 18. yüzyılda, geleceği kararmış bir Osmanlı paşasının veya bürokratının eşyalarına el koyulduğu sırada evinde bir Batı dilinde yazılmış kitaba rastlandığında, bu kitap kayıtlara "kâfir hattıyla yazılmış esere rastlandı" diye geçiriliyordu. Fakat daha aradan yüz yıl geçmeden II. Mahmut, Tıbbiye'nin açılışında yaptığı konuşmada, hoca ve Türkçe eğitim kaynağının olmaması yüzünden derslerin bir süre Fransızca olarak yapılacağını söylüyordu. (Devletin seküler bir davranışının beklenmedik başka sonuçları da oluyordu. Kırım Savaşı'nda Osmanlı askerlerinin İngiliz-Fransız askerleriyle birlikte savaşması, bazı kültürel etkilenmeleri de beraberinde getirdi. Örneğin Osmanlılarda kuşluk vaktinde yenilen yemeğin yerine kahvaltı âdetinin geçmeye başlaması, bu savaştan kalmadır. Modern mühendis mekteplerinin, Tıbbiye'nin, Harbiye'nin, Mülkiye'nin vb. keza kaçınılmaz ihtiyaçlar sonunda kurulmalarının, yaşamın bazı alanlarının sekülerleşmesiyle sonuçlanan çok kapsamlı kültürel etkileri oldu.)

Osmanlılarda ebeler hariç kadınların 19. yüzyıla kadar hiçbir kamusal görevi olmadı. Kadınların ev hayatının dışında iş hayatları yoktu. Hemşirelik de ülkemizde Kırım Savaşı sırasında başladı. II. Meşrutiyet'ten sonra kadınlar bazı işkollarında fabrika işçisi olabildiler ve telgraf-telefon memurluğu yapabildiler. 1914'te de kadınlar için üniversite açıldı. Kadınların toplumsal yaşama girişleri de, sekülerleşme sürecinin en önemli aşamalarından biridir.

Osmanlılarla ilgili verdiğimiz birkaç örnek bile, daha önce dinsel olan bir alanın veya davranışın dinsel olmaktan çıkışının (sekülerleşmenin), var olabilme veya iktidarda kalabilme kaygılarından (güdülerinden) kaynaklanabildiğini göstermektedir. En büyük toplumsal dönüştürücü etkenlerden biri, hayatta kalabilme güdüsüdür.

Farklı dinler ve mezheplerin doğuşu ve varlığı da, bu farklı toplulukların bir arada yaşayabilmesi için kısmen de olsa zorunlu hale gelmesi nedeniyle, sekülerleşmenin gelişmesinde bir etken olarak rol oynamıştır.

Bilimin, bilimsel düşüncenin, felsefenin, siyasetin, hukukun, sanatın ve modern eğitimin gelişmesi ise sekülerleşmenin doğrudan etkenleri arasındadır. Bilim ve modern eğitim, her zaman dinsel olanın dışında yeni alanlar açarak, toplumların sekülerleşmesine kalıcı katkılarda bulunur.

Sekülerleşme kavramını, yaşamın gereklerinin kendiliğinden yarattığı kutsallıktan sıyrılma olguları için kullanıyoruz. Dinsel öğelerin kamusal alanda, eğitimde vb. bilinçli politikaların eseri olarak geriletilmesi düşüncesinin ise sekülerizm kavramı ile nitelendirilmesi gerekir.

Osmanlılarda sekülerleşme sürecinin 17. yüzyılda başlamasına karşın, imparatorluğun yıkılışına kadar yüksek düzeyde dönüştürücü bir sekülerist davranış görülmedi.

Cumhuriyet döneminde de sekülerleşme süreci devam etti. Fakat özellikle erken Cumhuriyet döneminde Osmanlılardakinden farklı olarak sekülerleşme, güçlü ve sistematik sekülerist politikalar aracılığıyla gerçekleşti.

Osmanlılarda Sekülerleşmenin Başlaması

11 Kasım 1606 tarihinde Avusturya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Zitvatorok Antlaşması, Osmanlılardaki sekülerleşmenin başlangıcıdır. Çünkü 17 maddelik bu antlaşmanın 2. maddesi gereğince, Osmanlı Devleti kuruluşundan beri ilk kez bir Hıristiyan devletini kendisiyle eşdüzeyde olarak görmeyi resmen kabul ediyordu.

Osmanlı Devleti'nin askeri fetih politikası, devletin kuruluşundan beri İslam dinini yayma amacıyla birleşikti. Dolayısıyla Hıristiyanlara karşı Osmanlı savaşları aynı zamanda gaza (din uğruna savaş) olarak görülüyordu. Osmanlıların, özellikle Kanuni döneminin sonlarına kadar toprak bakımından sürekli genişlemesi, İslam dininin de etki alanının genişlemesi anlamına geliyordu. Bu genel gaza ideolojisinin ve fiili durumun sonucu olarak da, Osmanlı yönetimi İslam dininin dünyaya egemen kılınmasını kutsal bir görevi sayıyor ve diğer dinlere mensup toplulukları ve devletleri de doğal olarak küçümsüyordu. Onların yaşadıkları toprakları da geleceğin egemenlik alanları olarak görüyordu.

Avusturyalılarla 14 yıl süren savaştan sonra yapılan bu antlaşma sonucunda Osmanlılar, birkaç kale ve şehir elde etmekle birlikte ilk kez politik ve manevi bakımdan kendilerini gerilemiş olarak hissettiler. Çünkü o tarihe kadar Osmanlı hükümdarlarıyla ayrı derecede güçlü ve saygın sayılmayan ve kendisine kral diye hitap edilen imparatora, bundan sonra çesar (veya impara-

tor) denilecekti. Böylece Hıristiyan bir devletin kralının Osmanlı padişahı ile aynı derecede saygın ve yetkin olduğu kabul edilmiş oluyordu. Zitvatorok Antlaşması, elbette Osmanlıların daha sonraki savaşlarının dini muhtevasını yok etmedi, fakat bu tarihten sonra Osmanlıların İslam dinini dünyaya yayma yönündeki iradeleri artık daha zayıftı.

Çok yaygın bir anlayışa göre Osmanlılarda modernleşmenin başlaması, 18. yüzyılın başlangıcına, Lale Devri'ne (1718-1730) ait bir gelişme olarak görülmektedir. Şüphesiz III. Ahmet'in saltanat devrinde sadrazam Yirmisekiz Çelebi Mehmet'in ve oğlu Sait Bey'in Fransa gezisinde gördükleri uygarlık örneklerini bir rapor halinde, beğeniyle padişaha sunmaları ve ardından da orada inceledikleri matbaayı Sait Bey'in resmi girişimleri sonucunda Macar asıllı İbrahim Müteferrika'nın yönetiminde kurmaları, sekülerleşme ve modernleşme bakımından çok önemli gelişmelerdir. 18. yüzyılın ikinci yarısında ise özellikle deniz ve kara mühendishanelerinin kurulmasıyla başladığını kabul edebileceğimiz modern ve seküler eğitim ve ordu girişimleri, daha sonraki yüzyıldaki gelişmeleri kuvvetle etkileyecek adımlar olmuştur.

Ancak 18. ve elbette 19. ve 20. yüzyıllardaki kadar yoğun olmamakla birlikte, Zitvatorok Antlaşması'yla başlayan sürecin 17. yüzyıldaki bölümü de gözden kaçırılamayacak ve ihmal edilemeyecek bir önem taşımaktadır. Dış politikada, bilimde ve düşünce dünyasında, sosyal yaşamda ilk sekülerleşme belirtileri 17. yüzyılda görüldü. Bu nedenle genellikle Lale Devri'ne atfedilen modernleşme ve sekülerleşme başlangıcını, bir asır daha öncesine götürmemiz gerekiyor.

18. yüzyıl bilim ve düşünce dünyasına damgasını vuran Emir Çelebi, Kâtip Çelebi, Şirvanlı Şemseddin İtaki, Tezkereci Köse İbrahim Efendi, Ebubekir Efendi ve Hezarfen Hüseyin Efendi, Batı'daki bilimsel gelişmeleri izleyen ve bunları ilk kez Osmanlı

dünyasına yansıtan kişiler olmuşlardır. Evliya Çelebi (1611-1692) de ünlü *Seyahatname*'sinde Orta Avrupa ve Balkanlar'da gözlemlediği uygarlık örneklerinden söz etmiştir.

Öte yandan Osmanlılarda kahve içiminin yaygınlaşması ve dinsel olmayan ilk sosyal mekân olarak kahvehanelerin açılması da sekülerleşmenin bir başka sosyal ve kültürel boyutunu oluşturuyordu.

Modern bilimsel düşüncenin gelişmesi, sekülerleşmenin en önemli etkenlerinden biridir. Batı'da başlayan bilimsel devrimin etkisiyle modern bilime ait ilk bilgiler Osmanlı ülkesine 17. yüzyılda yansımaya başladı.

Bu asrın en önemli tıbbi eserini yazan Hekim Emir Çelebi (ö. 1638), ilk kez ölüler üzerinde teşrih (ölünün vücudunun kesilerek incelenmesi) yapılmasını tavsiye etmişti (Osmanlılarda teşrih yasağı ancak 1841'de kaldırıldı).

Hekim Şirvanlı Şemseddin İtaki (ölümü 1632'den sonra) ise 1632'de Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk resimli anatomi kitabını yayımlamıştı. Bu kitabın hem içeriğinde hem de anatomi şemalarında Avrupa tıbbının etkisi görülmektedir.

Kâtip Çelebi (1608-1656) de Batı kaynaklarından yararlanarak *Cihannüma* adlı bir coğrafya ve kozmoloji kitabı yazdı. Mercator'un *Atlasminor*'unu da Latinceden Türkçeye çevirdi. Adnan Adıvar, Kâtip Çelebi için "İlk defa olarak Batı ilmiyle sıkı temasa girmeye başlayan ve özellikle o ilmin değerini ve önemini takdir eden ve Batı ilmiyle Doğu ilmi arasındaki seddi yıkmaya çalışan zat olması dolayısıyla, kendisini 'Türkiye'nin ilim devrimcisi' diye anmasak bile, Türkiye'de ilim rönesansının müjdecisi gibi sayabiliriz" demektedir.

Tezkereci Köse İbrahim Efendi, 1660 yılında Fransızcadan yaptığı bir çeviri kitapta Osmanlılarda ilk kez Güneş merkezli gezegen sisteminden söz etmişti. Daha sonra da Ebubekir Efendi,

Amsterdam'da 1662'de yayımlanan kapsamlı bir coğrafya eserini, IV. Mehmet'in isteği üzerine, 1685'te Türkçeye çevirmiştir. Kopernik teorisinden bu eserde de söz edilmiştir.

Hezarfen Hüseyin Efendi (1610-1691) de yine batılı kaynaklara dayanarak dünya tarihi yazmıştı. Yunan, Roma, Bizans ve Çin tarihleri, batılı kaynaklara dayanılarak ilk kez bu eserde ele alınmıştır. Yine ilk kez bu kitapta Amerika kıtasının keşfiyle ilgili kapsamlı bilgiler veriliyordu. Ayrıca IV. Mehmet'in Saray hekimlerinden Salih Nasrullah (ö. 1670) ve Hayatizade Mustafa Feyzi'nin (ö. 1693), hazırladıkları tıbbi eserlerde batılı kaynaklardan yararlandıklarını biliyoruz.

Osmanlılarda kahvehanelerin de sosyalleşmede ve sekülerleşmede rolü olmuştur. Osmanlılarda ilk kahvehane 1554'te Tahtakale'de açıldı. Kahve içimi ve kahvehanelerin açılması hızla yayılınca, şeyhülislamın da desteğiyle yönetim kahvehaneleri yasakladı. 16. yüzyıldan önce Osmanlılarda cami ve mescitlerden başka halkın toplanabileceği bir mekân yoktu. Kahvehaneler bu nedenle Osmanlılarda kutsal bir nitelik taşımayan ilk sosyal mekânlar olmuştur. Fakat çoğalmalarıyla yasaklanmaları da bir oldu. Ancak IV. Mehmet'in saltanat döneminde (1648-1687) nihai olarak serbest bırakıldı. Kahvehanelerin Osmanlı sosyal, siyasi ve kültürel hayatında önemli rolleri olmuştur.

Osmanlılarda sekülerleşme, 18. ve 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında çok çeşitli boyutlarda gelişerek devam etti. 19. yüzyıl Osmanlı dünyasındaki sekülerleşmenin önemli bir dönüm noktası da 1839'daki Tanzimat Fermanı'nın ilanıdır. Tanzimat Fermanı, ülkedeki Hıristiyan ve Müslüman tebaa arasındaki hak eşitliğini sağlamada önemli bir hukuki ve sosyal aşama olarak değerlendirilebilir. Ancak aynı hak eşitliği, Osmanlı ülkesindeki Müslümanların Sünni olmayan diğer mezheplerdeki mensuplarına tanınmamıştır.

Ülkemizdeki sekülerleşmenin dört asırlık bir geçmişi vardır. Cumhuriyet'in ilanından sonra zirve noktasına ulaşan bu süreç, bazı geri dönüşlere rağmen ilerlemesini genel olarak hep sürdürdü.

Yararlanılan Kaynaklar:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Antlaşmasına Kadar*, III. Cilt, I. Kısım, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, XIII. Dizi, Ankara, 1988.

A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Geliştirilmiş IV. Baskı, Hazırlayanlar: Prof. Dr. Aykut Kazancıgil-Prof. Dr. Sevim Tekeli, İstanbul, 1982.

Osmanlılarda Bilimsel Düşüncenin Gelişimi

Osmanlı Türklerinde bilimsel düşünce, dinsel düşünceden bağımsızlığını 19. yüzyıla kadar kazanamadı. Osmanlı Türklerinde düşünce hayatı, son yüzyılına kadar dinsel düşüncelerin egemenliği altındaydı. Bilimsel nitelikte bir fikrin kabul görebilmesi ve yaygınlaşabilmesi ve hatta sadece yayımlanabilmesi için, o fikrin dine hizmet ettiğinin ve dini hükümlere uygun olduğunun gösterilmesi gerekiyordu.

Avrupa'da 16. yüzyılda başlayan bilimsel devrimin sonuçları 300 yıl sonra Osmanlılara yansıdığında bile, bu bilimsel bilgiler açıklanmak istendiğinde, bu bilgilerin ispatından önce, onların dini akidelerle çelişmediğinin ispatı kaygısı ön plana geçiyordu.

Birçok konuda olduğu gibi örneğin, Kopernikçi Güneş Sistemi düşüncesinin ülkemize yansıması sürecinde de bu gerçeği bütün yalınlığıyla görebiliyoruz.

Kopernikçi Güneş Sistemi düşüncesinden ilk kez Tezkereci Köse İbrahim Efendi, 1660 yılında Fransızcadan yaptığı bir çeviri eserinde (*Feleklerin Aynası ve İdrakin Gayesi*) söz etmişti. Daha sonra da Ebubekir Efendi 1685'te Joan Blaeau'nun *Atlas Major*'unun çevirisi olan *Tercüme-i Atlas Major* adlı eserinde bu düşünceyi açıkladı. Fakat her ikisi de bu düşünceyi yanlış bularak reddettiler. İbrahim Müteferrika da Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma* isimli coğrafya kitabını 1732'de matbaasında basarken kitaba eklediği bir bölümde Kopernikçi Güneş Sistemi hakkında açıkla-

malar yapmıştır. Fakat o da Kopernikçi düşünceyi savunmaktan çekinmiş ve dini şartın, Evren'in Tanrı tarafından yaratıldığının kabulü olduğunu ve bunu kabullendikten sonra Evren'in düzeniyle ilgili farklı görüşlerin dine aykırı olmayacağını belirtme ihtiyacını duymuş ve sonunda da okurlarını geleneksel astronomi görüşlerini desteklemeye çağırmıştır.

Erzurumlu İbrahim Hakkı da *Marifetname* adlı eserinde (1757-ilk baskı yılı 1825) Kopernikçi Güneş Sistemini anlatmakta ve "kütlesi az olan Dünya'nın, kütlesi büyük olan Güneş etrafında dönmesinin akla daha yakın göründüğünü" belirterek bu düşüncenin lehinde tavır alıyor gibi görünmekle birlikte, tıpkı Müteferrika gibi, "Evren'in merkezinin Dünya veya Güneş olduğuna inanmanın dinle ilgisinin olmadığını" da belirtmek zorunda hissetmiştir kendisini. Ayrıca İbrahim Hakkı bununla da kalmayarak, kitabının başka bölümlerinde yeni teori lehindeki açıklamasına aykırı biçimde, dini hükümlerin akıl ve yeni bilimsel fikirler karşısındaki mutlak üstünlüğü fikrini de savunmaktadır.

Kara Mühendishanesi'nin ilk başhocalarından (1806-1817) Hüseyin Rıfkı Tamani, İngilizce bildiği, İngilizceden matematik kitabı çevirisi yaptığı halde (dolayısıyla yeni bilimsel bilgilere doğrudan ulaşabilme imkânı varken) astronomi ders notlarında geleneksel Yer Merkezli Evren Sistemini savunmaktan vazgeçmemiştir. Ondan sonra başhocalık yapan Seyyid Ali Bey ise (artık çok sayıda mevcut olan modern astronomi kitaplarını Batı dillerinden çevirmek yerine), Ali Kuşçu'nun *Fethiyye* (1473) adlı eserini Arapçadan çevirmiş ve bu kitabın önsözünde de Yer Merkezli Evren Sistemi düşüncesini savunmasının nedeni olarak, bu düşüncenin İslam ülkelerinde yaygın bir düşünce olmasını göstermiştir.

Seyyid Ali Bey'den sonra başhocalığa gelen İshak Efendi de ilk baskısı 1834'te yapılan *Mecmua-i Ulum-i Riyaziye* adlı dört ciltlik eserinde Kopernikçi Güneş Sisteminin açıklanmasına geniş bir

yer ayırmıştır. Ancak o da bu düşünceyi açık bir şekilde savunma yoluna gitmemiş, bu düşüncenin fizik kurallarına daha uygun olmakla birlikte hatalı olma olasılığının da bulunduğunu belirterek geleneksel düşüncelere destek vermiştir.

Görüldüğü gibi, Tanzimat'ın ilanının (1839) eşiğinde bile, Avrupa bilimsel devriminin temel eserlerinin Osmanlı ülkesinde bağımsız ve hissedilir bir etkisinden söz edebilmemiz mümkün değildir. Çünkü Osmanlılar yeni bilgilere ulaştıklarında bile bu bilgileri dinsel düşünceler süzgecinden geçirebilirlerse savunabiliyorlar ve bunu yapamadıklarında da örneğin yeni astronominin temel bilimsel eserlerinin çevrilmesi yerine hâlâ vakit tayiniyle ve takvim hazırlamakla ilgili eserlerin çevrilmesine yöneliyorlardı (Bazı yazarlar bu durumu, Osmanlılarda bilimsel zihniyetin hâlâ oluşmamış olmasının olumsuz işareti olarak görmek yerine, Osmanlı biliminin başlıca özelliği saydıkları pratikliğinin olumlu işareti olarak görmeyi tercih etmektedirler).

Kopernikçi Güneş Sistemi düşüncesinin ülkemizdeki gelişimiyle ilgili olarak gördüğümüz bu yaklaşım, hemen hemen diğer bütün bilim dallarının gelişiminde de benzer biçimde geçerlidir.

Ülkemizde bilimin, deyim yerindeyse ilahiyatın bir alt disiplini olmaktan çıkışı, 19. yüzyılın son çeyreğinde ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleşmiştir. Bilimsel düşüncenin dinsel düşünceden bağımsızlaşmasını sağlayanlar ve bilimin kendi faaliyet gündemini ve sınırlarını belirleyenler ise yurtdışında öğrenim görüp dönenlerle, Tıbbiye, Harbiye, Baytar, Mülkiye ve Mühendis mekteplerinin mezunları olmuştur.

Şinasi ve Cumhuriyet

Ülkemizde cumhuriyet fikrinin ilk filizlerini, Şinasi'nin 1860 yılında *Tercüman-ı Ahval* gazetesinin birinci sayısına yazdığı önsözde görüyoruz.

Şinasi (1826-1871), Tanzimat döneminde ortaya çıkan modernleşme sorununa çözüm bulmaya çalışan ilk yazardır. Çok yönlü çalışmalarıyla kendisinden sonraki kuşakları çok büyük ölçüde etkilemiştir. Namık Kemal, kendisinin yeni edebiyatın yaratıcısı olarak gösterilmesine karşı çıkarak, Şinasi'nin özellikle *Tasvir-i Efkâr* gazetesi aracılığıyla basın özgürlüğünün ve edebiyatımızın gelişmesine önderlik ettiğini söyler. Abdülhak Hamit (Tarhan), yeni edebiyatın biçim kazanmasının öncülüğünü Namık Kemal'e verirken, Namık Kemal de, Hamit'e yazdığı bir mektupta, "Ben durmaksızın Şinasi'yi anacağım; sen de Kemal'i anarsın" demiştir. Ahmet Mithat Efendi ise şunları söylüyordu: "Şinasi düzyazılarında iç uyakları kaldırıp onların görevini sıfıra indirmiştir. Böylece sözcükleri parçalamış olduğu gibi tümceleri de bölük bölük ayırıp dilimizi oldukça genelleştirmiştir. Bundan sonradır ki, birçoklarımızın eli kalem tutar olmuştur." Ebuziyya Tevfik ise benzer bir yargıyla, "Şinasi'nin etkisiyledir ki, günümüzde, yazı yazma gücü olanlar düşündüklerini yazabiliyor, yazdıklarını okuyanlara beğendirebiliyor. Bu nedenle hepimiz Şinasi'nin tinsel çocukları sayılırız" demiştir. Halit Ziya Uşaklıgil de Şinasi için "çağına göre aşırı bir yenilikçi oldu" demişti.

Enver Ziya Karal da Şinasi için genel değerlendirmesini şöyle yapmaktadır: "Kanun hükümranlığına dayalı yeni bir hukuk devletinin gerçek teminatı, garplı fikirlerin edebiyat ve sanat çalışmalarına aksettirilmek suretiyle yapılması idi. Fakat Garp'ı anlayan münevverler ortada yoktu. Daha doğrusu bir kişi vardı. O da Şinasi idi. Şinasi, Mustafa Reşit Paşa'nın kanunlara koyduğu garplı mefhum ve manaları edebiyata aktarmakta tereddüt göstermedi. (...) Şinasi, medeniyet telakkisi bakımından Garpçı, devlet anlayışı yönünden kanuncu, hükümet idaresi anlayışı itibarıyla halkçıdır. Aklın hâkimiyetini devlet idaresinde dogmatik inançlara üstün tuttuğu için de inkılapçı ve laiktir; hayatında fikirlerine gösterdiği samimi bağlılık ve bu fikirlerini yaymak için yaptığı çalışmalarla Garpçı bir aydındır."

Şinasi, ülkemizdeki modernleşmenin, sekülerleşmenin, uluslaşmanın ilk ve en büyük öncülerinden biridir. Öncelikle şiirde ve düzyazıda sadeleşmeye ve halkın anlayacağı bir dilin yaratılmasına kendi eserleriyle yol açmıştır. Halkı aydınlatmak amacıyla gazete çıkartmıştır (Agah Efendi ile birlikte *Tercüman-ı Ahval* ve kendisinin yayımladığı *Tasvir-i Efkâr* gazeteleri). Bu bakımdan ülkemiz gazeteciliğinin de öncülerindendir. Akla önem vererek Osmanlı toplumunda yerleşmiş bazı dogmaları yıkmaya çalışmıştır. Bir eleştirel gerçekçilik örneği olarak ilk yerli tiyatro eserini yaratmıştır (*Şair Evlenmesi*). Bu anlamda ülkemiz tiyatroculuğunun da öncüleri arasında sayılmaktadır. Ulusların bağımsızlığına da büyük önem veren Şinasi, Rus egemenliğindeki bazı halkların ulusal bağımsızlıklarını destekleyen yazılar yazmıştır.

Toplumların özgürlüğüne kavuşması, onun en büyük tutkuları arasındadır. Tanzimat'ın yasallığını, Padişah'a kafa tutabilecek bir cesaretle şu sözlerle selamlayabilmiştir:

"Ettin azad bizi olmuş iken zulme esir
Cahilliğimiz sanki idi kendimize bir zincir,
Bir azad ettirici belgedir insana senin kanunun
Bildirir haddini Sultan'a senin kanunun."

Tercüman-ı Ahval, Türkçe ilk siyaset ve düşünce gazetesidir. Şinasi'nin Agah Efendi ile birlikte çıkardığı bu gazetenin 22 Ekim 1860 tarihli birinci sayısına Şinasi'nin yazmış olduğu önsöz de bu gazetenin ve yayıncılarının temel görüşlerinin anlaşılması bakımından önemlidir. Bu önsözde başka şeylerin yanı sıra Şinasi şunları söylüyordu:

> "Değil mi ki, bir toplulukta yaşayan halk, bunca yasal görevlerle yükümlüdür; elbette ki söz ve yazı ile yurdunun çıkarları hakkındaki düşüncelerini bildirmeyi kazanılmış haklarından sayar."

Bu sözlerde cumhuriyet yönetim sisteminin temel fikirlerinden birini buluyoruz. Görevlerle yükümlü olan halkların aynı zamanda vazgeçilmez temel hakları da bulunmaktadır. Vatandaşların oylarıyla seçilmiş bir yönetim fikrine Şinasi'de henüz rastlanmamakla birlikte, asırlarca kul mertebesinde görülmüş bir halkın kazanılmış haklarını öne sürmesi, ondaki henüz kapsamlı bir nitelik kazanmamış cumhuriyet fikrinin filizleri olarak değerlendirilebilir.

Şinasi'nin çok takdir ettiği ve her zaman yardımlarını gördüğü Mustafa Reşit Paşa da, elbette büyük bir yenilikçi olmakla birlikte, Tanzimat'ın özgürleştirici hükümlerinin teminatı olarak Padişah'ın bu hükümlere uyacağı konusunda ettiği yeminden başka bir garanti aramamış ve düşünmemiştir. Halk düşüncesi ve tutumu fikrini ilk kez Şinasi'de görebiliyoruz. Bu nedenle onun bu fikirlerini bir başlangıç noktası olarak alırsak, ülkemizde cumhuriyet fikrinin filizlerinin doğuşu ile Cumhuriyet'in kuruluşunun ilanı arasında geçen 63 yıllık bir süreden söz etmemiz gerekir.

Ziya Paşa ve Cumhuriyet

Ziya Paşa, Osmanlı ülkesinde meşrutiyet için mücadele vermekle birlikte cumhuriyet yönetimi için de fikir geliştiren bir liderdi. Cumhuriyet kavramı üzerine Türkçede ilk açıklamaları yapan Ziya Paşa'dır.

Ziya Paşa (1825-1880), Şinasi ve Namık Kemal ile birlikte, Tanzimat sonrası modernleşme hareketinin öncülerindendir. Ülkemizde cumhuriyet kavramına ilk yaklaşan düşünür Şinasi olmakla birlikte, bu yönetim sisteminin adını koyarak içeriği üzerine kapsamlı açıklamalarda bulunan ilk düşünür Ziya Paşa olmuştur.

Ziya Paşa gerçekte şair ve edebiyatçı kimliği, düşünür kimliğinden önde gelen bir entelektüeldi. Bu nedenle Tanzimat sonrası ilk dönem düşünce hayatında Şinasi, Namık Kemal ve Ali Suavi kadar önemli bir rol oynamadı. Fakat özellikle gazetelerde yazdığı yazılarında istibdada, devlet zulmüne, meşrutiyet ve cumhuriyet yönetimlerine dair önemli fikirler ileri sürdü.

Ziya Paşa, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin yayın organı olarak *Hürriyet* gazetesini yayımladığı Londra'yı terk etmek zorunda kalarak Cenevre'ye geldikten sonra orada çıkarmaya devam ettiği Hürriyet gazetesinin 14 Mayıs 1870 tarihli nüshasında yayımlanan "İdare-i Cumhuriyet ile Hükümet-i Şahsiyenin Farkı" başlıklı makalesinde, bugünkü dilimizle başlıca olarak şunları söylüyordu;

"Cumhuriyet idaresinde, padişah, imparator, sadrazam, hariciye nazırı falan yoktur. Memleketin padişahı, imparatoru, kralı, sadrazamı hep memleket ahalisidir.

Cumhuriyet idaresinde bir nice milyon halk birkaç menfaatperest şahsın hükmüne ve keyfine esir olmayıp, zengin ve fakir herkes hürriyet hukukunu korumada serbesttir.

Cumhuriyet idaresinde, kura ve zor ve zulüm ile asker yazmak ve nice yüz bin kişiyi yurdundan ve işinden gücünden ayırarak kışlalarda çürütmek usulü yoktur. Zira memleket herkesin olduğu ve herkesin malını düşman saldırısından koruması doğal olduğu için küçük büyük herkes askerdir.

Cumhuriyet idaresinde, tersaneye gerekli olan kereste ve halat için ahaliye angarya yapılmaz. Eğer idareye kereste ve halat lazımsa, parasını verir ahaliden satın alır.

Cumhuriyet idaresinde, gazeteler hükümete dalkavukluk etmeye borçlu olmayıp kanun hükmü dairesinde her türlü eleştiriye yetkilidir. Bu nedenle idarenin en küçük bir kusurunu dev aynasıyla görür gibi büyütüp kıyametler koparırlar. (...) Şahsi hükümetlerde gazeteler, işbaşında bulunan kimselerin dalkavukluğuyla geçinirler. Hükümet bir fena iş yapmış olsa da yine övgüsünü göklere çıkarırlar. Yapılan fenalığı iyilik şeklinde göstermeye çalışırlar. Zira asıl maksatları vatana ve millete hizmet olmayıp para kazanmaktır. Ve para kazanmanın yolu da böyle olur.

Cumhuriyet idaresinde, bir millet meclisi olur. Bunun üyelerini ahali seçer. Yani ahalinin en hamiyetli ve bilgili olanları seçilip belirli bir süre için üye yapılır.

Cumhuriyet idaresinde, her şahıs medeni hukuk bakımından ne kadar hür ve serbest ise, kanunlara uyma konusunda da o kadar esir olma ve emre uyma mecburiyetindedir. Geçerli olan kanun, milli usule ve ahlaka ve memleketin durumuna göre millet meclisinin çoğunluk oylarıyla tanzim ve tesis olunmuş hükümler ve nizamlardır. Tüm işlemler bu kanuna bağlıdır ve meclis onun gözcüsü ve bekçisi ve reis dahi uygulama aletidir. Meclis azalarının ve reisin diğer ahaliden far-

kı, taşıdıkları hamiyetli ve dirayetli olma vasıfları yüzünden seçilmiş olma onurundan ve reisin onuru da geçici bir süre için başkanlık mevkiine seçilmeyi başarmasından ibaret olup başka bakımlardan diğer sıradan ahaliden asla farkları ve imtiyazları yoktur.

Cumhuriyet idaresinde, mahkemeler büsbütün birer bağımsız hükümet olup her biri söz konusu olan kanuna bağlı olarak hükümler verirler. Millet Meclisi'nin ve reisinin mahkemeye müdahaleye asla yetkileri yoktur. Velhasıl reis ve üyeler ve ahali, herkes bir kanunun hükmüne bağlıdır ve kimsenin bu daireden bir adım dışarıya çıkma ihtimali olamaz. Bu nedenle de cumhuriyet idaresinde vekil entrikaları asla yürüyemez."

Ziya Paşa bu makalesinde cumhuriyet yönetim sisteminin şahsi hükümetlere olan üstünlüğünü bütün yönleriyle ortaya koymakla birlikte, bu sistemin ülkesinde uygulanmasının gerekliliği hakkında herhangi bir şey söylememiştir. Bunun nedeni olarak cumhuriyet yönetiminin gerçekleşmesinin Osmanlı ülkesi için henüz çok erken olduğunu düşünüyor olmasını varsayabiliriz. Nitekim cumhuriyeti savunurken ve şahsi hükümetleri eleştirirken tamamen genel ifadeler kullanmıştır. Zaten sadece Ziya Paşa değil, dönemindeki tüm hürriyet savunucuları, öncelikle cumhuriyet yönetimini değil, meşruti bir hükümet yönetimini savunmuş ve hedef almışlardır.

Ziya Paşa'nın günümüz için bile aydınlatıcı olan yukarıdaki düşünceleri, genelliğine rağmen, cumhuriyet fikrinin doğmasına ve gelişmesine yaptığı katkı bakımından büyük tarihi değere sahiptir.

İslam Dünyasında Astroloji

İslam dünyasında, astroloji kadar, hem karşı çıkılmış hem de benimsenmiş başka bir etkinlik bulmak zordur.

İslamiyet, bayram ve namaz vakitleri gibi önemli dini zamanların belirlenmesi için astronomiye ihtiyaç duyuyordu. Ayrıca Kıble'nin yönünü belirlemek amacıyla, farklı bölgelerin coğrafi konumlarının saptanması için de astronomi bilgisi gerekliydi. Öte yandan gökcisimlerinin hareketlerini ve konumlarını yorumlayarak bunlardan dünyadaki olaylar için sonuçlar çıkarma etkinliği olarak astroloji de astronomi kadar önemli ve onun kadar eskiydi. Hatta özellikle iktidar sahipleri (kendi geleceklerini anlamak için) rasathaneleri, astronomi çalışmaları için değil de astroloji çalışmaları için kurduruyordu. Kralların ve devlet yöneticilerinin astrolojiyi himaye edici tutumları olmasaydı, matematik ve saf astronominin gelişmesi daha zor olabilirdi.

Astroloji ve astronomi çalışmaları, ilkçağlardan bilimsel devrim dönemine kadar iç içe yürüdü. Aralarındaki yakın ilişkiden dolayı bu birliktelik belirli bir ölçüde kaçınılmazdı. Çünkü matematik ve astronomi bilmeden astroloji de yapılamazdı. Astroloji, belirli simgelerle sonuçlara ulaşmakla birlikte, o simgeleri oluşturan gökcisimlerinin hareketlerinin, tıpkı astronomik gözlemlerdeki gibi, titizlikle gözlenmesini ve saptanmasını gerektiriyordu.

Batı dünyasında da Kepler'e kadar, astronomi ve astroloji iç içe gitmiştir. Kepler de, onun hocası olan Tycho Brahe de astro-

loji falı bakmıştır. Fakat Kepler'in astronomi devrimini, astronomi ile astrolojinin birbirlerinden ayrılmasının başlangıcı olarak kabul edebiliriz. Kepler'in gezegenlerin Güneş etrafındaki dönüşlerinin yasalarını ortaya koyması, bu bakımdan

bir sınır çizgisidir. Bu tarihten sonra astroloji artık bir sahte bilimdir. Kepler, "kirlenmiş olan banyo suyuyla birlikte bebeği de atmamaya dikkat etmeliyiz" demişti. Kepler'in burada kirlenmiş banyo suyuyla kastettiği şey astroloji, bebekle kastettiği de, elbette yeni doğan astronomi bilimiydi. Bununla birlikte pratikte astrolojinin sonunu asıl getiren şey, Galileo Galilei'nin teleskopudur. Teleskopla gökcisimlerinin gözlenmesi, gökcisimleriyle ilgili olarak astrolojinin yaratmış olduğu güçlü mistisizmi büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır.

Ortaçağda İslam dünyasında astrolojiye, yararlı ve yol gösterici olduğu düşünüldüğü için çok büyük bir talep olmasına rağmen, aynı zamanda çok şiddetli eleştiriler de yöneltiliyordu. Çünkü gökcisimlerinin hareketlerini bilmeye ve onlara dayanarak gelecekteki olayları kestirmeye çalışmak, Tanrı'nın iradesine karışmak veya onun iradesini sınırlamak olarak görülüyordu. Zaten *Kuran*'da, "geleceği, Tanrı'dan başka kimse bilemez" denmektedir. Ancak tam bu noktada İslam dünyasında iki görüş oluşmuş durumdaydı. Birincisi, "Yıldızlar hakkında, onlara herhangi bir kuvvet atfetmeden, karada ve denizde yolunuzu bulacak kadar bilgi edininiz, onun ötesine geçmeyiniz" düşüncesidir. Bu düşünceye göre dünya olaylarını yıldızlara bakarak kestirmeye çalışmak, gökcisimlerinin kudretini Tanrı'nın kudretine ortak etmektir. Bu ise dinen kabul edilemez. İkincisi ise, "Eğer gerçek etki sahibinin Tanrı olduğu kabul edilip de, Tanrı'nın dünya olaylarındaki etkisini yıldızların hareketlerinde yansıttığı varsayılır ve bu öğrenmeye çalışılırsa", bunda dini bir sakınca olmadığı düşüncesidir. Kâtip Çelebi, ünlü *Keşfü'z-Zünun* adlı eserinde ilm-i nücum (astroloji)

konusunda İslam dünyasında var olan bu iki farklı yaklaşımı örnekleriyle anlatmaktadır.

Diyebiliriz ki, ortaçağ İslam dünyasında astroloji konusundaki bu iki çizgi, hep var olmuştur ve başka koşullara da bağlı olarak, bu iki çizgiden bazen biri, bazen diğeri ön planda olabilmiştir. (Ortaçağ İslam dünyasında sayıları az da olsa, astrolojiye dini olmayan gerekçelerle karşı çıkan bilim insanları da vardı. Bunların başında da İbni Sina ve Farabi geliyordu.)

Osmanlı Devleti'nde de astrolojinin devlet hayatında ve protokolünde önemli bir yeri olduğunu biliyoruz. Fatih Sultan Mehmet döneminden İmparatorluğun sonuna kadar müneccimbaşı kurumu var oldu ve bu kurum, padişahın ve devletin geleceğiyle ilgili tahminlerde bulundu, saraya raporlar sundu. Devletin önemli işlerinde, savaş zamanının belirlenmesinde, tahta çıkış vaktinin tayininde vb. "uğurlu" saati söylemesi için müneccimbaşına başvuruluyordu. Ancak Birinci Abdülhamit gibi, dini gerekçelerle astrolojiye karşı olan Osmanlı padişahı da oldu.

Ünlü matematikçi ve astronom-astrolog Takiyüddin'in kurduğu rasathanenin 1580 yılında yıkılmasında da bu iki çizgi mücadelesinin varlığının etkili olduğunu görüyoruz.

Takiyüddin'in İstanbul Rasathanesi'nin Yıktırılmasının Nedenleri

Takiyüddin'in kurduğu İstanbul Rasathanesi'nin 1580 yılında yıktırılmasına, bu rasathanenin astrolojik kehanetlerde bulunmasının dine aykırı olduğu gerekçesi yol açtı.

Sultan III. Murad döneminde İstanbul'da Tophane sırtlarında kurulan İstanbul Rasathanesi'nin yine aynı padişahın emriyle yıktırılmasının nedenleri, bilim tarihimizin hâlâ tartışılmakta olan önemli konularından biridir. Astrolojinin İslam ve Osmanlı siyasal ve kişisel yaşamındaki rolünü açıklığa kavuşturmak, bu konuda bize farklı bir bakış açısı sağlayabilir.

A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim* adlı eserinde (Dördüncü Baskı, 1982), rasathanenin kurucusu Takiyüddin'in astrolojiyle ilgilendiğini kabul etmek istemiyordu. "Takyeddin'in kuyruklu yıldızlardan ahkâm çıkardığına ve padişaha bu hususta izahnameler verdiğine dair, Türk kaynaklarındaki haberler de kolay kolay kabul edilemez" (s. 108).

Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver de, *İstanbul Rasathanesi* adlı kitabında (İkinci Baskı, 1985) "Halbuki Takiyüddin ahkâmı nücuma (astrolojik hükümlere) ehemmiyet vermiyordu. Onun maksadı bir heyet (astronomi) müessesesi husule getirmekti. Rasathaneyi tesis ederek iki sene çalıştığı halde padişaha mugayyebattan (gizli şeylerden) kati haberler veremedi. Bundan dolayı Padişahın müesseseye karşı teveccühü zail olmuştu" (s. 53). Prof. Ünver, bu

sözleriyle rasathanenin padişah tarafından astrolojik amaçlarla kurdurulmuş olduğunu onaylamış oluyor.

Bilim tarihçisi Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı ise uluslararası değerdeki büyük araştırma eseri *The Observatory in Islam*'da (2. Ed., 1988) şunları söylüyordu: "Gözlemevinin inşası ve aletlerin yapımı 1577'de tamamlandı ve tam ölçekli çalışma aynı yıl başladı. Birkaç ay sonra, Kasım'da ünlü 1577 kuyrukluyıldızı göründü ve Takiyüddin bu vesileyle Sultan Murad için bir kehanet raporu hazırladı. O, bu kuyrukluyıldızın iyi haberlere işaret ettiğini ve Türk ordusunun İranlılara karşı savaştaki başarısını simgelediğini öngörüyordu." (s. 290, Çev: O.B.)

Sadrazam Sokollu Mehmet Paşa, İran'a karşı yapılacak bir seferin doğru olmayacağını savunuyordu. Fakat Sokollu'nun hasımları Lala Mustafa Paşa ve Sinan Paşa, İran'la savaştan yana tutum takınmışlardı. Üstelik kuyrukluyıldız da zaten batıdan doğuya doğru gidiyordu. "Bu, savaşın Türkler lehine gideceğinin işaretiydi."

Adıvar ve Ünver, çok büyük olasılıkla, Takiyüddin'i iyi bir bilim insanı olarak gördükleri ve astrolojik kehanetlerde bulunmayı ona yakıştıramadıkları için böyle düşünüyor olabilirler. Fakat eğer böyleyse, bu, tarihsel olgulara güncel bir düşünceyle yaklaşmak sayılır. Çünkü 16. yüzyıl Osmanlı dünyasında astronomi ile astroloji henüz birbirinden (bilim ve sahte bilim olarak) ayrılmamıştı. Avrupa'da bile bu ayrışma henüz gerçekleşmemişti. Büyük astronom Kepler bile astrolojiyle ilgilenmişti. Takiyüddin gerçekten çağının astronomi bilgisine sahip ve çok iyi gözlemci bir astronom ve astronomi hesaplamalarında ondalık kesirleri kullanacak kadar da öncü ve yetenekli bir matematikçiydi. Ayrıca optikle ve başka bilimsel konularla ilgili çalışmaları da vardı. Bu nedenle biz Takiyüddin için matematikçi ve astronom-astrolog demeyi tercih ediyoruz.

Öte yandan Takiyüddin'in rasathane kurulmadan önce müneccimbaşı olarak göreve atandığını da unutmamalıyız. Osmanlı

Devleti'nde müneccimbaşının en önemli görevlerinden biri, devlet işlerinde ve savaş hamlelerinde uğurlu saatin saptanmasıdır. Sultan III. Murad da astrolojiye ve fala çok düşkündü. Bu düşkünlüğü o derecedeydi ki Şeyh Şüca isminde, hiçbir olumlu özelliği olmayan, fakat padişaha "gaipten haberler veren" kişi, onun en önem verdiği insan olmuştu. Ulema mensupları ve vezirler bile Şeyh Şüca'nın iyi niyetine bağımlı hale gelmişlerdi. Sultan Murad, şeyhin ölümüne kadar ona tereddütsüz bağlı kaldı.

İslam dünyasında 16. yüzyıla kadar kurulan rasathanelerin hepsi, dini yararlılık ve astrolojik kehanetler için kurulmuştur. Biruni ve İbni Sina gibi saf bilimsel meraklarla astronomiye yaklaşan insanlar olmakla birlikte, devlet yöneticileri tarafından saf bilimsel araştırmalar yapması amacıyla kurulmuş rasathane örneğine rastlamıyoruz. Uluğ Bey de astrolojiye inanıyordu, Ali Kuşçu da. Ali Kuşçu'nun Fatih Sultan Mehmet tarafından Otlukbeli Savaşı'na (1473) götürülmesinin nedeni de savaşın gidişinde onun kehanetlerinden yararlanmaktı.

Takiyüddin'in İstanbul Rasathanesi de, diğer örneklerinde olduğu gibi, ikili amaçlarla kurulmuştu. Takiyüddin, kuruluş sırasında padişaha sunduğu raporda, mevcut astronomik tabloların artık eskidiğini, günün ihtiyaçlarına yanıt vermediğini ve yeni gözlemlere dayanarak yeni tablolar düzenlenmesi gerektiğini belirtiyordu. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Safevilerle savaş gündeme geldiğinde, padişaha 1577 kuyrukluyıldızıyla ilgili olarak olumlu rapor da verdi. Fakat gerçekte Osmanlı Devleti bu savaşa girmekle, kendisini her bakımdan tüketecek on yıllık bir savaş, yoksulluk, iflas ve topraklarının mahvolması dönemine girdiğini hesap etmiyordu.

Padişahın etrafındaki kızgın iktidar savaşının bir sonucu olarak Sokollu Mehmet Paşa 1579'un Eylül ayında bir suikast sonucunda öldürüldü. Vezirler arasındaki iktidar savaşı bu koşullarda daha da kızışmıştı. Bu iktidar kavgalarının ayrıntıları, o dönemin

tarihini yazan Osmanlı tarihçisi Gelibolulu Mustafa Ali'nin ünlü eseri *Künhü'l-Ahbar'da (Haberlerin Aslı)* bulunmaktadır. Ocak 1580'de de İstanbul Rasathanesi'nin yıktırılması kararı çıktı. Yaklaşık dört aylık bu süre içinde İran savaşında başarısızlıklar görüldü, İstanbul'da veba salgını başladı ve bu kısa zaman aralığında art arda birçok önemli kişi öldü. Bütün bunlar uğursuzluk işareti olarak görülüyordu. İşte bu koşullarda, rasathanede yapılan astrolojik gözlemler, öncelikle kehanetlerin doğru çıkmaması, fakat asıl olarak bu gözlemlerin uğursuzluk getirdiği görüşünün üstün gelmesinin (veya bu görüşün başka çıkarlara gerekçe yapılmasının) bir sonucu olarak bütün kötülüklerin kaynağı olarak gösterildi ve padişah da etki altına alınarak rasathanenin yıkımı kararı çıkartıldı. Şeyhülislam Ahmet Şemseddin Efendi, padişaha şunu bildirdi: "İhrac-ı rasad (istihrac-ı rasad olması gerekir, O.B.) meşum ve perde-i esrarı felekiyeye küstahane ıtlakı cüretin vehamet ve akibeti meczumdur. Hiçbir mülkde mübaşeret olunmadı ki mamur iken harap ve bünyanı devleti zelzelenak-i inkılab olmaya" (Ünver, s. 51). Bu ifade bugünkü dilimizle şöyledir: "Gökyüzü gözlemlerinden sonuç çıkartmak uğursuzluk getirir. Gökyüzünün sırlarını küstahça anlamaya cüret etmenin sonuçları tehlikeli ve kötüdür. Gökyüzü gözlemi yapılan hiçbir memlekette mamur devletin tahrip olmadığı ve devlet yapısının depreme uğramadığı görülmedi".

Görüldüğü gibi rasathanenin kapatılmasının gerekçesi, tamamen astrolojik amaçlı gözlemlere ve astrolojik kehanetlere yöneliktir. Burada İslam dünyasındaki astroloji konusundaki iki farklı yaklaşımdan birinin, günün özel koşullarına bağlı olarak diğerine galip gelmesinin bir örneğiyle karşılaşıyoruz. İslam dünyasında kurulmuş rasathanelerin çalışmaları, ya destekleyici ve koruyucu devlet yöneticisinin ya da kurucu veya yürütücü astronom-astroloğun ölmesi sonucunda sona ermiştir. Burada bu nedenlerin dışında kalan özel bir durumla karşılaşıyoruz. Fakat bu özel durum da, İslam tarihindeki yegâne örnek değil.

Astrolojik çalışmalar yaptığı gerekçesiyle yıktırılmış olan bir rasathane daha var. Bu rasathane, Fatımiler döneminde Kahire'de kurulmuş olan ve kurucularının adıyla bilinen Al Afdal-Al Bataihi Rasathanesi'dir. Bu rasathane, 1120'de kuruldu ve 1125 yılında yıktırıldı. 1580'den yaklaşık dört buçuk asır önceki bir olay olsa bile, var olma süresi ve akıbeti bakımından bu rasathanenin durumu, Takiyüddin'in rasathanesininkine ne kadar benzemektedir... Takiyüddin'in İstanbul Rasathanesi'nin yıktırılmasının nedeni şimdiye kadar, dinsel tutumun bilimsel tutuma bir tepkisi olarak görüldü ve o şekilde yorumlanmak istendi. Gerçekte ise, dinsel tutumun bir versiyonunun dinsel tutumun diğer bir versiyonuna (astrolojiyi tamamen reddeden dinsel yaklaşımın, astrolojiyi kısmen meşru gören dinsel yaklaşıma) konjonktürel tepkisi olarak görünmektedir. Bu iki saptama arasındaki farklılık önemlidir. Aksi takdirde Osmanlılarda bilimin gelişmesi sürecinin esaslarını ve aşamalarını çözümlemekte zorluklarla karşılaşırız.

Takiyüddin'in rasathanesinin yıktırılmasından tam 190 yıl sonra, matematiğe meraklı, eski şeyhülislam Feyzullah (Damatzade) Efendi (1703-1771), herhangi bir engelle karşılaşmadan bir rasathane kurma girişiminde bulundu. Galata Kulesi'ni bir rasathaneye dönüştürmeyi planlamıştı. Avrupa rasathaneleri tarzında tasarladığı bu projesini, Avrupalı astronomlara bağlı olarak gerçekleştirmeyi düşünüyordu. Bu özelliğiyle klasik İslam rasathanelerinden tamamen farklıydı ve elbette burada artık sadece astronomik çalışmalar yapılacaktı. Fakat bu çalışmaları sürdürdüğü sırada Feyzullah Efendi'nin ölmesiyle, bu önemli girişim sonuçsuz kaldı.

Sonuçsuz kalmasına rağmen, tam da yine Avrupalı mühendislerin yardımıyla Hendesehane'nin kurulması (1773) sıralarında modern bir rasathane kurma girişiminin yapılmış olması, bilim tarihimiz bakımından son derece önemli ve dikkat çekicidir ve Takiyüddin'in rasathanesinin yıkılmasıyla ilgili yukarıdaki yorumu yapmamıza da katkıda bulunmaktadır.

Osmanlılarda Sekülerleşme ve Bilim

Osmanlıların bilimle olan ilişkisini anlayabilmek için, öncelikle Osmanlılardaki sekülerleşme sürecini incelemek gerekiyor.

Cumhuriyet gazetesi *Bilim ve Teknoloji* (CBT) dergisi yazarı Sayın Aykut Göker, 29 Ağustos 2014 tarihli CBT 1432'de yayımlanan "Takiyüddin'in İstanbul Rasathanesi ve Osmanlılarda bilimin gelişmesi" başlıklı yazısında, benim bir hafta önce yayımlanan yazıma bazı eleştirilerde bulundu. "Takiyüddin ve İstanbul Rasathanesi" başlıklı yazımda, bu rasathanenin 1580 yılında, şimdiye kadar söylenildiği gibi dinsel tutumun bilimsel tutuma bir tepkisinin sonucu olarak değil, fakat iki farklı dinsel tutum arasındaki bir çekişmenin sonucunda yıkılmış olduğunu ileri sürüyordum. Bu görüşümü açıklarken başlıca olarak ülkemizin seçkin bilim tarihçisi Aydın Sayılı'nın (1913-1993), Harvard Üniversitesi'nde 1942 yılında kabul edilmiş olan 'İslam dünyasında astronomi' konulu doktora tezine ve onun daha sonra geliştirilen yeni bilgilerine dayandım. Yararlandığım diğer kaynakların bazılarını da yazımda belirtmiştim. Ayrıca söz konusu yazımdan bir hafta önce CBT'de yayımlanmış olan "İslam dünyasında astroloji" başlıklı yazım da bu yazının bir parçasıdır. Orada da Kâtip Çelebi'nin *Keşf'üz-Zünun* adlı eserinde, Osmanlılarda astroloji konusunda iki farklı yaklaşımdan söz etmiş olduğunu özellikle belirttim. Belirttiğim kaynak bilgilerine dayanarak yaptığım yorumlar ise elbette bana aittir.

Sayın Aykut Göker, "Bu çıkarsama konusunda birincil kaynaklara dayanarak yorumda bulunabilecek bir bilim disiplininden olmadığım için herhangi bir görüş ileri sürmeyeceğim" dedikten sonra, benim eleştirdiğim görüşlerin (yani rasathanenin yıkılmasının din bağnazlığının bilime -veya akli ilimlere- tepkisinden kaynaklandığını savunan görüşlerin), gerçeğin ifadesi olduğunu ileri sürüyor. Sayın Göker, böylece kaynak bilgilerimi eleştirmeden veya kendisi yeni bir kaynak bilgisi sunmadan benim zaten eleştirdiğim görüşleri tekrar ileri sürerek benim tezimi reddediyor.

Sayın Aykut Göker'in "anlayamadım" dediği, "Bu iki saptama arasındaki farklılık önemlidir. Aksi takdirde Osmanlılarda bilimin gelişmesi sürecinin esaslarını çözümlemekte zorluklarla karşılaşırız" sözlerimle de, yazımdan açıkça anlaşılabileceği gibi, "din-bilim çatışması olmayan çatışmaları, din-bilim çatışması gibi ele alırsak Osmanlılarda bilimin gelişmesi sürecini çözümleyemeyiz" demek istiyordum. Ama benim bu sözlerim, gerçekte Sayın Göker açısından bir anlam taşımıyor. Çünkü o zaten -rasathanenin yıktırılmasının bilime tepkiden kaynaklandığı şeklindeki iddiasıyla da çelişkiye düşerek- Osmanlılarda hiçbir zaman bilim üretilmediğini söylüyor. Bu durumda önceki yazımın konusu olmamakla birlikte, eleştirinin konusu olduğu için Osmanlılarda bilimin gelişmesine de kısaca değinmek istiyorum.

Osmanlılarda bilimin ve bilimsel düşüncenin yolunu açan, sekülerleşme süreci olmuştur. Osmanlılarda sekülerleşme sürecinin esas olarak 1606 yılında başladığını söyleyebiliriz. Bu tarihin önemi şuradadır: Osmanlılar 14 yıl süren savaştan sonra Avusturyalılarla 1606'da Zitvatorok Antlaşması'nı yaptıklarında, bu antlaşmanın ikinci maddesinde, Osmanlı Devleti, Avusturya İmparatoru'nu Osmanlı Padişahı ile eşdüzeyde tutmayı kabul ediyordu. O tarihe kadar kendisine kral denilerek hitap edilen imparatora, artık çesar (veya imparator) denilecekti. Bu tutum Osmanlıların,

cihan İslam imparatorluğu misyonlarının güçten düşmesi anlamına geliyordu. Osmanlı Devleti, dini bir devlet olarak doğdu. Dini özelliğini de yıkılışına kadar kaybetmedi. Fakat 1606'dan başlayarak tedrici bir sekülerleşme sürecini yaşadı ve bu sürece doğal olarak bilimin ve bilimsel düşüncenin gelişmesi süreci eşlik etti.

Osmanlıların Avrupa'da gelişen bilimsel devrimden uzun bir süre etkilenmemelerinin başlıca nedeni kültürel ve filolojiktir. Avrupalıları (ve Hıristiyanları) asırlar boyunca küçümsediler ve onların dillerini de öğrenmeye yanaşmadılar. Osmanlılar Batı dillerini, "kâfir hattı" diyerek aşağılıyorlardı. Dilini bilmediğiniz insanların eserlerinden nasıl yararlanabilirsiniz? Fakat sekülerleşmenin başlamasıyla bazı değişiklikler görülmeye başlandı. Devlet yöneticileri, İslam astronomlarının düzenlediği astronomik tablolar yerine, daha doğru olduğunu anladıkları batılı astronomların tablolarını kullanmaya başladılar. Yabancı ülkelere elçi gönderme, onların bu ülkelerdeki gözlemlerinden yararlanma, daha sonra yabancı uzmanlardan kendi ülkelerinde yararlanma ve nihayet yabancı ülkelere öğrenci gönderme aşamalarına kadar geldiler. 17. yüzyılda başlayan Osmanlı sekülerleşmesi, 18. yüzyılda hızlandı ve 19. yüzyılda önemli boyutlara ulaştı.

Sekülerleşmenin önemli dönüm noktalarından biri de, Osmanlıların yabancı uzman ve mühendislerden, Müslüman olmalarını zorunlu kılmadan yararlanmaya başlamalarıdır. 1770 Çeşme baskınından sonra donanmanın yenilenmesi çabaları sırasında İstanbul'a getirtilen Fransız, İsveçli ve İngiliz mühendisler, Tersane'de dinlerini değiştirmeden çalıştılar. 1773'te Hendesehane'nin kuruluşunda da yabancıların önemli rolü oldu. Yabancı uzmanların Müslüman olmaları şartı aranmaksızın çeşitli kurumlarda istihdam edilmeye başlanması önemli bir gelişmedir ve onların bilgilerinden yararlanma imkânını artırmıştır. Bir zamanlar Fransızca bir kitap görüldüğünde "kâfir hattıyla yazılmış" denilerek tepki gösterilen ülkede, 1827'de Tıbbiye açıldığında dersler "kâfir hattıyla" veriliyordu.

Osmanlıların temel eğitim kurumları olan medreseler, son dönemlerinde girişilen ıslahat çabalarına rağmen, 1924'teki kapatılışlarına kadar modern bilgiler veren ve bilimsel gelişmeleri izleyen eğitim kurumları haline dönüşememiştir. Osmanlılarda modern meslek ve eğitim kurumları, Deniz ve Kara Mühendishaneleri (1775 ve 1795), Tıbbiye (1827), Harbiye (1834), Baytariye (1842), Darülmuallimin (1848), Darülmuallimat (1870), Darülfünun (1900) gibi, baştan modern nitelikte kurumlar modelinde kurulmuşlardır.

Bu nedenle medreselerde gelişme yolu bulamayan Osmanlı akılcılığı ve bilimsel düşüncesi, medreselerin dışında Kâtip Çelebi, İbrahim Müteferrika, Emir Çelebi, Şanizade Ataullah Efendi, Şinasi, Şemseddin Sami, Mustafa Satı, Salih Zeki gibi daha pek çok yazarın, bilim insanının ve eğitimcinin çalışmalarında ve devlet yönetimi düzeyinde ise özellikle askeri kökenli modern kurumlarda gelişmiştir.

Osmanlı Devleti, merkezi yapısı çok güçlü, askeri ve dini bir devlet olarak kuruldu ve gelişimini bu üç temel özelliğiyle sağladı ve sürdürdü.

Osmanlı Devleti'nde üretimin ve ticaretin, vergi sisteminin, toprak mülkiyeti rejiminin vb. oluşumunda ve gelişiminde askeri örgütlenmenin yapısal özelliklerinden ileri gelen, belirleyici öğeler vardır. Osmanlı akılcılığının temel yatağı, esas olarak askeri yapılanmanın, askeri ihtiyaçların ve zorunlulukların yarattığı dinamikle oluşmuştur. 19. yüzyılın sonuna kadar kurulan başlıca meslek ve eğitim kurumlarının askeri nitelikte olmasının nedeni de budur.

Fakat bu kurumlarda yetişen insanların, kurumsal görevleri dışında, artık modern insanlar olarak toplumsal ilişkiler kurmaya ve ülkenin düşünce ve sosyal hayatında etkili olmaya başlamalarıyla birlikte, özellikle de 19. yüzyıl boyunca genel olarak Osmanlı

düşünce hayatında, artık askeri kaynaklarından da sıyrılmış akılcı akımların gelişmeye ve etkili olmaya başladığını görüyoruz.

Sayın Aykut Göker, "Velhasıl Osmanlılar öğrenip özümsediklerini bir üst düzeyde yeniden üretebilme, yani bilimi geliştirme aşamasına hiçbir zaman gelmediler; toplum olarak böyle bir anlayış ve hedefleri de olmadı. Onlar farklı bir kültür dünyasına aittiler" demektedir.

Bu, doğru değildir. Öncelikle, Osmanlılarda tek bir kültür dünyası yoktu. İkincisi, Osmanlılarda bilim ve bilimsel düşünce de üretildi. Modern okulların sayılarının artması ve bu okullardan mezun olan Osmanlıların çoğalmasıyla ülkedeki bilimsel, düşünsel ve kültürel yaşam da değişmeye başladı. Osmanlılarda 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, özellikle klinik tıpta, klinik veterinerlikte ve matematikte bilimsel bilgiler ve yöntemler üretilmiştir. 1894'te, Osmanlı ülkesinde bir bilimsel araştırma merkezi olan Bakteriyolojihane kuruldu. Bu kurumda Fransız bakteriyolog Maurice Nicolle ve veteriner bakteriyolog Mustafa Adil Bey, özellikle sığır vebası üzerine önemli araştırmalar yaptılar ve araştırma sonuçlarını Fransız bilim dergilerinde yayımladılar.

Osmanlılarda sekülerleşme süreci ile bilimin ve bilimsel eğitimin ve düşüncenin gelişmesi süreci elbette karşılıklıdır. Bu iki süreç daha sonraki dönemlerde de birbirlerini beslemiştir.

Günümüzde yıkılmaya çalışılan Cumhuriyet'in tarihsel kökleri de, Osmanlılardaki işte bu üç asırlık sekülerleşme ve bilimsel düşüncenin gelişmesi süreçlerinde yatmaktadır.

İstanbul'da Veba ve Karantina

İlkçağlardan 19. yüzyıla kadar Avrupa'da görülen salgın hastalıkların en yaygını ve yıkıcısı veba salgınları oldu. 541 yılında İstanbul'da baş gösteren Jüstinyen Vebası, Bizans İmparatorluğu'nu yıkımın eşiğine getirmişti. 1346-50 yılları arasındaki Kara Ölüm, Avrupa nüfusunun yaklaşık üçte birini yok etti, büyük ekonomik ve sosyal çöküntülere yol açtı. Avrupa'daki son büyük veba salgını 1665 yılında Londra'da görüldü. O tarihte nüfusu 450.000 olan şehirde 70.000'e yakın insan öldü. Bu büyük salgının sona ermesinin, 1666'daki büyük Londra yangınına veya Asya ile olan ticaret yollarının değiştirilmesine bağlı olduğu düşünülüyordu. Fakat son zamanlarda, halkın bağışıklık yeteneğinin güçlenmesinin bu salgını söndürdüğü şeklinde görüşler ileri sürülüyor.

Veba 17. yüzyılın sonlarında Batı Avrupa'da ortadan kalktı, 18. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra da Kuzey ve Orta Avrupa'da artık görülmedi. O tarihten sonra veba, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında, Balkanlar'da, Anadolu'da, Arap Ortadoğusu'nda ve Uzakdoğu'da görülecektir.

Veba salgınları sırasında halk bu hastalığın bulaşıcı olduğunu anlıyordu. Fakat hastalığın nedeni ve kaynakları hakkında farklı düşünceler vardı. Salgın hastalık çoğunlukla Tanrı'nın günahkâr insanlara verdiği ceza olarak görülüyordu. Hastalığın kaynakları üzerine düşünenler de kirli havadan ya da sudan şüpheleniyordu.

Salgını Yahudilerin veya cüzam hastalarının suları zehirlemelerine yoranlar da vardı.

Vebanın etkeninin ve bulaşma yollarının belirlenmesi 19. yüzyılın sonunda oldu. Japon bakteriyolog Shibasburo Kitasato ve İsviçreli bakteriyolog Alexandre Yersin birbirlerinden bağımsız olarak 1893 yılında veba etkeni olan *Pasteurella Pestis*'i (o tarihten sonra *Yersinia Pestis*) izole etmeyi başardılar. İngiliz bakteriyolog Charles Martin de aynı yıl, hastalığın insanlar arasında yayılmasındaki fare pirelerinin rolünü ortaya koydu. Böylece veba ile mücadelede fare itlafı ve pireleri yok etme davranışları gelişti (20. yüzyılın başlarında, pirelerin aracılığı olmaksızın insandan insana solunum yoluyla bulaşan veba pnömonisi keşfedildi. Hızla ölüme neden olan veba pnömonisinin Kara Ölüm'de de etkili olduğu düşünülmektedir). Daha sonraki yıllarda da önce aşı ve daha sonra da antibiyotikler, veba salgınları ile mücadelede koruyucu ve tedavi edici yöntemler olarak önem kazandı.

Burada şu soruyu sormamız gerekiyor: Osmanlı İmparatorluğu'nda veba salgınları 19. yüzyılın ortalarına kadar devam ederken, kökeni ve tedavisi henüz bilinmediği halde Batı ve Orta Avrupa'da 18. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra veba neden yok oldu? Bunun temel nedeni, Avrupa'da karantina önleminin yaygın biçimde uygulanmaya başlanmış olmasıdır.

Karantina düşüncesi ilkçağlardan beri vardı. Fakat karantina, etkin bir salgın önleme metodu olarak Kara Ölüm felaketinden sonra önem kazandı ve yaygınlaştı. İlk karantina 1377 yılında Ragusa'da yapıldı (bugünkü Dubrovnik). Venedik Cumhuriyeti'nde ise ilk defa 1423 yılında zorunlu hale getirildi. Daha sonraki yıllarda ise karantina uygulamaları, Avrupa'nın başlıca liman şehirlerinde hızla yayıldı.

İstanbul'u da etkilemiş olan Kara Ölüm'den sonraki ilk büyük veba salgını 1467 yılında görüldü. Yaz ortasında başlayan salgının

şiddetinden, ölenleri gömecek kimse bulunamıyordu. Vebanın en yoğun olduğu yer Suriçi'ydi. Gidecek yeri olanlar İstanbul'u terk etmişti. O sırada Arnavutluk seferinden dönmekte olan Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'da salgın hastalık olduğunu öğrenince gelişini ertelemiş ve ancak kış aylarında, salgının sona erdiği haberini aldıktan sonra şehre dönmüştü.

Veba salgınları, 16. yüzyıl boyunca da İstanbul'da aralıklarla devam etti. Bu yüzyılın ortalarında çıkan bir salgında sefirler ve zenginler İstanbul'u terk etmişti. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu sefiri ve *Türk Mektupları*'nın yazarı Busbecq, 1562'de çıkan salgının en şiddetli döneminde günde 500 kişinin öldüğünü yazıyor. Evliya Çelebi, 1568'deki salgında sur kapılarından binlerce cenazenin çıktığını söylüyor. İstanbul kadısına yazılan 6 Temmuz 1568 tarihli hükümle de, hastaların şehir dışına sürülmesi emredilmişti.

İstanbul'da 1591-92 yıllarındaki salgında kendilerini çaresiz hisseden İstanbullular, Okmeydanı'nda ve Alemdağı'nda duaya çıkarak Tanrı'dan bu salgını sona erdirmesini istemişlerdi.

1618'de, 1637'de, 1655'te, 1662'de ve 1749'da görülen salgınların ardından 1778 yılının Ocak ayında, öncekilerden çok daha şiddetli bir salgın çıktı. Galata'da ve Suriçi'nde aynı anda başlayan salgın Mayıs ayında şiddetlendi ve Galata'da oturan Avrupalılar ve zengin tüccarlar şehri terk ederek Tarabya ve Büyükdere gibi Boğaz köylerine gittiler. Temmuz'da salgın doruk noktasına ulaşmıştı. Temmuz ve Ağustos aylarında günde en az bin kişi ölüyordu. Eylül'de hafiflemeye başlayan salgın Kasım ayı başında sona erdi.

Veba, İstanbul'da 19. yüzyılda da etkisini sürdürdü. III. Selim zamanında, 1803-04 yıllarında on binlerce İstanbullu vebadan öldü. 1811-1812 salgını ise Mısır'dan hareket ettikten sonra, önce İzmir'e, daha sonra da İstanbul'a gelen bir gemideki hasta tayfalardan kaynaklanmıştı. Bu tayfaların şehre girmesiyle hastalık

hızla yayıldı. Temmuz 1812'de salgını sınırlamak amacıyla şehrin belirli giriş yerlerine askerler yerleştirildi ve girişler engellendi. Eylül ayında şehir içindeki mahalleler arasındaki geliş gidişler de izne bağlandı. Bu sırada günlük ölüm sayısı 1.000-1.200 civarındaydı. Mahalle imamları ve mezarcılar cenaze kaldırmaya yetişemediğinden askerler de mezar kazmakla görevlendirilmişti. Veba, sefahate ve ahlaksızlığa karşı Tanrı'nın verdiği bir ceza olarak görüldüğü için, Galata, Tahtakale, Kasımpaşa ve Bahçekapı'daki bekâr odaları ile batakhaneler yerle bir edildi. 1813'ün Şubat ayında sönen bu salgında 100 binden fazla insan kaybının olduğu tahmin edilmektedir. Bu salgın sırasında ünlü Osmanlı hekimi Şanizade Ataullah Efendi (1771-1826), koruma tedbirleri alınmasını önerdiği için alaya alınmış ve suçlanmıştı.

1831-32 yıllarında yaşanan veba salgınında artık dezenfektan önlemlerinin alındığı görülüyor. Vebadan ölenlerin evleri boşaltılıyor, eşyaları yakılıyor ve evler iyice yıkanıp dezenfekte ediliyordu.

İstanbul'daki son büyük veba salgını 1836-37 yıllarında oldu. Bu salgında 25-30 bin kişinin öldüğü sanılıyor. Yabancılar vebadan korunmak amacıyla Beyoğlu sokaklarında siyah muşambalar içinde dolaşıyorlardı. Moltke, 22 Şubat 1837 tarihli mektubunda, İstanbul'da yaşayan yabancıların evlerindeki halı, perde, kanepe gibi eşyaları bulaşıcılığı artırdığı için yok ettiklerini ve bulaştırıcı olmadığına inandıkları kamış iskemleleri ve üzeri muşamba ile örtülü tahta masaları kullandıklarını yazıyor. Bu salgın sırasında İstanbul'da bulunan bir Amerikalı, anılarında salgının yazın başladığını ve salgın doruk noktasında iken günde bin kişinin öldüğünü yazıyor.

Tanzimat'ın ilanından (1839) sonraki yıllarda İstanbul'da veba salgını görünmez oldu. Bunun başlıca nedeni, karantina, izolasyon ve dezenfeksiyon yöntemlerinin kullanılmaya başlanmış

olmasıdır. Salgınları önlemek için 19. yüzyılın başlarında geçici karantina önlemleri alınıyordu. Fakat art arda gelen salgınları önlemekte bu tedbirlerin yetersiz kaldığı anlaşılınca karantina teşkilatı kurulması yoluna gidildi. 1838 yılında Padişah II. Mahmut'un iradesiyle karantina teşkilatı oluşturuldu ve sistematik karantina uygulaması başlatıldı. Karantinanın caiz olduğuna dair fetva 1837 yılında çıkmıştır.

Osmanlıların son dönemlerinde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında da bazı veba olayları görülmekle birlikte, bunlar kitlesel bir salgın düzeyine gelmedi.

Başta veba olmak üzere salgın hastalıklar, Osmanlı ekonomik, sosyal, kültürel yaşamını derinden etkiledi. Veba salgınları elbette sadece İstanbul'da değil, Anadolu'da, Balkanlar'da, Mısır'da ve Arap Ortadoğusu'nda da, yani imparatorluğun bütün bölgelerinde görülüyordu. Salgın hastalıkların Osmanlı İmparatorluğu tarihindeki etkileri henüz bütün yönleriyle gerektiği ölçüde incelenmemiştir. 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlıların askeri istilasından korkan Avrupalılar, 18. yüzyıl boyunca ve 19. yüzyılın ilk yarısında ise hastalık bulaştırabilecek bir güç olarak ondan korkuyorlardı. Bu korku, Avrupa ülkeleri ile Osmanlı Devleti'nin ekonomik, ticari ve sosyal ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. Ayrıca kısa aralıklarla tekrarlayan veba salgınları, yıkıcı sonuçlarıyla Osmanlı ekonomik, sosyal ve entelektüel yaşamının gelişmesinin önünde büyük engeller yarattı.

Bununla birlikte 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başta kolera olmak üzere görülen yeni salgın hastalıklar, Osmanlı dünyasının Avrupa bilimine yaklaşmasında önemli etkilerde bulundu. Osmanlı yönetimi 1893 yılındaki büyük kolera salgınının kontrol altına alınabilmesi için Pasteur Enstitüsü'nden yardım istedi. Bu ilişkinin sonucu olarak 1894 yılında İstanbul'da Bakteriyolojihane kuruldu. Bakteriyolojihane, ülkemizdeki ilk bilimsel araştırma ku-

rumudur. Ülkemizdeki ilk bilimsel araştırma kurumunun bakteriyolojiyle ilgili olması bir tesadüf değildir. Bu kurumda özellikle çiçek hastalığı ve sığır vebası üzerine orijinal çalışmalar yapıldı ve aşı üretildi.

Salgın hastalıkların büyük yıkıcı etkilerinin bilimsel zihniyeti ve gelişmeleri hızlandırmasını da her şeye rağmen olumlu bir sonuç olarak görebiliriz.

Yararlanılan Kaynaklar:

Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi ile İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı'nın ortak yayını, İstanbul, 2010.

Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba* (1700-1850), Çeviren: Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.

Gülden Sarıyıldız, "Karantina Tarihinden Bir Yaprak: Kuleli Tahaffuzhanesi", *Bilim Tarihi*, Mayıs 1993, S. 19, s. 25-30.

W. F. Bynum-E. J. Browne-Roy Porter (ed.), *Macmillan Dictionary of The History of Science*, Londra, 1983.

Osmanlılarda Matematik

Mühendishane kurulmamış olsaydı, Osmanlılarda matematiğin durumu acaba ne olurdu?

Osmanlılarda medreseler esas olarak dini bilgilerin verilmesi amacıyla kurulmuştu. Bu nedenle Osmanlı medreselerinde matematiğe ve doğabilimlerine ait konular, dini meselelere bağlı olarak, dini konuların daha iyi anlaşılması ve yorumlanabilmesi amacıyla okutuluyordu. Örneğin fıkıh (İslam Hukuku) açısından bakarsak, fıkhın "nakli bilgiler"le ilgisi nedeniyle *Kuran*'a ve sünnete dayanmasına karşın, insanların hayatlarının adil biçimde sürebilmesi için gereken kanunlarla ilgisinden dolayı da akla dayanması nedeniyle, "akli bilimlere" (matematiğe ve doğabilimlerine) ihtiyaç duyuluyordu.

Osmanlı medreselerinin ders müfredatını ayrıntılarıyla açıklayan *Kevakib-i Seba* (*Yedi Yıldız*, 1741) kitabının adı bilinmeyen yazarına göre; "Şerh-i mevakif ve makasid, her ne kadar kelam ilmiyse de alet ilimlerinin cümlesini, hikmet (fizik), heyet (astronomi), hendese (geometri) ve hisabı (aritmetik) zikreder. Hendese ve hisab 'mahsusat' kabilinden olup çok fikre muhtaç olmadığından onu müstakilen (bağımsız olarak) ders edip okumazlar. Heman (yukarıda) zikrolunan ilimler arasında müzakere ederler." Medreselerde en yaygın olarak okutulmuş olan matematik kitapları, şerh ve haşiyeleri ile birlikte Bahauddin el Amili'nin (ö. 1622) *Hülasatül Hisab*'ı ile Ali Kuşçu'nun (ö. 1474) *el-Muhammediye fi'l*

Hisab'ıdır. Bu kitaplarda verilen bilgiler, İslam dünyası matematikçilerinin 12. yüzyılda ulaşmış oldukları bilgiler düzeyindedir. Medreselerdeki matematik müfredatında, dört işlemin ve temel geometri bilgilerinin ve problemlerinin ötesinde, sayıların üssünün ve köklerinin alınmasına ve çok bilinmeyenli denklemlerin cebirsel çözüm yollarının gösterilmesine seyrek de olsa rastlanabiliyordu. Cebir ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında medrese müfredatında bağımsız bir ders olarak yer bulabilmiştir. Ancak bu dersi de medrese mensupları değil, Mühendishane-i Berri-i Hümayun (Kara Mühendishanesi) hocası, Miralay Nuri Bey yeni metotlarla okutuyordu.

Logaritma bilgisiyle Osmanlı Türkleri ilk kez 1772'de, Halifezade İsmail Efendi, *Cassini Zici*'yi çevirdiğinde karşılaştılar (Logaritma metodunun geliştirilmesinden 158 yıl sonra). Logaritma konusundaki ilk iki bağımsız yayın müderrislere aitti. Osmanlılardaki logaritma bilgisine temel olan Avrupalı yazarların hazırladığı cetveller, onluk sayı sistemine göre düzenlenmişti. Oysa Osmanlı ülkesindeki matematikçiler arasında onluk sistemi bilenler bulunmakla birlikte, 1790'lı yıllarda bile matematikçiler arasında asıl yaygın olan ve kullanılan sistem, altmışlı sayı sistemiydi. 18. yüzyılın sonlarında bile altmışlı sistemin yaygın olması, Osmanlı matematiğinin düzeyini gösteren önemli bir gösterge niteliğindedir. Onluk tabana göre logaritma metodunun öğrenilmesi ve öğretilmesi bizde 19. yüzyılda gerçekleşebilmiştir (Osmanlılarda logaritma üzerine yazan üçüncü kişi, İsmail Gelenbevi'dir (1730-1790). Gelenbevi, 1773 yılında, yeni kurulmuş olan Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'a matematik hocası olarak tayin edilmişti. Onun asıl önemli kitabı, *Hisab al-Küsur*'dur (1788-89). Salih Zeki Bey, bu kitabından dolayı Gelenbevi için, "Ömrünün sonlarında yazdığı cebir kitabı, namını ebedileştirmeye fazlasıyla yeterlidir" demiştir).

Trigonometri, medrese müfredat programına bağımsız ders olarak, cebir dersiyle bir arada, 'cebir ve müsellesat' adıyla ve ancak II. Meşrutiyet'ten sonra, 1909'da medreselerin ıslahı girişiminin bir bölümü olarak açılan Darül-Hilafetil-Âliyye Medresesi'nde girebilmiştir. Diferansiyel ve integral hesap ise, 1924'teki kapanışlarına kadar medreselerin müfredatında hiçbir şekilde yer almamıştır.

Ülkemizde diferansiyel ve integral hesaptan ilk kez bahseden ve bu metodu açıklayan kişi, Mühendishane'de başhoca olan İshak Efendi'dir (ö. 1836). Başhoca İshak Efendi, dört cilt olarak hazırlamış olduğu *Mecmua-i Ulum-i Riyaziye*'nin (1831-1834) birinci cildinde cebirsel denklemler ve geometri, ikinci cildinde ise düzlem geometrisi, analitik geometri ve konikler ile diferansiyel ve integral hesap bahislerini işlemiştir.

Diferansiyel ve integral hesap, ülkemiz tarihinde ilk kez Mühendishane-i Berri-i Hümayun'da öğretilmeye başlanmıştır. II. Mahmut döneminde, 1835 yılında Mühendishane'den ikisi subay, onu öğrenci olmak üzere on iki kişi İngiltere'ye mühendislik eğitimi görmeleri için gönderildiler (Osmanlı tarihinde Avrupa'ya bilimsel eğitim görmeleri amacıyla gönderilen ilk öğrenciler bunlardır). İşte bu grupta bulunan Emin Paşa (ö. 1851) ve (Küçük) Tahir Paşa (1811-1867), Cambridge Üniversitesi'nde eğitimlerini tamamladıktan sonra Mühendishane'ye dönmüşler ve bu okulda ve daha sonra da Harbiye Mektebi'nde modern matematik eğitimini başlatmışlardır. Emin Paşa ve Tahir Paşa, ülkemizdeki modern matematiğin gerçek öncüleridir. Emin Paşa, Mühendishane'nin ilk başhocalarından (rektörlerinden) Hüseyin Rıfkı Tamani'nin oğludur. Mühendishane'deki hocalık döneminden sonra Harbiye Mektebi Nazırlığı da yapmıştır. Tahir Paşa ise Mühendishane'den sonra Harbiye Mektebi'nde de yüksek sınıf öğrencilerine matematik dersi vermiş ve matematik kitapları hazırlamıştır.

Harbiye Mektebi'nde Emin Paşa ile Tahir Paşa'nın öğrencisi olan Ahmet Hamdi Efendi, ülkemizdeki ilk orijinal matematik makalesini yazan kişidir. Yüksek dereceli denklemlerin köklerinin bulunması için yeni bir metot öneren Ahmet Hamdi Efendi'nin 1850 yılında Viyana'da yayımladığı "yüksek dereceli sayısal denklemlere yeni çözüm kuralı" başlıklı risalesi, tarihimizdeki ilk orijinal matematik araştırmasıdır. Ahmet Hamdi Bey'in bu risalesini Mehmet Emin Kalmuk, 1894/1895 yılında çoğaltarak Avrupalı matematikçilere göndermişti (Bkz. *Mühendis Mektebi Mecmuası*, S. 74-76, 1934, s. 844-854).

Tahir Paşa, *Linear Algebra* isimli orijinal matematik eserini yayımlamış olan Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa'nın da hocasıdır. Vidinli Tevfik Paşa, hocası Tahir Paşa için şunları söylemektedir: "Muallimim bulunduğu için söylemiyorum. Hakikatin kendisi olduğu için söylüyorum ki, cidden İngiltere'de pek iyi tahsil görmüş, okuttuğu dersi pek iyi biliyor ve pek güzel anlatıyordu. Ben kendisinden çok istifade ettim. Bundan dolayı ruhuna ne kadar rahmet okusam azdır." Vidinli Tevfik Paşa da, Tahir Paşa'nın ölümünden sonra Harbiye Mektebi'nin yüksek sınıflarına cebir, analitik geometri, diferansiyel ve integral hesap dersleri vermiştir.

Fransa'da Politeknik okulunu bitiren Salih Zeki Bey (1864-1921), matematikle ilgili diğer kapsamlı çalışmalarının yanında, olasılık hesabını ve Öklitçi olmayan geometri bilgisini ülkemize getiren ve Darülfünun'da bu konuların öğretimini başlatan ilk matematikçimizdir. Osmanlılarda Başhoca İshak Efendi, Emin Paşa, Tahir Paşa ve Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa ile başlayan modern matematik ve matematiksel analiz öğretimi, Mehmet Nadir (1856-1927) ve Salih Zeki Bey'in çalışmalarıyla gelişimini tamamlamaya yönelmiştir.

Bir Öncü Matematikçi: Mehmet Nadir

Mehmet Nadir, Batı'da yayımlanmış bir matematik kitabında araştırmalarına atıf yapılan tek Osmanlı matematikçisidir.

Uluslararası matematik literatürü tarihinde üç Osmanlı matematikçisinin adı geçmektedir. Bunlar, lineer cebir konusundaki kitabıyla Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa, "Doğuda kullanılan cebirsel notasyon" başlıklı yazısıyla Salih Zeki ve "Diophant" tipi bazı denklemlerin çözümlerini veren yazılarıyla Mehmet Nadir. Bunlara Almanya'da Erlangen Üniversitesi'nde 1919'da matematikte doktora derecesi alan Kerim Erim'i de ekleyebiliriz.

Tevfik Paşa'nın kitabındaki fikirler, daha sonraki araştırma makalelerinde ele alınmamıştır. Salih Zeki Bey'in makalesi ise çok ilginç olmakla birlikte bir matematik tarihi araştırmasıdır. Bu nedenle daha sonra atıf da alan araştırma makalesi niteliğini taşıyan yazılar, Mehmet Nadir'inkilerdir.

Mehmet Nadir, 1856'da Sakız Adası'nda fakir bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. İlk ve orta öğrenimini Bursa'da askeri okulda yaptıktan sonra İstanbul'da Kuleli Askeri Lisesi'nde ve daha sonra da Deniz Harp Okulu'nda okudu. Bu okuldan mezun olduktan sonra Divanhane Bahriye Meclisi Başkanlığı'nda sekreterliğe atandı. Bu görevinin ardından Deniz Harp Okulu'nda öğretmen yardımcısı oldu ve bir yıl sonra da ek görev olarak Darüşşafaka'da matematik dersi vermeye başladı.

Görevleri sırasında izin almadan İngiltere'ye giderek orada matematik bilgisini geliştiren Mehmet Nadir, görevinden izinsiz

ayrıldığı için dönüşünde tutuklandı ve bir yıllık tutukluluğun sonunda askerlikten çıkartıldı. Devlet kurumlarında artık görev alamayan Mehmet Nadir, özel okullarda çalışmaya yöneldi.

Mehmet Nadir kısa süreli bir özel okul deneyiminden sonra, 1884'te Nümune-i Terakki adını verdiği kendi özel okulunu açtı. Bu okul kısa zamanda üstün nitelikli bir eğitim kuruluşu şöhretini kazandı. Başlangıçta yalnız erkekler için ilk ve ortaokul (rüştiye) bölümleri varken, çok geçmeden kızlar bölümü eklenmiş ve lise (idadi) sınıfları açılmıştır.

Mehmet Nadir'in Nümune-i Terakki'deki yönetimi 15 yıl sürmüş ve 1899'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Abdülhamit'e karşı hazırladığı bir darbe girişiminin açığa çıkmasıyla sona ermiştir. Devletin el koyduğu Nümune-i Terakki Okulu, daha sonra bugünkü İstanbul Erkek Lisesi'ne dönüşmüştür.

Saray'a bağlı Aşiret Mektebi'ne müdür olarak atanan Mehmet Nadir, bu görevinde beş yıl kaldı ve bu sırada Fransa'da yayımlanmakta olan *l'Intermediaire des Mathematiciens* dergisine yazılarını göndermeye başladı. 1902'de Aşiret Mektebi müdürlüğünden alındı ve Halep Maarif Müdürlüğü'ne atandı. Halep'te görev yaptığı beş yıl içinde Fransız dergisine matematik soruları ve yanıtları gönderiyordu. Halep'ten Trablusgarp Maarif Müdürlüğü'ne atanan Mehmet Nadir, orada da Fransa'daki dergiye katkılarda bulunmuştur. İstanbul'a döndüğünde Darüşşafaka'da öğretmenlik yaptıktan sonra, önce İnas Darülfünunu'nda (Kızlar Üniversitesi) yüksek hesap dersi hocalığına atanmış, sonra da 1919'da Darülfünun'da sayılar teorisi kürsüsünün başına getirilmiştir. Mehmet Nadir Bey, 1927'deki ölümüne kadar bu görevde bulundu.

Mehmet Nadir'in Fransız matematik dergisine gönderdiği çözümler, sayılar teorisinde Diophant tipi denilen denklemlere aittir. Bu çözümlerden ikisi, Chicago Üniversitesi profesörlerinden Eugene Dickson'un 1918'de yayımlanan *History of the Theory of Numbers* (*Sayılar Teorisinin Tarihi*) adlı ansiklopedik eserinin

Diophant denklemlerine ayrılan ikinci cildinde, Mehmet Nadir'in adı verilerek yayımlanmıştır. Böylece Mehmet Nadir, Batı'da yayımlanmış bir matematik kitabında araştırmalarına atıf yapılan ilk Osmanlı Türkü olmuştur.

Öte yandan Mehmet Nadir, yeni bir sayısal bölünebilme genel kuralı geliştirmiştir. Bu yöntem, onun en çok değer verdiği ve en çok övündüğü çalışmasıdır. Mehmet Nadir, ünlü matematikçi Felix Klein'a mektup yazarak, önerdiği yöntemin daha önceden bilinip bilinmediğini sormuş, Klein da yanıtında, "savaş dolayısıyla dünyadaki gelişmeleri gereği gibi izleyemediğini, ancak bu yönteme şimdiye kadar rastlamadığını" söyleyerek onu tebrik etmiştir (Mehmet Nadir söz konusu yönteminde, bölme işleminde kalan sayıyı bulmak için yeni bir algoritma öneriyordu).

Mehmet Nadir, *Darülfünun Fünun Fakültesi Riyaziyat Şubesi Mecmuası*'nda 13 makale yayımlamıştır. Bu makalelerin birçoğunda sayılar teorisinde anlatılan konular açıklanmaktadır. Makalelerinden birinde kendi bulduğu yeni bölünebilirlik kuralını anlatıyor. Bir diğerinde ise, A. Boutin adında bir Fransız matematikçinin *l'Intermediare des Mathematiciens* dergisinde 1897 yılında yayımladığı ve 10 yıldır çözülemeyen bir probleme 1908 yılında gönderdiği çözümü anlatmaktadır.

Mehmet Nadir, Darülfünun'da verdiği derslerden yararlanarak, sayılar teorisine giriş niteliğinde bir ders kitabı hazırlamış, fakat yalnız birinci cildini yayımlayabilmiştir. Mehmet Nadir, edebiyat ve eğitim konularında da çeşitli gazete ve dergilerde yazılar yayımladı. Shakespeare'den ve başka yabancı yazarların eserlerinden ve yazılarından çeviriler de yapmıştır.

Yararlanılan Kaynaklar:

Erdal İnönü, *Mehmet Nadir: Bir Eğitim ve Bilim Öncüsü*, TÜBİTAK Bilim Adamı Yetiştirme Grubu Yayınları, Ankara, 1997.

Erdal İnönü-Osman Bahadır, *Türkiye'de Temel Bilimlerde İlk Araştırmacılar*, Büke Kitapları, İstanbul, 2007.

Hasan Âli Yücel'e Göre Salih Zeki

Büyük eğitimcimiz Hasan Âli Yücel, 3 Ağustos 1950 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde, eserleriyle yetiştiği Salih Zeki Bey'i ölümünün 29. yılında güzel bir yazı ile anmıştır. Bu yazısında Hasan Âli Yücel, biraz kısaltılmış olarak şunları söylemektedir:

"...Salih Zeki, Türk irfanının velinimetlerinden biriydi. Bizim çağdaşlarımız fizikten ne öğrenmişse onun *Hikmet-i Tabiiyye* kitabından öğrenmişlerdir. Deneme yapılmayan o devirde okuduğumuz bu kitabın, yalnız alet resimlerinden şikâyet ederdik. Salih Zeki merhumun şimdi elimde olmayan bu kitabında, ağdalı ve anlaşılması güç terimler olmakla beraber, ifade sağlam ve açıktı. Hele onun *Hendese*'leri, bizde bu ilmin *Mecelle*'sidir. Cevdet Paşa, *Mecelle*'nin baş tarafındaki ana kaideleri nasıl metin bir Türkçe ile yazmışsa, Salih Zeki de *Hendese*'nin başlangıcını aynı kuvvet ve açıklıkla dilimizde ifade etmiştir. En az iki neslin, ortaöğretim esnasında fizik ve matematik bilgilerini edinmede ona borcu hakikaten büyüktür.

Fizik ve matematikte yüzünü göstermeden bize üstadlık eden Salih Zeki, felsefe derslerinde de ilim felsefesi ve ahlak konularında tekrar gıyabi hocamız oldu. Alexie Bertrand'dan tercüme ettiği iki kitap, sultanilerin ilk kurulduğu yıllarda kitapsız ve ne olduğu belirsiz okutulan bu derslere bir düzen verdi. Hafızam, 'Bilmek, ölçmek demektir' sözünü hâlâ türlü ölçüsüzlükleri gördüğü zaman, bana o kitaptan hatırlatır. Bu iki

tercüme kitap, seneler senesi Türk gençlerinin dimağını en yüksek bilgi ve ahlak meseleleri üstünde çalıştırmıştır. Her iki kitaba Salih Zeki'nin yaptığı haşiyeler (açıklamalar) bugün bile okunup istifade edilecek bilgilerle doludur. O zaman biz gürül gürül Arapça ve Farsça okuduğumuz halde bu iki kitabın dilini sökebilmek için perişan olurduk. Bunları Salih Zeki merhumun tercümelerini tenkid için değil, bizim o zamanlarda öğrenmek için çektiklerimizi bugünkü nesle haber vermek için söylüyorum. Muhakkak olan şurasıdır ki, bu koyu terimleri, o merhametli bir edebiyatçı olgunluğuyla en anlaşılabilecek bir şekilde kullanmaya muvaffak olmuştur. Fikir hayatında izlerini bugün bile açıklıkla şuurumda bulduğum okul dışı yazılarını, şu anda onun aziz ruhuna minnetle hatırlamaktayım. Fransızca hocam Darüşşafakalı Necati Bey'in daha rüştiyede iken bana mükafat olarak verdiği ve kendisini yetiştiren bu halkçı müessesenin adını taşıyan mecmuada onun felsefi konuşmaları arasında bir tanesi vardır ki, karşılıklı konuşma tarzında yazılmış olan bu makaleden skolastiğin ne olduğunu ilk defa duymuş ve onu şöyle böyle anlamışımdır. Konuşma diliyle yazılmış bu açık ifadeli satırların arkasından o zaman seyrettiğim yobaz dimağıyla aydın bir ilim adamının beynindeki selim işleyişi, bugün de aynı hayretle görüyorum, bugün de aynı hasretle arıyorum. Salih Zeki, kimbilir benim gibi ihtiyarlamaya başlamış, vicahi veya gıyabi kaç tilmizin ruhunda, bütün zekâsı ve parlak idrakiyle yaşamaktadır?

Salih Zeki, babasıyla anasını küçük yaşında kaybetmişti. 10 yaşında büyükannesinin verdiği Darüşşafaka'dan 1882'de birincilikle çıktı. Bir müddet sonra Paris'e tahsile gönderildi. Oradan da elde ettiği büyük başarıyla memlekete döndü. Artık elektrik mühendisi olmuştu. Fakat yaradılışı onu pratik sahadan çekiyor, daha ziyade teorik bilgiye götürüyordu. Bu içgüdü ile öğretim hayatına da atıldı. İlk hocalığı, tahsilini borçlu olduğu

Darüşşafaka'dadır. Daha sonra Mülkiye'de, Mühendislik'te ve Bahriye Mektebi'nde fizik, elektrik, matematik okuttu. Abdülhamid devrinde gençlerin Avrupa'ya gitmelerinden korkuluyordu. Açıktan söylenilen kaygı, dinsiz olmalarıydı. Fakat asıl korkutucu sebep bu değildi. Oradaki asi Genç Türklerle temas etmeleri ve hürriyet, meşrutiyet fikirlerine bulaşmalarıydı. Onun için Maarif Nazırı Zühtü Paşa'ya İstanbul'da bir Darülfünun açılması işi havale olunmuştu. Bu emrin yerine getirilmesinde Salih Zeki'nin hizmeti büyüktür. Bilhassa Riyaziye şubesi, onun kurduğu bir bilgi ocağı sayılabilir.

Osmanlı devrinde eski riyaziye geleneği, Gelenbevi İsmail ile bittikten sonra, Hoca İshak Efendi ile başlayan Şarklı, Garplı matematikçiler kolunun son halkası Salih Zeki'dir. Salih Zeki, Şark'ta ve İslam âleminde yetişmiş matematikçileri bildiği kadar, Garbdakileri de tanırdı. Onun ölümünden sonra böyle çift kanatlı bir riyaziye bilginimiz yetişmemiştir. Eşsiz kalan ve halefleri tarafından devam ettirilemeyen, *Asar-ı Bakiye* adlı, biri müsellesat (trigonometri), diğeri cebir ve hesaptan bahseden iki ciltlik eseri, büyük bir ilim ve tarih kıymeti taşır.

Ahbap olduğu Fransız Bankası müdürü M. Lemoin, Montucla'nın dört ciltlik matematik tarihini ona tanıtmıştı. Bu ilim dostunun teşvikiyle kitabı okumaya başladıktan sonra Şark'taki eserleri de incelemek ihtiyacını hissetti ve bir gün Ayasofya Kütüphanesi'ne giderek Arapça ve Farsça riyaziye eserlerini çıkartıp onları incelemeye başladı. Fakat bu da ona yetmemişti. Şark riyaziyecilerinin ne yaptığını anlayabilmek için eski Yunanların bu ilimlerde nereye kadar ilerlemiş olduklarını öğrenmeliydi. Bir yılını buna verdi. Gördü ki, Yunan matematiğini iyi anlamak, Sanskritçe eserleri tetkike bağlıdır. Bunların da Fransızca tercümelerini okudu. Bundan sonra, yani birkaç yıl süren hazırlığı müteakip asıl mevzua girdi. Kitap ancak 1912'de neşredilebildi. Tam 24 senelik bir zaman. Bu gayret, bu de-

vamlı himmet, bu menfaat beklemeyen ilim merakı, o büyük eserin sahibine kalblerimizde o eserden büyük bir minnet ve hürmet uyandırmalıdır.

Salih Zeki'yi haleflerinin minnetine ve hürmetine layık kılan emeği, bundan ibaret değildir. Yalnız bir cildi 1899'da neşredilmiş olan *Kamus-ı Riyaziyat*, bir vukuf ve gayret şaheseridir. Maarif'te bakan iken bu eserle şahsen meşgul oldum. Bu işi bilen matematikçi arkadaşlara işi havale ettim. Bir türlü bu ağır yükün altından kalkamadılar. Hakları vardı. Onu, ancak eserin yorulma bilmeyen sahibi gibi Şark'ı ve Garp'ı tanıyan bir Türk bilgini başarıyla bastırılacak bir hale getirebilirdi. Tab'ına muvaffak olsaydım, Türk irfanına büyük bir hizmet yapmış olacaktım. Aynı zamanda Salih Zeki'ye karşı duyduğum minnetin hiç olmazsa bir küçük parçasını ödeyecektim. Olmadı. Candan temenni ederim ki, haleflerimden birine bu şeref ve bu hizmet nasip olsun... Kendisinden sonra gelenlere bu büyük ilim adamı, yepyeni ve canlı bir numune olamaz mı?..."

Kamus-i Riyaziyat Nerede?

Salih Zeki Bey'in (1864-1921) birinci cildi 1899'da yayımlanan çok değerli matematik ansiklopedisinin yeni harflerle baskısı, 120 yıl sonra bile yapılamadı.

Salih Zeki Bey'in birinci cildi 1899'da (Hicri 1315) yayımlanan *Kamus-i Riyaziyat* adlı eseri, Osmanlı ülkesinin bütün tarihinde yayımlanmış bilimsel eserlerin en değerlilerinden biridir. Bu ansiklopedide, matematik, astronomi ve fizik alanlarında bilinmesi gereken temel konular, bunlarla ilgili tüm kavramlar, matematikçi, astronom ve fizikçilerin yaşamöyküleri ve onların eserleri hakkındaki başlıca bilgiler verilmektedir. Büyük boyda ve 400 sayfa olan birinci cilt, eski alfabeye göre ilk harf olan elif harfiyle başlamakta ve bu harfin a, e ve i ünleriyle başlayan kelimelerle ifna kelimesine kadar gelmektedir. Ansiklopedinin ifna kelimesinden sonraki basılmamış elyazmalarının nerede olduğu bile kesin olarak bilinmemektedir. İstanbul Üniversitesi'nde koruma altında olduğu söylenmekle birlikte, şimdiye kadar bu konuda herhangi bir resmi açıklama yapılmamıştır.

Salih Zeki Bey, Osmanlılarda, hem yüksek düzeyde modern bilim formasyonuna sahip, hem de ortaçağ İslam ülkeleri ve Doğu bilim dünyası kaynaklarını en kapsamlı bir biçimde inceleyebilmiş tek insandır. Bu nedenle onun *Kamus-i Riyaziyat*'ta verdiği bilgilerin birçoğu, başka hiçbir yerde bulunamayacak özgün nitelikte bilgiler ve elbette bu temelde yapılmış özgün değerlen-

dirmelerdir. Örneğin Kalfazade ve Gelenbevi İsmail Efendi veya başka bir Ortadoğulu veya Doğulu bilim insanıyla ilgili maddelerde verilen bilgilerin başka bir kaynakta bulunmaları mümkün değildir. Ansiklopedi tam olarak yayımlanmasa bile, hiç olmazsa önemli seçme konularından oluşan bir yayın da yapılabilir.

Kamus-i Riyaziyat'ta yer alan bazı madde başlıkları şunlardır: Aristo, Arşimed (buluşları ve eserleri), astronomi aletleri, Anaksagoras, Anaksimander, Marie Agnesi, İbni Sina, İbni Heysem, Ebu'l Reyhan Biruni, Ebu'l Vefa El-Buzcani, Ebu Bekir Razi, Descartes ve analitik geometri, integral, esir faraziyesi, olasılıklar hesabı vb. Bu ansiklopedinin çok ilginç başka bir tarihsel özelliği de, kapağında ünlü Osmanlı matematikçisi Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa'nın denetiminden geçtiğini gösteren "Musahhihi Tevfik" ibaresinin bulunmasıdır.

Kamus-i Riyaziyat'ın 1899'da yayımlanan birinci cildinin, 1924 yılında ikinci baskısı yapılmıştı. Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver, Salih Zeki Bey'in ölümünün 40. yılı olan 1961 yılında bir müjde vererek, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsü'nde bir bilim heyeti oluşturulduğunu ve *Kamus-i Riyaziyat*'ın yeni harflerle yayımlanacağını duyurmuştu. Prof. Ünver, bu açıklamasında eserin yayınının Salih Zeki Bey'in doğumunun 100. yılı olan 1964'e kadar gerçekleşmiş olacağını belirtiyordu. Fakat o tarihte de, daha sonraki yıllarda da bu konuda hiçbir şey duymadık. Salih Zeki Bey'in doğumunun 150. yılında *Kamus-i Riyaziyat*'ın daha önce yayımlanmamış bölümlerinin nerede olduğunu bile bilmiyoruz.

Kamus-i Riyaziyat, tarih boyunca Doğu toplumlarındaki bilimsel çalışmalar ve bilim insanlarıyla ilgili olarak eşsiz bir kaynaktır. Bu bakımdan bu eserin yeni harflerle yayımlanması, sadece Osmanlı ve eski İslam ülkelerindeki bilimlerin tarihine değil, fakat aynı zamanda uluslararası bilim tarihine de büyük bir katkı olacaktır.

Üniversitelerin ve bilim kurumlarının, Salih Zeki Bey'in bu değerli eserinin yeni harflerle gün ışığına çıkması için gerekli özeni ve çabayı göstermelerini dileriz.

Yararlanılan Kaynak:

Celal Saraç, *Salih Zeki Bey: Hayatı ve Eserleri*, Yayına Hazırlayan: Yeşim Işıl Ülman, Kızılelma Yayıncılık, İstanbul, 2001.

Osmanlılarda Kimya

Osmanlılarda kimyanın esas olarak Tıbbiye'de ve Harbiye'nin Baytariye bölümünde geliştiğini söyleyebiliriz.

Osmanlı medreselerinde modern kimya bilgisi ve deneyleri, İkinci Meşrutiyet'e kadar hiçbir zaman söz konusu olmadı (Sadece İkinci Meşrutiyet döneminde medreselerin ıslahı girişimlerinin bir sonucu olarak kurulan Darülhilafet-il Âliye Medresesi'nde okutulmak üzere veteriner ve kimyager Osman Nuri (Eralp) Bey 1909 yılında bir organik kimya kitabı hazırlamıştı). Osmanlı Türkleri modern kimya bilgileri ile ilk kez Mühendishane'de ve Tıbbiye'de karşılaşmıştır. Osmanlılarda kimyanın gelişmesinde bu iki kurumdan hangisinin rolünün daha fazla olduğu da şimdiye kadar ortaya konulmamıştır. Ancak yetişmiş eleman ve yayımlanmış eser sayısı ile pratikteki etkinlik bakımından çok genel bir karşılaştırma yapıldığında Tıbbiye'nin ve Harbiye Mektebi'nin bir bölümü olarak 1842'de açılmış bulunan Baytariye'nin (veterinerlik) rolünün daha fazla olduğunu söyleyebiliriz. Modern kimya üzerine ilk bilgileri 1834'te Mühendishane başhocası İshak Efendi veriyor. İlk kimya kitabını da Mühendishane kökenli Derviş Paşa 1848'de yazıyor. Bunlar çok önemli başlangıçlardır. Bununla birlikte Mühendishane'de ve 1834'te kurulan Harbiye Mektebi'nde kimyaya olan ilgi askeri amaçlı olduğu için bu kurumlardaki kimya eğitimi inorganik kimya ile sınırlı kalıyor. Ancak Harbiye Mektebi'nin

içinde bir veterinerlik bölümünün açılmasıyla birlikte bu bölümde organik kimya öğretim konusu olmaya başlıyor. Nitekim Osmanlılarda yayımlanmış ilk organik kimya kitabı, Mekteb-i Harbiye-i Şahane'de kimya hocası olan Filvri'nin eserinden Baytar İbrahim Bey tarafından 1875'te Türkçeye çevrilmiş olan *Kimya-yı Uzvi*'dir. Tıbbiye'de de kimya biliminin kapsamlı, deneysel ve sistematik bir gelişme izlediğini görebiliyoruz. Kırımlı Aziz Bey'in çalışmaları bu çerçevede ilk çalışmalar olarak önem kazanıyor. Kırımlı Aziz Bey, Kimyager Derviş Paşa'nın *Usul-i Kimya*'sından 20 yıl sonra *Kimya-yı Tıbbi* adlı ikinci Türkçe kimya kitabını yayımlıyor. Ancak Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de 1840-1888 yılları arasında, aralıksız 48 yıl kimya ve eczacılık hocalığı yapmış olan Antoine Calleja'nın (1806-1893) ülkemizdeki kimyanın gelişimine yaptığı katkıların düzeyi ve etkisi yeterince araştırılmamıştır (Calleja ve çalışmaları hakkında Yeşim Işıl Ülman'ın *Galatasaray Tıbbiyesi* kitabında önemli bilgiler verilmektedir). Calleja'nın *İlm-i Kimya-yı Gayr-ı Uzvi-i Tıbbi* adlı eseri 1883 yılında Türkçeye çevrilmiştir. Calleja hem çok sayıda hekimin ve eczacının eğitimine katkıda bulunmuş, hem de Vasil Naum (1855-1915) gibi önemli yeni kuşak kimyacıların yetişmesini sağlamıştır.

Osmanlılarda İkinci Meşrutiyet dönemine kadar temel bilimlerin bilimsel gelişmedeki belirleyici önemi anlaşılamamış ve teknolojiye ve pratik uygulamalara bilimden daha fazla önem verilmiştir. Dolayısıyla modern bilgilerle eğitim yapan okullar kurulduğunda bile, bu okullardaki öğretim her zaman pratik yararların elde edilmesine dönük olarak gerçekleşmiştir. Bu anlayış çerçevesinde kimya bilimi de bizim ülkemizde, metalürji kimyası, patlayıcı maddeler kimyası ve klinik tıp-klinik veterinerlik kimyası aşamalarından geçerek, ancak Cumhuriyet döneminde teorik ve deneysel kimya anlayışına ve aşamasına yükselebilmiştir.

Yararlanılan Kaynaklar:

Emre Dölen, *Osmanlılarda Kimyasal Semboller ve Formüller (1834-1928)*, TMMOB Kimya Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi yayını, İstanbul, 1996.

Tarık Artel, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Kadar Türkiye'de Kimya Tedrisatının Geçirdiği Safhalara Dair Notlar", *Tanzimat 1*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999 (Birinci Baskı 1940), s. 491-510.

Yeşim Işıl Ülman, *Galatasaray Tıbbiyesi, Tıbbiye'de Modernleşmenin Başlangıcı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Mart 2017.

Kimyada Bir Öncü: Ali Rıza Bey

Genç yaşındayken bir deney sırasında ölen Ali Rıza Bey, Osmanlı ülkesinde kimyanın gelişimine önemli katkılarda bulunmuştu.

Osmanlı ülkesinde 1880'li yıllar hem siyaset ve sanat dünyasında, hem de bilim alanında yeni ve parlak bir kuşağın doğmaya başladığı bir dönemdi. Bu yıllarda kendilerini yetiştirmiş ve yetiştirmekte olan bu insanlar, asıl eserlerini İkinci Meşrutiyet'te ve bir kısmı da daha sonra Cumhuriyet döneminde verdi. Kimyacı Ali Rıza Bey (1867-1906) de bu değerli ve yetenekli insanlardan biriydi. Ama o İkinci Meşrutiyet'i göremedi.

Ali Rıza Bey, 1888'de Tıbbiye Mektebi'nden mezun olduktan bir süre sonra kimya eğitimi görmek için Paris'e gitti. Burada, 19. yüzyılın büyük kimyacılarından Armand Gautier'nin laboratuvarında dört yıl süreyle çalıştı ve zekâsı, çalışmalarının niteliği ve davranışları ile hocasının takdirini kazandı. İstanbul'a döndüğünde sivil ve askeri tıbbiyede inorganik kimya ve analitik kimya muallimliğine tayin oldu. Çok yönlü bir bilim insanı olarak, Ali Rıza Bey sadece eğitim faaliyetiyle uğraşmakla yetinmemiş, çeşitli konularda araştırmalar da yapmıştır. Bu bakımdan onu ülkemiz tarihindeki öncü bilim insanları arasında sayabiliriz.

Ali Rıza Bey, Afyonkarahisar madensuyunu ilk defa olarak tahlil etmiş ve bu suyun bilimsel ve hijyenik kurallara uygun biçimde şişelenmesini sağlamıştır. Aynı şekilde Kâğıthane semti sularının

da uygun ve hijyenik biçimde toplanmasını ve dağıtılmasını gerçekleştirmiştir. Ali Rıza Bey, ülkemizdeki ilk özel analiz laboratuvarının da kurucusudur (Ülkemizdeki ilk bilimsel araştırma kurumu olan Bakteriyolojihane, aynı zamanda bakteriyoloji eğitimi de veriyordu. Yılda üçer aylık üç kurs şeklinde verilen eğitim ilk kez 19 Aralık 1894 tarihinde, Dr. Nicolle'ün verdiği dersle başlamıştı. Tıbbiye'den yeni mezun olmuş 15 doktorun ve Bahriye Mektebi'nden gönderilmiş iki askeri hekimin öğrenci olarak katıldığı bu ilk derste, Dr. Nicolle'ün yardımcısı Lornie, tebhirhaneler (dezenfeksiyon istasyonları) müdürü olarak Fransa'dan getirtilen Eugen Mondragon, kimyager Faik Paşa ve muallim Vasil Naum Bey ile birlikte Ali Rıza Bey de hazır bulunmuştu).

Ali Rıza Bey, Darülfünun'da da kimya ve biyokimya dersi veriyordu. Bir yandan da Etfal Hastanesi'nde kimyagerlik yapıyordu. Bu hastanede yüksek ısılı bir deney yaptığı sırada aniden vefat etmiştir.

Ülkemizde stereokimyadan ilk kez bahseden ve stereokimya formüllerini kullanan kişi Ali Rıza Bey'dir. Organik kimyanın kendi dönemindeki uluslararası düzeyini yansıtan *Kimya-yı Uzvi* adlı önemli bir organik kimya kitabı vardır. Bu kitap, kimyasal formüllerin ve denklemlerin yazılışı açısından önemli yenilikler getirmiştir. İlk kez bu kitapta organik bileşikler için açık formüller ve halkalı formüller verilmiş ve maddelerin adlandırılmasında yine ilk kez karbon atomlarının numaralandırılmasına dayanan adlandırma sistemi kullanılmıştır.

Ali Rıza Bey'in bu çalışmaları, modern kimyanın ülkemizdeki gelişiminde önemli bir geçiş aşamasını oluşturmaktadır.

Yararlanılan Kaynaklar:

Emre Dölen, *Osmanlılarda Kimyasal Semboller ve Formüller* (1834-1928), TMMOB Kimya Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi yayını, İstanbul, 1996.

Tarık Artel, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Kadar Türkiye'de Kimya Tedrisatının Geçirdiği Safhalara Dair Notlar", *Tanzimat* 1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999 (Birinci Baskı 1940), s. 491-510.

Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi ile İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı'nın ortak yayını, İstanbul, 2010.

Galatasaray Tıbbiyesi'nin Osmanlı Modernleşmesindeki Yeri

Osmanlı ülkesinde yaklaşık yarımşar asır aralarla matbaanın (1727), Deniz Mühendishanesi'nin (1775) ve Tıbbiye'nin (1827) kurulmaları, Osmanlı modernleşmesinin en önemli dönüm noktaları arasındadır. Bu kurumlar, başlangıç etkileri zayıf olmakla beraber, daha sonraki yıllarda yol açtıkları yeni açılımlar ve yarattıkları sosyal sonuçlar bakımından büyük bir tarihsel öneme sahiptir. Ülkemizdeki modern tıp eğitimi, 1827'de Tıphane-i Amire'nin açılmasıyla başladı. Bu okula sadece Müslüman öğrenciler alınıyordu. Eğitimin düzeyi düşüktü. Kadavra üzerinde diseksiyon yapmak yasak olduğu için anatomi dersleri kitaplar ve karton modeller üzerinden yapılıyordu. Öğrencilerin genel kültür düzeyi zayıftı ve okuldaki öğrenim araç ve gereçleri de yetersizdi. Bu yüzden okul, ülkenin hekim ve sağlık personeli ihtiyacını karşılamakta yetersiz kalıyordu.

İşte bu koşullarda bu okul, kuruluşundan 12 yıl sonra, daha yüksek düzeyde bir tıp okulu olarak hizmet vermek üzere geliştirildi ve yenileştirildi. Galatasaray'daki yeni binasına taşındı, Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane (Galatasaray Tıbbiyesi) adını aldı ve 11 Mart 1839 tarihinde öğretime başladı.

Galatasaray Tıbbiyesi, 11 Ekim 1848 tarihinde çıkan yangında tamamen yok oluncaya kadar, yaklaşık 10 yıl burada faaliyet gös-

terdi. Yangından sonra Tıbbiye, Humbarahane Kışlası'na taşındı ve eğitim çalışmalarını kesintiye uğratmaksızın sürdürdü.

Galatasaray Tıbbiyesi, daha öncekinden farklı olarak sadece Müslüman öğrencilere değil, bütün dinlere ve mezheplere mensup öğrencilere açıktı. Öğretimin Fransızca yapıldığı Tıp Bilimleri Bölümü'nde fizyoloji, anatomi, botanik, iç hastalıkları, cerrahi bilimler dersleri veriliyordu. Öğretim süresi önce yedi yıldı, sonra öğrencilerin temel kültürel yetersizliklerinin giderilmesi için hazırlık ve idadi sınıflarının eklenmesiyle 11 yıla çıkartıldı.

Eğitim kadrosunda Avrupalı hekimlerin önemli katkıları vardı. Avusturyalı hekim Dr. Bernard, dekan ve ders koordinatörü konumundaydı. Eğitim müfredatının Batı'daki örneklerine benzer biçimde hazırlanmasını sağlamıştı. Ayrıca yardımcısı Avusturyalı hekim Dr. Spitzer'in de Tıbbiye'nin tüm çalışmalarında hem yönetici hem de hoca olarak çok önemli bir role sahip olduğunu görüyoruz. Nitekim Dr. Bernard'ın (1808-1844) genç yaşta ölmesi üzerine Dr. Sigmund Spitzer (1913-1894), onun sorumluluklarını devralmıştır.

Galatasaray Tıbbiyesi'nde eczacılık konusunda sadece eğitim verilmekle kalınmıyor, botanik bahçesinden de yararlanılarak ilaç da yapılıyordu. Eczacı A. Calleja ve F. Della Sudda yıllarca bu okulda hocalık yaptılar.

Ebelik eğitiminde de Galatasaray Tıbbiyesi öncü olmuştur. İlk kez bu okulda iki yıl eğitim görerek mezun olan ebeler, serbest çalışma izni kazanmış oluyorlardı.

Öte yandan Galatasaray Tıbbiyesi'nde önceki tıp okullarından farklı olarak kadavra üzerinde diseksiyon yapılabiliyordu (Osmanlılarda diseksiyon yasağı 1841 yılında kaldırıldı).

Ayrıca bir anestezik madde olarak kloroform, Batı'da uygulamaya girişinden yaklaşık bir yıl sonra, 1848'de okul kliniğinde yapılan ameliyatlarda kullanılmaya başlandı. Bu da Galatasaray Tıbbiyesi'nin Avrupa tıbbını çok yakından izlediğini göstermektedir.

Yeni bilimsel yayınların bulunabildiği kütüphanesi, hasta başında eğitimi mümkün kılan kliniği, anatomik diseksiyon, otopsi uygulamaları, modern laboratuvar imkânları ve birçoğu Batı tıp okullarında yetişmiş eğitim kadrosuyla Galatasaray Tıbbiyesi, Osmanlı ülkesinde yenileşmenin ve modernleşmenin öncü kurumlarından biri haline dönüşmüş bulunuyordu. Bu okuldaki eğitimin kalitesini gösteren ilginç bir olay da, okulun dört mezununun, 1848 sonbaharında Viyana Tıp Okulu mezuniyet sınavlarını da çok parlak derecelerde vermeleri olmuştur.

Galatasaray Tıbbiyesi, sadece bir eğitim kurumu olarak kalmamış, halka ücretsiz sağlık hizmeti veren, ilaç sağlayan ve koruyucu sağlık hizmetleri sunan bir kurum işlevi de görmüştür. Bu yönüyle de Galatasaray Tıbbiyesi, toplumsal modernleşmenin, uluslaşmanın, aydınlanmanın ve sekülerleşmenin önemli bir kaynağı olmuştur.

Yararlanılan Kaynak:

Yeşim Işıl Ülman, *Galatasaray Tıbbiyesi, Tıbbiyede Modernleşmenin Başlangıcı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017.

Osmanlılarda İlk Elektrik Uygulamaları

Osmanlı ülkesinde elektriğe ilişkin bilgiler ilk kez 19. yüzyılın ilk yarısında yayımlanma imkânı bulmuştu. Başhoca İshak Efendi 1834 yılında *Mecmua-i Ulum-i Riyaziye (Matematiksel Bilimler)* adlı eserinde elektrik hakkında bilgiler vermişti. Elektriğin ülkemizdeki ilk teknolojik uygulamaları ise telgrafın gelişi ile oldu. Böylece Osmanlılarda elektrik çağı, telgraf teknolojisinin girmesiyle başlamış oldu. İlk telgraf 1854 yılında çekildi. İlk telgraf hattı İstanbul ile Edirne arasında çekilmişti. 19. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle de bu yüzyılın son çeyreğinde elektrikle ilgili birçok gelişme yaşandı.

Osmanlılarda 19. yüzyılın son çeyreğinde elektrikle ilgili bilgilerin gerek eğitim konusu olmasında gerekse elektriğin pratikteki kullanımının yaygınlaşmasında Fransız elektrik mühendisi Emile Lacoine'ın (1835-1899) çok büyük bir rolü oldu. Lacoine, Osmanlı ülkesinde hem elektrikle ilgili uygulamaları hazırladı ve yönetti, hem de bu uygulamalarda görev alacak Osmanlı mühendislerinin yetişmesini sağladı. Bu amaçla Darüşşafaka Lisesi'nde elektrik dersleri verdi ve bu lisenin en seçkin öğrencilerinin mezun olduktan sonra Fransa'da elektrik eğitimi görmelerini sağladı. Ayrıca telgrafçılık derslerini içeren kitaplar hazırladı.

Telgraf, Osmanlı İmparatorluğu'na hem erken girmiş hem de kısa bir sürede yaygınlaşma olanağı bulmuştur. Bunun temel nedeni, Osmanlı Devleti gibi merkezi bir devlette, telgrafın merkezi

işleyişi kolaylaştırması ve böylece devletin bu yapısını daha da güçlendirmesidir. Üstelik telgraf haberleşmesinin şifrelenebilmesi ve devletin denetimi altında yürütülmesi nedeniyle herhangi bir güvenlik riski de bulunmuyordu. Telgraf teknolojisinin girişi, Osmanlı ülkesinde elektriğin diğer uygulamalarının da gelişmesinde ivme kazandırıcı bir rol oynamıştır.

Emile Henri Lacoine (1835-1899), Süveyş Kanalı'nda bir görev alarak Mısır'a gitmek için geldiği İstanbul'da aldığı bir teklif nedeniyle bu şehirde kalmış ve uzun süre Telgraf Fen İşleri'ni idare etmiştir. Bu çalışmaları sırasında hükümete elektrik konusunda danışmanlık yapmış ve ayrıca kendisinin önerisi ve Nazır İzzet Efendi'nin de desteğiyle Darüşşafaka Lisesi'nin eğitim programına 1880 yılında telgrafçılık dersini koydurtmuştur. Böylece bu gelişmeden hem Darüşşafaka mezunlarının hem de Telgraf Nezareti'nin ve hükümetin yararlanmasını sağlamıştır. Kendisi de Darüşşafaka Cemiyeti üyelerinden olan Telgraf ve Posta Nazırı İzzet Efendi, Darüşşafaka mezunlarını telgrafhaneye girmeye teşvik etmiş ve telgraf işlerine gereken fen memurluğu için bu mezunlardan bir kontenjan ayırtmıştır.

Emile Lacoine, telgrafçılık bilgisiyle alet ve teçhizatının tariflerini içeren, Fransızca olarak kaleme aldığı bir kitap yazmış ve satışından elde edilen geliri okula bağışladığı bu kitabı derslerinde temel almıştı (Lacoine'ın bu kitabını, Mehmed Raif Efendi, *Mebahis-i Telgraf (Telgraf Konuları)* adıyla Türkçeye tercüme etti. Bu tercümeden dolayı da hükümet tarafından nişanla taltif edildi. Mehmed Raif Efendi'nin tercüme etmiş olduğu eser, bir giriş bölümü ile başlamakta ve telgrafın kısa bir tarihi, elektrik akımının meydana gelişi, volta pilinde hasıl olan kimyevi tesirler, çeşitli piller, pillerin tanzim şekillerine dair kaideler, basit cisimler, pillerin kullanımları, mıknatıs, mıknatıs elektriği, kablolar, telgraf direkleri, direklerin seçimi, hatların muhafazası konularını işlemektedir. 1883'te basılan bu çeviri eser 482 sayfadır).

Lacoine, 1895 yılında da Osmanlı Devleti'ndeki elektrik uygulamalarının durumuyla ilgili olarak "Elektriğin Memleketimizdeki Tatbikatı" başlıklı bir makale yayımladı. Bu makale, *Tercüman-ı Hakikat* ve *Musavver Servet-i Fünun* gazetelerinin özel sayısı olarak yayımlanan dergide (s. 38-40) yer aldı. A. Haydar'ın Fransızcadan Osmanlıcaya çevirdiği bu önemli yazı, Osmanlı ülkesindeki erken dönem elektrik uygulamaları hakkında bilgi veren ender kaynaklardan biridir. Emile Lacoine, bu makalesinde başlıca olarak şunları söylüyordu (Arap harfli eski yazıdan çeviren O. B.):

"Elektriğin en hayret verici ve takdir edilen uygulamasının şüphesiz elektrikli telgraf olması nedeniyle, başlığımız hakkındaki değerlendirmelere bu noktadan başlayacağız.

Kuruluşu ve uygulaması memleketimizde 1854 senesine rastlayan elektrikli telgraf, özel kişilere ihale edildikten bir süre sonra Saltanat-ı Seniyye'nin (yüce hükümetin) idaresine alınmış ve genel müdürlüğüne de Mehmed Bey tayin edilmişti. İlk telgraf hattı, İstanbul'dan Edirne'ye ve sonra da Edirne'den Şumnu ile Rusçuk'a kadar uzatılmış ve Romanya hattı vasıtasıyla Devlet-i Âliyye'yi o sırada çok ilgilendiren meşhur Kırım Savaşı'nda geçen olaylardan haberdar etmişti. İlk kurulan ve açılan telgrafhane, İstanbul'da Galata Han'da bulunan telgrafhanedir.

1855 yılı 10 Eylül'ünde gelen ilk telgrafname ile müttefik devletler ordusunun Sivastopol'a muzaffer olarak girişleri bildirilmiş ve böyle sevinç getiren bir haber, Fuat Paşa merhumun tabiriyle saadet vesilesi olmuştur. Bu sıralarda denizaltı kablosu adı verilen bir kablo da İstanbul'u Varna'ya bağlamış ve birleştirmişti.

İşte bu tarihten itibaren Telgraf Nezareti gittikçe ilerlemiş ve bugün Devlet-i Âliyye, 33.100 kilometrelik telgraf hattı ile 52.900 kilometre tele, 4.590 kilometrelik denizaltı kablosuna ve 606 telgraf şube ve merkezine sahiptir. 4.590 kilometreye

varan denizaltı kablosunun 637 kilometresi Saltanat-ı Seniye'nin, geriye kalanı ise yabancı kumpanyanındır.
Sadece demiryolu değil, belli başlı yolları bile bulunmayan yerlere telgraf hattı kurmak veya inşa etmekte birincilik cesareti ve şerefi, Devlet-i Âliyye'ye aittir. İstanbul-Bağdat büyük hattı bu bakış açısından dikkat çekici ve Avrupa telgrafçılık âlemi bakımından da hayret vericidir.
İlk telgraf hatları ağaç direklerden, ince demir tellerden ve eksik izolatörlü olarak inşa edilmiş iken, yavaş yavaş yapılan yeni hatlarda kullanılan kalın teller haberleşmeye kolaylık getirmiş, demir direklerin ve iki fincanlı izolatörlerin kullanılmaya başlanmasıyla teller nemden korunduklarından daha önceki tahribat da bir ölçüde engellenmiştir.
Bugün her tarafta kullanılmakta olan gayet seri makineler pirinç teller sayesinde yayıldığı halde, Devlet-i Âliyye bu telleri ilk defa olmak üzere daha 1883 tarihinde kullanmaktaydı.

Uluslararası elektrik fuarlarındaki başarı

Saltanat-ı Seniyye, Avlonya (Arnavutluk) gibi en büyük doğru hatta sahip olduğundan, devletlerarası telgraf konferanslarında en önemli telgraf idareleri sırasına geçmiştir.
Telgraf Nezareti ve özellikle de Fen Kalemi müdüriyeti birçok icat yarattığı gibi, Fen Kalemi Müdürü Emile Lacoine Efendi, resimlerin telgraf aracılığıyla nakledilmesi meselesiyle ilk uğraşanlardan biridir. Fen Kalemi Müdürü tarafından icat olunan birçok yeni alet, 1883 senesinde Viyana'da toplanan Umumi Sergi'de teşhir olunmuş ve bu yenilikleri sağlayan telgraf idaresi ile fabrikası bu yüzden iftihar verici bir diploma elde etmiştir.
Müdür Emile Lacoine, elektriğe mahsus gazetelerde birçok makale yayımlamıştır. Bu makaleler büyük bir ilgi toplamıştır.
Dersaadet (İstanbul) Telgraf Nezareti, başlıca adaları ve büyük limanları denizaltı kablolarıyla merkeze bağlamıştır. Hü-

kümet-i Seniyye, 1871'den beri denizaltı kablolarıyla İstanbul'u Odessa'ya, Selanik'e, Sakız'a, Girit'e, Rodos'a, Midilli'ye, Sisam'a, Kıbrıs'a, Antakya'ya, Cidde'ye vb. bağlamıştır.

Kontrolü kolaylaştırmak ve istasyonları birbirine bağlamak amacıyla 1876 senesinde başlıca telgraf hattı Şark Demiryolları hattı boyuna nakledilmiş ve aynı yıl içinde bütün haberleşme (Payitahtınki de dahil olmak üzere) merkezi idareye bağlanmıştır.

1872 senesinde Fen Kalemi Müdürü tarafından yapılan teklif üzerine Nazar Azet Efendi, mors makinesinin Türkçe harflerini ıslah ederek yüzde 20 oranında bir iletim hızı artışı sağlamış ve haberleşmeyi sadeleştirerek memurların hem Türkçe hem de Fransızca haberleşmelerini mümkün kılmıştır.

İlk telgraf makinesinin üretimi ve Darüşşafaka'da elektrik dersi

1878 senesine kadar Merkez Fabrikası yalnızca makinelerin tamiri ile uğraşıyordu. Bu tarihten itibaren bu fabrika doğrudan doğruya makine üretmek derecesine getirilmiştir.

Azet Efendi'nin gayreti ve fen müşaviri muavini Raif Efendi'nin yönetiminde olarak bu fabrikada telgraf makineleri, asma saatler ve çeşitli elektrik makineleri üretilmiştir.

1880 senesinde Darüşşafaka programına bir elektrik dersi eklenmiş ve muallimliğine de Fen Kalemi Müdürü Emile Lacoine Efendi getirilmişti. Aynı yılda denizaltı kablolarının korunması ve diğer genel elektrik işleri konusunda Paris'te toplanan devletlerarası kongreye de Saltanat-ı Seniyye tarafından Emile Lacoine delege olarak tayin edilmişti.

Şurasını da unutmayalım ki, idare nokta-i nazarından telgraf işlerinin ıslahı maksadıyla her beş senede bir devletlerarası telgraf konferansları yapılmaktadır. İşte bu konferanslarda, Saltanat-ı Seniyye tarafından delegeler tayin edilmişler ve devleti başarıyla temsil etmişlerdir.

Viyana Umumi sergisinde teşhir edilen Dersaadet elektrik ürünleri, yukarıda belirttiğimiz gibi büyük bir takdir toplamış-

tır. Saltanat-ı Seniyye delegeleri Emile ve Raif Efendiler olup, Emile Efendi Fen Komisyonu ikinci başkanlığına ve daha sonra Beşinci Şube başkanlığına seçilerek Avusturya Hükümeti tarafından François-Joseph Nişanı'nın ikinci derecesine layık görüldüğü gibi, Raif Efendi de aynı nişanın üçüncü derecesiyle onurlandırılmıştır.

Aynı yıl Emile Efendi'nin Beyoğlu Telgrafhanesi memurlarına vermekte olduğu dersin kitabı, Raif Efendi tarafından Türkçeye tercüme olunmuştur. Bu kitap telgraf hakkında Türk lisanında yazılan ilk ciddi eser olmuştur. Bu tarihten itibaren umumi müfettiş Mehmed Ali Efendi ile Şevki ve Fuad Efendiler tarafından telgrafçılık hakkında diğer eserler yayımlanmıştır ve telgraf mühendisi Hamdi Efendi tarafından da yakında diğer bir eser yayımlanacaktır. Yine aynı yılda, Telgraf Nezareti, tahsil görmeleri için Darüşşafaka'nın en yetenekli öğrencilerinden dört efendiyi Paris'e göndermiş ve bu öğrenciler imtihanlarda en dolgun numaraları almışlardır. Bu tarihten itibaren Nezaret, Darüşşafaka'da öğrenim gören ve bilhassa elektrik ilmini edinenlerden birkaç efendiyi Paris'e göndermekte olup, bunlar iki sene tahsil ettikten sonra telgraf mühendisliği diplomasını alıp dönüyorlar.

Telgraf Nezareti'nde tahsillerini Paris'te tamamlamış halen dört mühendis mevcuttur ki, bunlar gayet mühim memuriyetlerde istihdam olunmaktadırlar.

Salih Zeki Bey, Telgraf Fen Kalemi azası iken daha sonra Rasathane-i Amire müdürlüğüne tayin olunmuştur. Fahri Bey, halen Telgraf Nezareti azası olup Saltanat-ı Seniyye tarafından Şikago Fuarı'nda delege olmuştur. Şevki Efendi halihazırda Postane müdürüdür. Fuad Efendi merkezi idarede mühendis olup Peşte Telgraf Konferansı'na delege tayin edilmiştir. Mehmed Efendi, meclis azası olup umumi müfettişlik hizmetinde bulunuyor. Diğer mühendisler Fen Kalemi'nde veya Postane'de oldukça önemli hizmetlerde bulunuyorlar.

Elektrikle çalışan sandal üretildi

1886 senesinde Emile ve Raif Efendilerin yönetimi altında ve fabrika amelesinin çalışmasıyla Saray için bir elektrikli sandal yapıldı. Aynı ameleler, Raif Efendi'nin yönetiminde Saray'ın birçok salonunu elektrikle aydınlattılar ve bir de parlak ışıklı çeşme yaptılar.

Daha sonra Fen İdaresi, elektrikle çalışan bir küçük tramvayın fabrikanın yardımıyla inşası konusunu Saray'da görüştü ve yine fabrika aynı tarihte birçok elektrikli saatler imal etti.

Pillerin kullanılma biçimlerine ve hatların inşasına dair Fen Kalemi tarafından birçok talimat kaleme alınmıştır. 1886'da toplanan elektrik konferansında Emile ve Raif Efendiler delege tayin edilmişler ve Emile Efendi kongreye denizaltı kabloları hakkında yeni bir eser sunmuştur.

Keşiflerin ve icatların pek yeni olması nedeniyle elektrikli telgraftan sonra, elektriğin diğer uygulamaları memleketimizde hemen pek az gibidir. Bununla birlikte Saray'ın yanı sıra, Düyun-u Umumiye, Bank-i Osmani ve Credit Lyone gibi bazı kurumlarda elektrikle aydınlatma görülmekle birlikte, bu uygulamanın yayılmamış olmasının başlıca sebebi büyük masrafları gerektiriyor olmasıdır. Bu noksanların tamamlanmasıyla uygulamanın da yayılması beklenmektedir.

Elektrikli sandalların diğer vapurlara göre mükemmel olmaları şüpheden uzak olmakla birlikte, bunların vapurların yerini alarak Boğaziçi'nde seyrüsefer etmeleri, oralarda yapılacak iki üç elektrik fabrikasının varlığına bağlıdır.

Elektriğin diğer uygulamaları

Padişah hazretlerinden Bulgaristan Prensi Ferdinand hazretlerine ihsan edilen elektrikli sandal, Raif Efendi'nin yönetiminde Tersane-i Amire Elektrik Fabrikası Müdürü Binbaşı Ramiz Efendi tarafından inşa edilmişti.

Zırhlı gemilerin gerek iç aydınlatmalarında gerekse projektörlerinin aydınlatmasında da Tersane-i Amire Elektrik Fabrikası'ndan yararlanılmıştır.

Dinamo makinesiyle çalışan gemi projektörleri, Ramiz Efendi tarafından Tersane-i Amire Elektrik Fabrikası'nda imal edilmiştir. Bahriye Nazırı Hüseyin Paşa hazretlerinin, elektriğin fabrikalar tarafından üretilmesi ve dağıtılması yolundaki vezire yakışacak gayretleri takdire şayandır. Hüseyin Paşa hazretleri, elektrik tahsil etmeleri için Avrupa'ya çeşitli defalar subay göndermişlerdir.

Padişah gemilerinde ve harp gemilerinde, telefonlar, işaret lambaları, torpiller ve torpidolarda ve başka birçok alanda elektrik uygulaması görülmektedir.

Telefona beldemiz ahalisince alışılmıştır.

Galvanizleme, nikel kaplama, gümüşle kaplama konularında şehrimiz sanatkârları ve sanayisi elektrikten pek ziyade istifade etmektedirler.

Tıpta çeşitli hastalıklarda ve özel olarak da tıbbın bazı alanlarında elektrikten hakkıyla yararlanılmaktadır. İnsanlık âlemine ve bilime birçok faydası görülen röntgen ışını, şehrimizde Mekteb-i Sultani (Galatasaray) muallimlerinden Mösyö İzvar tarafından cerrahi uygulamalarda kullanılmaktadır."

Lacoine, denizaltı kablolarının korunması ve diğer genel elektrik işleri konusunda 1880 yılında Paris'te toplanan uluslararası kongreye Osmanlı Hükümeti tarafından delege olarak tayin edildi. Fen Kalemi Müdürü iken icat ettiği birçok yeni alet, 1883 yılında Viyana'da toplanan Umumi Sergi'de teşhir olunmuş ve bu yenilikleri sağlayan telgraf idaresi ile fabrikası bu yüzden Lacoine'ın kendi yazısında da belirttiği gibi iftihar verici bir diploma elde etmiştir.

E. Lacoine 1877'de kendisinin yaptığı telefon makinesini, çektiği kısa hat üzerinde başarıyla kullanmıştı. Ancak daha sonra bu konuda destek görmemiş ve girişimi yarım kalmıştır.

Lacoine, daha sonra Osmanlı Telgraf Fabrikası'nın kurulmasına da katkıda bulunmuş olmakla birlikte, burada geliştirdiği elektrikli cihazlar hiçbir zaman ilgililerin dikkatini çekmedi. Geliştirdiği elektrikli deniz fenerini de İstanbul Boğazı'na yerleştirmek istemiş, ancak "yeterli düzenleme yok" denilerek buna karşı çıkılmıştır.

1892 yılında Posta ve Telgraf Nezareti Fen Müşavirliği görevinde bulunan Lacoine, 1897 yılında da aynı görevini sürdürüyordu. Bahr-i Sefid (Çanakkale) Boğazı'nda kurulacak torpidoların mevkilerini aydınlatacak fenerlerin yerlerini tespit için bir heyetle birlikte (Mehmed Raif Efendi de bu heyette yer alıyordu) Çanakkale'ye gönderilmişti.

Emile Lacoine, 1899 yılında geçirdiği apandisit ameliyatı sonrasındaki bir komplikasyon yüzünden vefat etti.

Emile Lacoine, sadece teknoloji yaratma ve yönetme etkinlikleriyle yetinmemiş, yetenekli öğrencilerin elektrik alanında eğitilmeleri konusuyla da yakından ilgilenmiştir. Darüşşafaka Lisesi'nin yetenekli öğrencileri mezun olduktan sonra Fransa'ya burslu olarak gönderiliyorlar ve bu öğrenciler Paris'te Ecole Superiore de Telegraphie'de iki yıl öğrenim gördükten sonra telgraf mühendisliği diplomasını almış olarak ülkelerine dönüyorlardı. Mehmet Emin (Kalmuk), Eylül 1883-Eylül 1891 döneminde, Paris Telgraf Yüksek Okulu'nda 10 gence telgraf mühendisliği öğrenimi gördürüldüğünü söylemektedir. Lacoine'ın öğrencilerinden özellikle Salih Zeki Bey (1864-1921) ve Mehmet Emin (Kalmuk, 1869-1954) Bey'in Osmanlı ve Cumhuriyet dönemindeki bilimsel ve teknolojik gelişmeler üzerindeki etkileri çok büyüktür.

Elektrik bilgisinin ve teknolojisinin Osmanlı ülkesine girişi ve uygulamalarının gelişmesi, Osmanlı ülkesinde genel olarak bilimsel eğitimin ve kültürün gelişmesini de beraberinde getirmiştir. Osmanlıların son ve Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde yetişen elektrik mühendislerinin, mesleki çalışmalarının ötesinde, sosyal ve siyasi yaşamın gelişmesinde de öncü ve önemli etkileri olmuştur.

Osmanlılarda 19. yüzyılın son çeyreğindeki elektrik mühendisliği eğitimi ve elektrik teknolojisi tarihi, Emile Lacoine'ın parlak öncü çalışmalarından ayrı olarak düşünülemez. Onun bu alandaki kalıcı katkıları olmasaydı, Cumhuriyet'in ilk elektrifikasyon çalışmalarını yürüten mühendisler kadrosunun mevcut varlığı da düşünülemezdi.

Küçük Kaynarca Antlaşması'nın Sekülerleşme Tarihimizdeki Yeri

Toplumsal gelişmenin genel eğilimi sekülerleşme yönündedir. Ancak bu gerçek, sekülerleşme sürecinin düzgün ve doğrusal bir biçimde geliştiği anlamına gelmemektedir. Ekonomik, siyasi, askeri, kültürel vb. çok çeşitli nedenlerle sekülerleşme süreci zayıflayabilmekte, duraklayabilmekte, hatta geri dönüşler içerebilmektedir.

Osmanlıların Rusya ile 1774'te yaptığı Küçük Kaynarca Antlaşması'nın sekülerleşme tarihimizde çok önemli ve özel bir yeri vardır. 1768'de başlayan ve 1774'te Osmanlı ordusunun yenilgisiyle sonuçlanan savaş, Osmanlıların, düzen ve disiplinden yoksun toplama kuvvetlerle, talimi ve eğitimi yüksek ordular karşısında askeri başarı kazanamayacağını bir kere daha göstermişti. Avrupa devletlerindeki biçimde bir askeri reform yapılması zorunluluğu ortaya çıkmış olmakla birlikte, bu gerçekleri gören devlet yöneticileri, eski düzeni korumak isteyen bazı çıkar sahiplerinin kışkırtmalarından ve yeniçerilerin isyanından korktukları için, gerekli adımları atamıyorlardı. Böyle koşullarda, mevcut yetersizliklerin asıl nedenlerinin saptanması ve ortadan kaldırılması çabaları yerine, dine daha fazla dayanma tutumu egemen tutum haline gelebiliyordu. Küçük Kaynarca Antlaşması'nda da bu tutumun yansımasını görüyoruz. Bu antlaşma, Osmanlı sultanlarının halifelik statüsünün savunulduğu ilk resmi belgedir. Osmanlı Devleti bu antlaşma ile bir yandan Rusya'ya Osmanlı toprakla-

rındaki Hıristiyanları himaye hakkını tanırken, diğer yandan da Osmanlı Sultanı'nın Kırım Müslümanları üzerinde halife sıfatıyla dini otoritesinin tanınmasını kabul ettiriyordu. Bu isteğe gerekçe olarak, Osmanlı padişahlarının bütün dünya Müslümanlarının halifesi olduğu ileri sürülmüştü. Böylece Osmanlı padişahlarının halifelik statüsü, ilk defa olarak uluslararası bir antlaşmada kabul edilmiş oluyordu.

Osmanlı padişahlarının halifelik unvanını, Yavuz Sultan Selim'in 1517'de Mısır'ı ele geçirdikten sonra, o sırada halife olan El Mütevekkil'den almış olduğu genel olarak tarihçiler tarafından kabul edilmektedir. Fakat o tarihten sonra Osmanlı padişahlarının 1774'e kadar halifelik siyaseti izlediklerine dair bir kayıt bulunmamaktadır. İlginçtir ki, Osmanlı sultanlarının uluslararası ilişkilerde halifelik vasıflarını ileri sürmeye başlamaları, ülkenin çöküş dönemine girmeye başlamasından sonra ortaya çıkmış bir olgudur.

Halifelik unvanından en çok yararlanmak isteyen padişah da II. Abdülhamit olmuştu. II. Abdülhamit'in tahta çıkışından sonra 1876 yılında ilan edilmiş olan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 3. maddesinde, sultanın halife sıfatıyla İslam dininin koruyucusu olduğu belirtilmektedir.

Böylece Küçük Kaynarca Antlaşması'nın imzalanmasından Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar geçen bir buçuk asırda, ülke bir yandan birçok sekülerleşme hamlelerine sahne olurken, diğer yandan da devletin dini niteliğinin öne çıkarılması girişimleriyle karşılaşmış oluyordu.

Tarih zikzaklı yollardan ilerler.

Yararlanılan Kaynaklar:

Sadri Maksudi Arsal, "Teokratik Devlet ve Laik Devlet", *Tanzimat* 1 içinde (s. 59-95), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999.

Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, 21. Baskı, İstanbul, 2015.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV. Cilt, I. Bölüm, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

Yeniçeri Ordusunun Kaldırılması

Yeniçeri ordusunun kaldırılması, modern orduya geçişin başlangıcıdır.

Ahmed Cevdet Paşa, ünlü *Tezakir*'inde Yeniçeri ordusuyla ilgili önemli tespitlerde bulunuyordu. Yeniçeri ordusuyla ilgili gerçekçi tespitler yapan Ahmed Cevdet Paşa, *Tezakir* adlı eserinde Yeniçeri ordusunu değerlendirirken onu Rusların Strelitz ordusuyla karşılaştırarak şunları söylemektedir (kısmen bugünkü dilimize dönüştürülmüş olarak):

"Lakin Yeniçeri, Devlet-i Âliyye'nin kalbinde bir yengeç illetine benzerdi. Strelitz askeri ise Rusya'nın omzunda bir ur idi. Yeniçerilik Osmanlıların iliğine işlemiş ve ocaklar asabbiyeti milliye (milli birlik ruhu) makamına geçerek devletin devirlerinin nesillerini istila eylemiş olduğu için devletin kimliğinden sayılırdı. Onun ortadan kaldırılmasıyla İslam ehlinin asabbiye kuvvetine zayıflık geldi. İdare taraf taraf açılan yerleri nizamiye askerleri ile dolduramadığından o türlü boşlukları doldurmak için pek çok dahili ıslahatın yapılması gerekliydi. Devlet-i Âliyye ise idaresi merkezi olmayan bir biçimde sürdürüldüğü ve eyaletlerin biri diğerine benzemeyip her biri idarece başka yol aldığı için, her tarafın özel durumunu düşünerek, talep edilen ıslahatı ona göre yapmak lazım gelirdi. Bunu yapabilmenin ne kadar çok vukuf ve maharete bağlı olduğu açıktır. Strelitz askeri Yeniçeri gibi Rusya'nın kimliğinden sayılmadığı

ve onun kavmiyetine ve milliyetine bağlı olmadığı için, onun ortadan kaldırılmasıyla yalnız askeriye kısmında açılan yer nizamiye askeri ile dolup taştı. Rusya'nın dahili zorlukları bizim zorluklarımız kadar değildi. Dahili ıslahata olan ihtiyacı bizim ihtiyacımız kadar değildi ve Petro askerin düzenlenmesiyle beraber devletine lazım olan ıslahatı gerçekleştirdi. Bizim bu yolda olan ihtiyaçlarımız daha ziyade olduğu halde, gereği gibi teşebbüs olunmadı. Ara sıra vuku bulan teşebbüsler de gerçeğe ve memleketin durumuna uygun değildi. Malum olduğu gibi bir tasavvuru düşünceden uygulamaya çıkartmak, üç şeye bağlıdır. Bunlar, ilim, irade ve kuvvettir."

Ahmed Cevdet Paşa değerlendirmelerinde haksız değildi. Strelitz'in Rusya'nın tarihindeki ve kültüründeki yerinden farklı olarak Yeniçerilik, Osmanlı siyasetinde, ekonomisinde, sosyal ilişkilerinde ve dinsel yaşamında çok içselleşmiş bir yapıya ve yere sahipti. Bunun içindir ki, ortadan kaldırılması da çok zor ve kanlı oldu, çok zaman aldı. İstanbul'da 14 Haziran 1826'da başlayan Yeniçeri kıyımı, Rumeli'ni, Anadolu'yu ve Ortadoğu'yu kapsayan çok sistematik ve çok geniş çaplı bir tasfiye hareketiydi. (Dönemin İngiltere elçisi Stratford Canning'in 22 Haziran 1826 tarihinde Londra'ya gönderdiği raporunda aktardığı bilgilere göre, Yeniçeri kışlalarının yıktırılması sırasında öldürülenler hariç, o tarih itibarıyla 6000 kişi idam edilmişti. Elçi bundan bir süre sonra gönderdiği ikinci raporunda ise idam edilenlerin sayısını 8000 olarak gösteriyordu.)

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından üç hafta sonra, 8 Temmuz 1826'da Bektaşi tekkelerinin bütün malvarlıklarına el konuldu, tekke binalarının 60 yıldan eski olanları, başta Nakşibendilik olmak üzere, diğer tarikat mensuplarına tahsis edildi, 60 yıldan yeni olanları ise yıktırıldı veya başka bir amaç için kullanıldı. Bektaşi dedeleri, babaları ve müritleri, dini hiyerarşideki konumları-

na göre tutuklanmalarının ardından ya idam edildiler ya da "tashihi itikad" edinceye ("inançlarını düzeltinceye") kadar Anadolu şehirlerine sürüldüler. Tarikata mahsus kıyafetler başta olmak üzere her türlü sembol, unvan ve davranış yasaklandı, tekkelerde bulunan yazma kitaplar toplatıldı.

Sultan II. Mahmut, Yeniçeri Ocağı'nı niçin kaldırmak istedi?

Öncelikle, Yeniçeri ordusunun savaşma yeteneğinin, disiplininin ve isteğinin kaybolmuş olması, bir reform ihtiyacını çok uzun süre önce ortaya çıkartmıştı. Öte yandan II. Mahmut Yeniçerilerin giriştikleri daha önceki saray darbelerinden ve amcası III. Selim'in feci akıbetinden gereken dersleri çıkartmıştı. Bu dersin en önemli yanı, silahlı güçlerin dinsel, kültürel, maddi çıkarlar vb. bakımlardan farklı otoritelerin etkisinde ve yönetiminde olmasının kendisi ve iktidarı için yarattığı yüksek riski kavramış olmasıydı. Bektaşi tarikatına yönelik tasfiyenin nedeni de zaten bu tarikatın Yeniçeri Ocağı'na hâkim olmasıydı. Geçmişte çok defa yaşanmış olan Yeniçeri-Ulema ittifakını önlemek için de gerekli her türlü önlemi aldı. Ulemanın ve yüksek bürokrasinin desteğini almak ve askeri reformun şeri meşruiyetini sağlamak için büyük bir gayret gösterdi (Askeri reformların görüşüldüğü meşveret meclislerine katılanların yarısından fazlası ilmiye zümresine mensuptu. Medrese öğrencileri de Yeniçeri Ocağı'nın yok edilmesi hareketine fiilen katılmışlardı). Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra kurulan yeni ordunun adı Asakir-i Mansure-i Muhammediye (Allahın yardımıyla muzaffer olmuş Muhammed'in askerleri) idi (Kısaca Asakir-i Mansure).

Asakir-i Mansure'nin kuruluşu, geliştirilmesi ve etkin bir yapıya kavuşması çok zor oldu ve yıllarca süren bir çabayı gerektirdi. Dini bir isim taşımasına karşın gerçekte ordunun dini niteliği zayıflamış ve her düzeyden ordu mensuplarının dini aidiyetleri çeşitlenmişti. Dolayısıyla Asakir-i Mansure'nin kuruluşunun,

bütün dini görünüşüne rağmen gerçekte askeri sistemdeki bir sekülerleşme özelliği taşıdığını söyleyebiliriz. Yeni ordunun kurulması, "ordunun halka açılması", zorunlu askerlik sistemine geçiş koşullarının yaratılması bakımından da ülkemizin hukuki ve askeri tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır. Avrupa'dan yeni tip silahlarla birlikte askeri uzmanların getirtilmesi, ordunun talim biçiminin değiştirilmesi, askeri üniforma ve bando uygulamaları, yeni ordunun önde gelen özellikleri arasındaydı. Ancak ordu komutanları hâlâ işinin ehli kimselerden değil, padişahın en çok güvendiği kişilerden oluşuyordu. Bilgi ve beceriyle donatılmış "mektepli zabit"lerin yetiştirilmesi düşüncesi ilk defa, birinci Mısır mağlubiyetinden (1832) sonra gelişti. Kısa bir süre sonra da, Londra ve Paris seyahatlerinden dönen Namık Paşa'nın önerisi ve girişimleriyle, 1834 yılında, Fransa'daki *Ecole Militaire* tarzında bir harp mektebi olarak Mekteb-i Harbiye kuruldu.

Yararlanılan Kaynaklar:

Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok (Zorunlu Askerliğe Geçiş Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Siyaset, Ordu ve Toplum* (1826-1839), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009.

Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlmiyye Sınıfı*, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Mecelle'nin Tarihsel Anlamı

Adalet Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt), 1926 yılında kabul edilen Medeni Kanun'un gerekçesine yazdığı "Türk Medeni Kanunu'nun Esbab-ı Mucibe Layihası" başlıklı önsözde şunları söylüyordu:

"Halihazırda Türkiye Cumhuriyeti'nin düzenlenmiş bir medeni kanunu yoktur. Yalnız, akitlerin küçük bir kısmına temas edebilen *Mecelle* vardır. 1851 maddedir. 8 Muharrem 1286 (1870) tarihinde yazılmaya başlanmış ve 26 Şaban 1293 (1877) tarihinde tamamlanarak yürürlüğe girmiştir. Denilebilir ki, bu kanunun bugünün ihtiyacını karşılayan ancak 300 maddesidir. Geri kalanı memleketimizin ihtiyacını ifade edemeyecek kadar iptidai birtakım kaidelerden ibaret olduğundan uygulanmamaktadır. *Mecelle*'nin kaidesi ve ana hatları, dindir. Halbuki insan hayatı her gün hatta her an esaslı değişimler geçirmektedir. Bunun dönüşümlerini, yürüyüşünü hiçbir zaman bir nokta etrafında tespit etmek ve durdurmak mümkün değildir. Kanunları dine dayalı olan devletler kısa bir zaman sonra memleketin ve milletin taleplerini tatmin edemezler. (...) Yenileşme tarihimizde kıymeti olan bir hadiseyi şuracıkta zikretmek isteriz. Ali Paşa, Fransız Medeni Kanunu'nun Türkiye için aynen kabulünü vaktiyle Sultan Aziz'e teklif etmiş, fakat Cevdet Paşa'nın müdahalesiyle bu büyük teşebbüs sonuçsuz kalarak yerine *Mecelle* ikame olunmuştur..."

İlmiyeden mülkiyeye geçen çok az sayıdaki Osmanlı entelektüellerinden olan Ahmed Cevdet Paşa'nın (1822-1895) başkanlığındaki bir komisyon tarafından hazırlanan *Mecelle*, Cumhuriyet yönetiminin Medeni Kanun'u kabul ettiği 1926 yılına kadar, yaklaşık yarım asır yürürlükte kaldı. *Mecelle*'deki usul ve esaslar, İslami olmanın ötesinde, özel olarak da Sünni-Hanefi kuralları temel alıyordu. Bu nedenle sadece dini olduğu için zamanın gereklerine uyum sağlayamama dışında, Müslümanların tamamının inançlarına ve geleneklerine de uygun düşmüyordu.

Bununla birlikte din temelli *Mecelle*'nin üç önemli özelliğinin, yaşamın ve hukukun sekülerleşmesine katkıda bulunduğunu söyleyebiliriz.

Bunlardan birincisi, dini hukukta kanunlaştırma çabalarını başlatmasıdır. Daha önce, tüm İslam tarihi boyunca yargılama, kadıların kişisel yeteneklerine, yorumlarına ve yargılarına bağlıydı. Osmanlılarda da devlet yönetimi tarafından kadıların eline verilmiş, genel olarak geçerli "mecelleler" hiçbir zaman olmadı. Bu nedenle dini esaslar üzerinde yükselmiş bile olsa *Mecelle*, Osmanlı ülkesinde ilk defa olarak dini usul ve hükümler arasında seçim, tasfiye ve düzenleme yaparak ve birbiriyle çelişen kuralları kaldırarak yazılı ve sistematik kanunlaştırma yapılması anlamına geliyordu. Bu tür bir çabayı Osmanlı modernleşmesinin bir parçası olarak görmek gerekir.

İkincisi, *Mecelle* çalışmalarının ve külliyatının (16 cilt), dini hukukta geçerli olan dili, Arapça kavram ve kelimeleri, çok önemli ölçülerde Türkçeleştirmesidir.

Üçüncüsü ise modern hukuk kurallarını getirmese de, *Mecelle*'nin halkın yararlı geleneklerine ters düşen bazı fetvaları kabul etmeyerek ve halkın ihtiyaçlarına uygun düşen yararlı yorumları kurallaştırarak belirli bir ölçüde dinin etkisinin azalmasının yolunu açmış olmasıdır. Ayrıca *Mecelle*'nin uygulanmasıyla birlikte,

şeri hükümlerin geçerli olduğu alanlar ile geçerli olmadığı alanlar ayrımı düşüncesi ve uygulaması güçlenmiş ve bu gelişme, şeri mahkemelerin yetki alanlarının azalması doğrultusunda ilerlemiştir.

Bu nedenlerle, *Mecelle* bir yanıyla Ahmed Cevdet Paşa'nın seküler hukuka geçişi engellemeye çalışması çabalarının bir formülü ve ürünü, diğer yanıyla da her şeye karşın seküler hukuka geçişe kısmi katkılarda bulunan bir gelişme olarak görülebilir. Bu çerçevede *Mecelle*'nin geçerli olduğu dönemi, ülkemizin hukuk tarihinde ve hukuki tarihinde, şeri hukuktan seküler hukuka geçişte bir ara aşama olarak değerlendirebiliriz.

Yararlanılan Kaynaklar:

Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, 21. Baskı, İstanbul, 2015.

Andrew Davison, *Türkiye'de Sekülarizm ve Modernlik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Fatih M. Şeker, *Modernleşme Devrinde İlmiye, Cevdet Paşa-İbnülemin Örneği*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2011.

Darülmuallimin'in Kısa Bir Tarihi

Ortaokullara öğretmen yetiştirmek amacıyla 1848'de Darülmuallimin'in kurulması, Osmanlı sekülerleşmesinin önemli aşamalarından biridir.

Osmanlı Devleti'nde ilk kez II. Mahmut (1809-1839), 1824 yılında bir ferman yayımlayarak ilköğretimi, yani sıbyan mekteplerinde okumayı İstanbul'daki her çocuk için zorunlu hale getirmişti. Bu bizim eğitim tarihimizdeki, halk için ilk genel zorunlu eğitimdir. Daha sonraki yıllarda da sıbyan mekteplerinin üstünde olmak üzere ortaöğretimin ilk kademesini oluşturması ve aynı zamanda devlet dairelerinin memur ihtiyacını karşılaması için rüştiye mekteplerinin açılması planlanmıştı. İlk ortaokul (rüştiye) Davutpaşa'da 1847'de açıldığında ülkede henüz ortaokul öğretmeni yetiştiren bir kurum yoktu. Davutpaşa Ortaokulu'nun ilgi görmesi ve başarı sağlaması üzerine bir yıl içinde İstanbul'daki ortaokul sayısı beşe yükselmişti. Darülmuallimin'in açılmasındaki en büyük etken rüştiyelerin açılmasıdır. 1847 yılında aynı zamanda Mekatib-i Umumiye Nezareti (Genel Okullar Bakanlığı) oluşturulmuştu. Bu yeni kurumda öğretmen yetiştirme sorunu da ele alınmış ve Darülmuallimin'in kurulması düşüncesi bu çerçevede doğmuştu. Mekatib-i Umumiye Nezareti'nin kurulmasının, maarif teşkilatındaki eğitici kadroların medrese ulemasının denetiminden önemli ölçüde kurtulmasında rolü olduğu kabul edilmektedir. Yeni açılan ortaokulların da geleneksel eğitimden sıyrılmasını sağlayacak öğretmen kadrolarını yetiştirmek ama-

cıyla kurulan İstanbul Darülmuallimini böylece, 16 Mart 1848 tarihinde öğretime başladı.

Darülmuallimin'de ilk yıllarda hüsn-i ifade (güzel anlatım), usul-i talim (öğretim yöntemi), Arapça, Farsça, fenn-i hesap (aritmetik) ve coğrafya derslerinin okutulması planlanmıştı. Daha sonraki yıllarda verilen derslerin çeşitliliği arttı, tabiat bilgisi, hendese (geometri), astronomi, dini bilgiler, Fransızca, tarih, resim gibi dersler de konuldu. Darülmuallimin'in dersleri kadar binası da 1848'den 1924'e kadar sürekli olarak değişikliğe uğramıştır. Tüm şubeler dikkate alındığında 20 binada eğitim verildi. Okulun programı, eğitim süresi, şubeleri, öğrenci kontenjanları da sık sık değişiklik geçirmiştir. Öğretim kadrosu da sürekli değişmiş ve hocalarının sayısı da giderek artmıştır. Darülmuallimin'de ders veren hocaların en ünlüleri arasında Ahmed Cevdet Paşa, Tevfik Fikret, Mizancı Murad, Selim Sabit, Aristokli, İsmail Hakkı (İzmirli), Mustafa Satı, Ali Reşad, Selim Sırrı (Tarcan), İhsan (Sungu), İbrahim Alaaddin (Gövsa), İsmayıl Hakkı (Baltacıoğlu), Muallim Cevdet (İnançalp), İhsan Şerif (Saru) gibi isimler bulunuyordu.

Bu okulun teşkilatlanmasında öncü rol oynayanlardan biri de Ahmed Cevdet Paşa'dır. Onun müdürlüğü döneminde (1850-1851) 1851 Nizamnamesi hazırlanmıştır. 1848'de sadece rüştiye muallimi (öğretmeni) yetiştirmek amacıyla açılan Darülmuallimin'de 1868'de sıbyan (ilkokul) öğretmeni yetiştiren bölüm, 1891'de ise idadi (lise) öğretmeni yetiştiren bölüm kurulmuştu. Rüştiye öğretmeni yetiştiren bölüm 1913'te kapatıldı.

Öte yandan 1860'lı yılların sonlarına doğru açılmaya başlayan kız iptidai ve rüştiyelerine öğretmen yetiştirmek üzere 1870 yılında Darülmuallimat adıyla kız öğretmen okulu açıldı. Darülmuallimat, kadın öğretmen yetiştirmenin ötesinde, devlet memuru olmalarının da yolunu açarak kadınların sosyal statü kazanmalarında öncü bir rol de oynamıştır.

Darülmuallimin'in öğretim başarısı bakımından en parlak döneminin Mustafa Satı (1880-1968) Bey'in müdür olduğu 1909-1912 yılları olduğunu söyleyebiliriz. Derslerin öğrenciler tarafından kolayca anlaşılması ve özümsenebilmesi için öğretimin pratiğe dayalı olması gerektiğini savunan Satı Bey, Avrupa'daki örneklerini inceleyerek günümüzde staj uygulaması olarak adlandırılan sistemin temelini oluşturmuştur. Özellikle Satı Bey'in müdürlük döneminde hem okul kadrolarının yenilenmesi hem de eğitimle ilgili birçok yöntemin modernleştirilmesi nedeniyle Darülmuallimin, medrese zihniyetinden çok büyük ölçüde uzaklaşmıştır. Yusuf Akçura, kuzeyden gelip Osmanlı okulları hakkında kendisine danışan Türk gençlerine, "İstanbul'da yegâne mektep Satı Bey'in Darülmuallimini'dir, ne yapıp yapın oraya girmeye çalışın" dediğini belirtmiştir.

Satı Bey'in isteği ve ısrarıyla, Osmanlı sekülerleşmesinin öncü siması, büyük şairimiz ve eğitimcimiz Tevfik Fikret (1867-1915), Darülmuallimin için bir okul marşı yazmıştı (bu marşı Zati Arca besteledi). İlk kez *Hisar* dergisinin 3 Ağustos 1910 tarihli nüshasında yayımlanan bu marşın sözleri şöyleydi (sadeleştiren O.B.):

Fikir ordusuyuz bilgi meşalesiyle donanmış;
Gerçeğin ayetleri okunur bayrağımızda;
Ümitsizliğin ebedi hasmıyız; değerli ümitler
Rehberlik eder fikri yürüyüşümüze.

Cehaletin, karanlığın yıkıcısıyız, bilimin hizmetçisiyiz
Fikir ordusu, aydınlanma ordusu, ışık ordusuyuz biz!
Seher ışıklarıyla dolmuş gözlerimiz seyre odaklanmış,
Gördüğümüz güzel ufuklar, ki tamamen aydınlanmış;

Şefkatli vatan, ey bereketin ve tazeliğin sinesi,
Bir gün seni elbet görürüz fikirlerin doğuş yeri olarak
Fikir ordusu, mücadele ordusu, azim ordusuyuz biz;
Cehaletin, karanlığın yıkıcısıyız; bilimin hizmetçisiyiz.

Bu marş daha sonraki yıllarda, öğretmen yetiştiren kurumlar için ortak bir meslek marşı olarak benimsenmişti.

İstanbul Darülmuallimini'nde iyi bir öğrenim görerek mezun olan öğretmenlerin ülkelerinin yeni kuşaklarının eğitiminde ve halkın bilinçlenmesinde önemli rolleri oldu. Darülmuallimin yıllarca medresenin dini eğitimi yanında esas olarak seküler eğitimiyle varlığını Cumhuriyet dönemine kadar sürdürmüştür. 1848'den 1924'e kadar İstanbul Darülmuallimini'nin tüm şubelerinden mezun olup öğretmenlik mesleğine başlayanların sayısının 5000 kadar olduğu tahmin edilmektedir. Özellikle 1890'lı yıllarda sayıları artmaya başlayan bu mezunlar birçok yerde idadi mekteplerinin (liselerin) açılmasına da öncülük ettiler. Ayrıca bu eğitim kurumu, Cumhuriyet dönemindeki öğretmen okullarının ve eğitim fakültelerinin de temelini oluşturmuştur.

Yararlanılan Kaynaklar:

İsa Eşme, *İstanbul Öğretmen Okulu*, Bilgi Başarı Yayınevi, İstanbul, 2015.

Uğur Ünal-Togay Seçkin Birbudak, *İstanbul Darülmuallimini (1848-1924)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2013.

Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

Bir Osmanlı Yazarının Yaşam ve Ölüm Üzerine Düşünceleri

Son dönem Osmanlı düşünürlerinden Subhi Edhem, 1913 yılında yayımlanan *Hayat ve Mevt* (*Yaşam ve Ölüm*) adlı kitabında, dönemindeki en yeni bilimsel bilgilere dayanarak yaşam ve ölüm olgularını açıklamaya çalışmıştı.

1880'de Manastır'da doğduğu ve 1922'de öldüğü tahmin edilen Subhi Edhem, 1908'de Askeri Baytar Mektebi'nden mezun olmuş ve askeri görevlerinin yanı sıra çeşitli eğitim kurumlarında dersler vermiştir. *Hüsn ve Şiir*, *Tabiat*, *Beşer ve Tabiat* dergilerini çıkaran Subhi Edhem ayrıca başka birçok dergide de yazılar yazmıştır. Yayımlanmış olan başlıca kitapları, *Darvinizm* (1911), *Sosyoloji* (1911), *Ulum-i Tabiyye Lügatı* (1911), *Tarih ve Müverrihler* (1912), *Hayat ve Mevt* (1913), *Lamarkizm* (1914), *Tıbbi ve Zırai İlm-i Nebatat Dersleri* (1917), *İlm-i Nebatat Tarihi* (1917), *Fen Adamları* (1917), *Musahabelerim* (1917), *İlm-i Hayvanat-ı Umumiyeye Medhal* (1917), *Bergson ve Felsefesi*'dir (1919). Ayrıca basılmamış birçok eseri bulunmaktadır.

Basılmış eserlerinden de görüleceği gibi, Subhi Edhem son dönem Osmanlı dünyasında en çok bilimsel yayın yapan yazarlardan biridir. Üstelik evrim teorisini tanıtmaya yönelik yayınlarıyla da bu konudaki öncü yazarlardan biri durumundadır.

Subhi Edhem'in 1913'te yayımlanan *Hayat ve Mevt* adlı, orijinal baskısı 48 sayfa olan kitabının en önemli iki özelliği, yaşam ve ölüm gibi üzerinde konuşulması zor konularda açıklamalarını

maddi gerçekliklerden hiç uzaklaşmadan ve en son bilimsel bilgilere dayanarak yapmasıdır (Yazar kitabına, "Yegâne fizyoloji âlimimiz Kemal Cenab Bey'e ithaf" sözleriyle başlamaktadır).

Hayat ve Mevt kitabına Baha Tevfik de bir önsöz yazmıştır. Baha Tevfik önsözünde, "Maksadı ne kadar iyi izah etmişsiniz. Bu gibi bahisleri yazmak için ne çevik bir kaleminiz, ne kolay bir ifadeniz var..." demektedir.

Subhi Edhem'in olgulara bilimsel bakışı, eserinin bütününe yayılmış durumdadır. Kitabından yapacağımız bazı alıntılar bu gerçeği göstermektedir:

"...Pratiksiz bilgi yardımıyla hayatın hakikatine ulaşmak her vakit imkânsızdır. Sırf teoriye, akla, mantığa, zekâya önem verip de pratik ve tecrübeye kayıtsız kalanların hepsi sapma içindedirler. Bunlara en açık bir tabirle 'laf felsefecisi' adı verilir."

"...Sermayeleri akıl ve köhne mantığın sınırlı dairesi içinde sıkışıp kalan metafizikçilerin bu tahammül kıran boyunduruğu altından bilim, kendi kudreti, kendi kuvvetiyle kurtulabilmiştir."

"...Hayat nedir? Bu soruya etrafıyla malumat verecek yalnız bir bilim vardır. Bunun ismine biyoloji derler."

"...Ruha inanmanın fikirlerdeki kökeni ise ölümün ve rüyanın insanın vehim gücünde doğurduğu duygular, tasavvurlardır. Romalılar Jüpiter'i tanımadan önce ölülere taparlardı. Tabiatın üzerindeki düşünceleri ilk insanlara bahşeden ölümdür."

Her canlı varlığın hücrelerden oluştuğunu söyleyen Subhi Edhem, organik varlıkların ortak özelliklerini de şöyle özetlemektedir:

"Organik varlıklardaki ortak hadiseler, anatomik yapıda birlik; canlı maddenin kimyasal bileşiminde benzerlik; hayati çevre ile hayati unsurlar arasında ortaya çıkan özdeşlik; hayatın devamını ve tespitini sağlamak için gerçekleşen üremedeki farksızlık."

"...Tabiatta bugün maddi ve organik şeyler her an değişmektedirler. Hadiseler, bu değişimlerin sonucu, açılımıdırlar. Bu-

nunla beraber her hadise son bir kanuna bağlıdır ki, bu da maddede nihayet bulur. Hayat, maddenin özel tarzda bir oluşumudur."

"...Bilimin bakış açısından ölüm bir şekil değişiminden başka bir şey olamaz. Şahsın ölümsüz olmasına imkân tasavvur edilemez. Lakin kuvvet ve maddenin miktarında bir korunumun varlığı kesinlik kazanmış hususlardandır." (Osmanlı dünyasında enerji kavramı yerine genellikle kuvvet kavramı kullanılıyordu. Bu nedenle Subhi Edhem burada enerjinin korunumu kanunundan söz etmektedir.)

"...Hücrelerden birinin ölümü 'unsur ölümü', hücrenin varlığa getirdiği toplumun ölümü de 'ortak ölüm' isimlerini alırlar. Bu şartlar altında ölüm ardışık bir silsiledir."

Subhi Edhem kitabını bitirirken ölümle ilgili olarak şunları da söylüyor:

"Ölüm korkusu, yaşamak ümidi kaybolduğunda sona erer. Korku, ölümden kaçınma imkânı, yaşamakta fayda tasavvurları bulunduğu zaman geçerlidir. Yaşlıysan ölümden korkma."

Subhi Edhem'in *Hayat ve Mevt* kitabı, 1913 yılı Osmanlı dünyasında önemli bir konuya ait bilimsel bilgilerin basit bir dille halka aktarılmasının çok açık ve güzel bir örneğidir. Öte yandan onun bu kitabı, doğa olaylarına ve özellikle de canlılar dünyasına maddeci bir bakışın da ifadesidir. Eserinin materyalist düşüncenin Osmanlı dünyasındaki bir örneği olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü çözümlemelerinde sadece olgulardaki maddi gerçekliği doğru olarak saptamakla ve değerlendirmekle kalmıyor (böyle olsaydı bilimsel gerçekçi demekle yetinmemiz gerekecekti), genel (ve önsel) olarak maddenin belirleyiciliği görüşünü savunuyor.

Yararlanılan Kaynak:

Subhi Edhem, *Hayat ve Mevt*, sadeleştirenler ve yayına hazırlayanlar: Remzi Demir-Tuba Uymaz-Ali Utku, Çizgi Kitabevi Osmanlı Felsefe Çalışmaları, Konya, 2014.

Fikri Tevfik Bey ve Hücre Teorisi

Fikri Tevfik Bey'in 1911'de yayımladığı *Hüceyra, Hayatın Esası* adlı kitabı, ülkemizde hücre biyolojisi üzerine yazılmış ilk eserdir. Fikri Tevfik Bey, önde gelen Osmanlı entelektüellerinden Baha Tevfik Bey'in kardeşidir. Baha Tevfik Bey, diğer çalışmalarının yanı sıra, *Teceddüd-i İlmi ve Felsefi Kütüphanesi (Bilimsel ve Felsefi Yenileşme Kütüphanesi)* adıyla bir yayın serisi başlatmış ve Subhi Edhem Bey'in *Darvinizm*'inin (1911) de dahil olduğu bu seri içinde birçok önemli bilimsel ve felsefi kitap yayımlamıştı. Baha Tevfik Bey'in doğabilimleri uzmanı olarak takdim ettiği kardeşi Fikri Tevfik Bey'in hazırlamış olduğu *Hüceyra, Hayatın Esası* adlı kitap da işte bu serinin 11. kitabı olarak yayımlanmıştır.

Darülfünun'un Tabiiyyat (Doğabilimleri) Şubesi'nden mezun olan Fikri Tevfik Bey'in Batı kaynaklarına dayanarak hazırlamış olduğu kitap, 240 sayfadır ve 100'ün üzerinde şekil içermektedir. Kitabın iç kapağında sunulan bölüm başlıkları şu şekildedir: 1- Zihayat mevcudatın evsafı (canlı varlıkların özellikleri) 2- Nebatat ile hayvanat arasındaki farklar 3- Nebati hüceyra (bitkisel hücre) 4- Hüceyranın tekessürü (hücrenin çoğalması) 5- Hücrenin teşekkülü 6- Hüceyranın tagaddisi (hücrenin beslenmesi) 7- Hayatiyat nokta-i nazarından hüceyranın vazifeleri 8- Hüceyranın muhteviyatı (hücrenin içeriği).

Baha Tevfik Bey, "Bir Mukaddime" başlığı altında esere yazdığı önsözde şunları söylemektedir:

"Teceddüd-i ilmi ve felsefi kütüphanesi bugün 11. kitabını intişar mevkiine koymakla müftehirdir (iftihar eder). Sırası geldikçe tekrar ediyoruz ki, memleketimiz ciddi ve esaslı kitaplara muhtaçtır. Fen ve felsefesiz ne içtimai ve ne de siyasi hiçbir terakki husule gelemeyeceği gibi, bunlar da yekdiğerinden ayrı vücut bulamazlar.

Dokuzuncu kitabımız olan *İnsanın Menşei*'nde son zamanların pek sarih olan terakkilerinden bahsederken hep bu saadet eserlerinin üç mühim esasa istinat ettiğini (dayandığını) ve bu üç esasın da madde kanunu, tekamül (evrim) ve hüceyra nazariyeleri olduğunu söylemiştik.

Madde ve Kuvvet namındaki büyük eserle madde kanununu, *İnsanın Menşei* ve *Darvinizm* nam eserlerle de tekamül nazariyesini izah ettik. İşte bugün de *Hüceyrat, Hayatın Esası* isimli kitabımızla hüceyra nazariyesini izah etmiş oluyoruz.

Şimdiye kadar karilerimizden (okuyucularımızdan) gördüğümüz rağbet ve terakki bize, hizmetimizi tevsi (genişletme) fikrini verdi. Esasen kütüphanemizi yalnız tabiiyyat yahut yalnız felsefe için tesis etmemiştik. Memlekette pek noksan olan fen ve cedit fikirlerini tazmin etmek istiyorduk. İşte bu defa daha metin hatvelerle (adımlarla) hizmetimizde ileri gitmek için kendimize muktedir ve mütehassıs tahrir (araştırma) muavinleri tedarik ettik. Elinizdeki kitabın müellifi Fikri Tevfik Bey bir tabiiyyat mütehassısıdır. Kendisini bu kıymetli kitabıyla tekmil karilerimize takdim eder ve yakında kütüphanemizin içtimai eserlerle beraber diğer muavinlerimizi de takdim edeceğimizi vaat ederiz.

Teceddüd-i ilmi ve felsefi kütüphanesi müessislerinden Baha Tevfik. Adres: İstanbul'da, Karagöz Gazetesi idarehanesinde Teceddüd-i ilmi ve felsefi kütüphanesi müessisi B. Tevfik Bey."

Kitabın yazarı Fikri Tevfik Bey de "Birkaç Kelime" başlıklı önsözünde şunları söylüyor:

"Ulum-i tabiiyye (doğabilimleri) mütehassıslarından Gaston Bonnier'nin (Gaston Eugene Marie Bonnier, Fransız botanikçi, 1853-1922, O.B.) kitabını esas ittihaz ederek ve daha Garb'ın Coulomb, Laufer, Edwin ve ilh. gibi birçok meşhur müelliflerinin tecrübe görmüş dehâlarına müsteniden vücuda getirdiğim şu kitap, meslek arkadaşlarıma hüceyra hakkında ancak bir fikir vermeye kafi gelebilir, değilse erbab-ı fen, hüceyranın ne kadar vasi (geniş) malumatı ihata edebilen (kuşatabilen) mühim bir serlevha (başlık) olduğunu bilirler.

Kitabımı yalnız Garp müelliflerinin eserlerine istinaden yazdım dersem, burada büyük bir yanlışlığa, daha doğrusu bir haksızlığa sebebiyet vermiş olurum. Zira dimağımda ilk defa hüceyra hissini uyandıran muhterem muallim doktor Esad Şerefeddin Bey'i ve sair kıymetli muallimlerimizi zikretmekliğim icap ediyor. Çünkü bütün bildiklerimi onların ciddi takrirlerine, müteaddid tecrübelerine medyun (borçlu) olduğumu hiç unutamam.

Teceddüd-i ilmi ve felsefi kütüphanesinin 11. kitabını teşkil eden bu eser, programının adem-i müsaadesine mebni (programının izin vermemesinden), hayatiyata taalluk eden (biyolojiyle ilgili) birçok mübahasi (konuyu) ihtiva edemedi. Bu noksan, tercüme etmekte bulunduğum *Hayatın Menşei* nam kitapla telafi edilecektir."

Her iki yazarın da önsözlerinden, bilime ve bilimsel düşüncenin gelişimine ne kadar önem verdikleri açık olarak anlaşılmaktadır. Baha Tevfik Bey'in öncülüğünde kurulmuş olan Teceddüd-i ilmi ve felsefi kütüphanesi de II. Meşrutiyet döneminde gerçekten çok etki yaratan bilimsel ve felsefi eserler yayımlamıştır. Fikri Tevfik Bey'in *Hüceyra, Hayatın Esası* adlı eseri de hücre üzerine çok geniş kapsamlı bilgiler veren ilk popüler yayın olma niteliğiyle tarihsel bir değer taşımaktadır.

Baha Tevfik Bey'e Göre Gelişmenin Üç Esası

Baha Tevfik Bey, *İnsanın Menşei* kitabına yazdığı önsözde düşünsel ve toplumsal gelişmenin bilime bağlı olduğunu ileri sürüyor ve ülkesindeki bilimin azlığından yakınıyor.

Baha Tevfik Bey (1884-1914), İkinci Meşrutiyet yıllarında yayımladığı kitapların önsözlerinde, bir yandan bilimin ve bilimsel düşüncenin büyük önemini ve esaslarını anlatmaya çalışırken, diğer yandan da bilimdeki ve bilim dilindeki yetersizliklerden yakınmaktadır.

Baha Tevfik Bey, Ernst Haeckel'in *İnsanın Menşei* (1911) adıyla (*Nesl-i Beşer* alt başlığıyla) yayımladıkları eserinin çevirisinin önsözünde, biraz kısaltılmış ve büyük ölçüde günümüz diline dönüştürülmüş olarak şunları söylemektedir:

"Kardeşim Ahmed Nebil tarafından tercüme olunan bu kitaba bir önsöz yazmak mecburiyetinde kaldığım dakikada ne kadar büyük bir ıstırap çektiğimi anlatamam. Çünkü bir kitaba önsöz yazmak demek, az çok o kitabı eleştirmek demektir. Eleştirinin ise anlamı bellidir. Eleştirmen bir eser hakkında eleştirisini yazarken şahsını da orta yere koyar ve 'bu mesele hakkında benim fikrim budur, ben böyle düşünüyorum, bu kitabı ben yazmış olsaydım falan nokta hakkında şu yolda görüş bildirirdim' tarzında akıl yürütür. Halbuki ben ne yazacağım, insanın

kökeni gibi gayet önemli olmakla beraber son derecede özel bir nitelik taşıyan bir meselede ne gibi bir değerlendirme yapabilirim? Hangi belgeme, hangi araştırmama, hangi müzeme, hangi mükemmel laboratuvarıma güvenebilirim?

Fakat zannetmeyiniz ki beni mustarip eden nokta budur. Hayır, bu cehalet şahsıma mahsus olsaydı mustarip değil memnun olacaktım. Fakat bu durum beni daha başka soru silsilelerine doğru sürüklüyor ve yine soruyorum: Hangi âlimimiz, hangi fen adamımız bu hususta ağzını açabilir, dudaklarını kımıldatabilir? Hiç, değil mi? Evet, teessüf olunur ki, hiç! Buna delil isterseniz, henüz Osmanlıcada bu gibi bilimlere, fenlere dair hiçbir terimin, tabirin mevcut olmadığını gösterebilirim.

Bugün doğabilimlerinin önemini inkâr edecek hiçbir fert düşünemiyorum. İnsan için en önce öğrenilmesi gereken şey kendisinin ne olduğudur ki, bu da şüphesiz doğaya ait bilgilerimizin artmasıyla mümkündür.

Bu sözlerime karşı bazı kimseler mekteplerde okunan tabiiyyat (doğabilimleri) derslerini ve bilhassa Darülfünun Tabiiyyat Şubesi'ni göstererek memleketimizde tabiiyyata pek büyük bir önem verildiğini söyleyeceklerdir. Fakat bu söz, görünüşteki bir iddiadan başka bir şey oluşturmaz. Mekteplerde okunan tabiiyyat o kadar yüzeysel ve o kadar havadan sudandır ki, talebe ondan tabiatın önemli sırlarını öğrenmek şöyle dursun, tam tersine sürekli ezberciliğin mecburiyetlerine boyun eğerek zihnini altüst eder. Özellikle de Darülfünun'umuzun Tabiiyyat Şubesi'yle, Tıp Fakültesi'nde Hayvaniyyat dersinin öğretim şeklindeki garipliği daha sonra gördüğümde pek üzüldüm. Bu mekteplerde ders verenlerin izledikleri kitapları inceledim. Meselenin ruhu niteliğinde olan tekamül nazariyesi (evrim teorisi) inkâr olunmakta ve zavallı gençlerimizin beyinleri birtakım zıt ve uzlaşmaz fikirlerin perişanlığı altında mah-

vedilmektedir. İşte ortaçağa ait teorilerle dimağları ezilirken ve yüksek mektep öğretmenlerimiz bile okuttukları derslerin tutarlı olup olmadığından habersiz bulunurken, Osmanlı milletinin tabiiyyat âleminde bir varlık gösterebilmesinden bahsetmek bir nevi hafiflik veya sersemlik sayılır. İşte bilimsel ve felsefi yenileşme kütüphanesi, gerçek felsefenin söz üzerine değil, tam tersine bilim ve fen üzerine dayanarak deney ve gözlem ile ilerleyeceğini ve yükseleceğini bildiği ve gerçek devrimin siyasetten ziyade sosyolojiye, genel topluluğun tavrından ziyade ferdin tavrına önem verilerek gerçekleşeceğine emin olduğu için daima bilimsel ve felsefi kitaplarında bu esası gözetmekte, özellikle de diğer bilimlere göre bir esas olan tabiiyyata pek büyük bir önem atfetmektedir.

Bununla beraber şimdiye kadar memleketimizde bu hususta çalışan kimselerin azlığı ve lisanımızda bu tür bilgileri ifade edebilecek kelime ve terimlerin hemen tamamıyla denilebilecek bir derecede yoklukları, bizim için pek büyük bir zorluk yaratıyor, çünkü aynı zamanda çevirmenlik değil, belki çevirdiğimiz bilimlere özgü bir de lisan kuruculuğu mecburiyetinde kalıyoruz.

Şüphe yoktur ki, bu kadar güçlükler ortasında bazı hatalara düşmemiz ve fikirlerimizde isabetsizliğimiz de olabilir. Artık bu yönlerin düzeltilmesi bizden sonra geleceklere ve pek sayılı olan bazı uzmanlara düşer zannederiz.

Bu uzmanlar arasından bilhassa muhterem hekim Abdullah Cevdet Beyefendi'yle, Kadri Reşad, Cevad Tahsin Beyler gibi muallimleri ve Satı, Subhi Edhem, Ali Cenab Beyler gibi yazarları ve sair genç düşünürlerimizi kemal-i hürmetle buracıkta zikretmeyi gerekli sayıyoruz.

Yazar bu eserinde insanın menşei münasebetiyle primat denilen insani maymunlardan, düşünme uzvumuz olan dimağın evriminden, madde ve kuvvetin öncesiz ve sonrasızlığından,

insan ve maymun arasındaki güzergâhtan, Java'daki meşhur keşiften ve arz tabakalarının devirlerine ait bazı meselelerden bahsediyor ki, bütün bunlar esas itibariyle Darvinizm denilen teorinin mükemmel bir izahından başka bir şey değildir.

Zaten mevcut yüzyılın tekamül telakkileri, bütün debdebe ve ihtişamları üç önemli esas üzerine dayanır ki, o esaslar da şunlardır:

1. Tekamül kanunu (evrim kanunu),
2. Madde ve kuvvetin öncesizliği ve sonrasızlığı, yani yoktan var edilemeyeceği ve varken yok edilemeyeceği (Baha Tevfik Bey, enerji yerine kuvvet kavramını kullanıyor, O.B.),
3. Hücre teorisi.

Bütün bu esaslar da 19. asrın son kısmında tamamıyla ortaya çıkmaya ve açıklığa kavuşmaya başlayan doğa bilimleri sayesinde gelişerek derece derece insanlığın mutluluğunu sağlamakta ve insanları cidden doğaya hâkim olabilecek bir dereceye getirmektedir."

Baha Tevfik Bey bu sözleriyle, Osmanlılarda 20. yüzyılın başlarındaki bilimsel durumun son derecede gerçekçi bir tablosunu sunmaktadır.

Baha Tevfik Bey ve Bilim Dilini Türkçeleştirme Mücadelesi

Baha Tevfik Bey, kısa yaşamı boyunca, yabancı bilimsel terimlerin Türkçeleştirilmesi için mücadele verdi.

Son dönem Osmanlı düşünürlerinden Baha Tevfik Bey (1884-1914), yayımladığı kitaplarda bilim dilinin Türkçeleştirilmesi için büyük bir çaba göstermiştir. O, bir yandan dilimize yerleşmiş bulunan Arapça ve Farsça terimlere Türkçe karşılıklar bulmaya çalışırken, diğer yandan da henüz hiçbir karşılığı bulunmayan, bazı Batı dillerindeki yeni bilimsel terimlere de karşılık yaratmaya çalışıyordu.

Baha Tevfik Bey'in bilim dilinin Türkçeleştirilmesi konusundaki düşüncelerini, yayımladığı bazı kitaplara yazdığı önsözlerde görebiliyoruz. Örneğin Ernst Haeckel'den çevrilen *İnsanın Menşei, Nesl-i Beşer* (1911) adlı kitaba yazdığı önsözde şunları söylemektedir:

"Bu mukaddimeyi bitirmezden evvel biraz da kitabın tahrir tarzından bahsetmek isterim. Teceddüd-i ilmi ve felsefi kütüphanesi, tamamıyla yeni lisanı kabul etmiş ve icap ettikçe çıkarttığı kitapların mukaddimelerinde bu lisandan bahseylemişti. Bugünlerde ikinci defa tab edilmekte bulunan (*Hassasiyet Bahsi ve Yeni Ahlak*), pek çok çoğaltıldığı gibi, evveline (baş tarafına) bir de yeni lisan bahsi ilave olunarak bu hususta

fikirlerimiz izah olunmuştur. Artık burada uzun uzadıya yeni lisandan bahsetmek istemem. Şu kadar ki, birtakım terimleri ve bilhassa ilim ve fen isimlerini tercüme ederken karşılaştığımız müşkülata karşı şöyle bir tedbir düşündük: Fransızcada ilim ve fen ismi teşkil etmek için, lazım gelen kelimenin sonuna bir logie lafzı ilave olunuyor. Bizde de buna benzeyen (yat) lafzı var ki, ekseriya bu hususta kullanılmaktadır. Mesela siyasiyat, içtimaiyat, ahlakiyat diyoruz. İşte biz bunu yaygınlaştırarak, bizde mevcut olmayan birçok isimler teşkil ettik. Bunlardan bazılarını sayalım: Anthropologie (insaniyat), Anthropogenie (tekamüliyat), Morphologie (şekliyat), Onthogenie (teşekküliyat), Philogenie (nesliyat), Ethnographie (kavmiyat), Ethnologie (akvamiyat), Zoologie (hayvaniyat), Botanique (nebatiyat), Geologie (arziyat), Physiologie (gariziyat), Phsychologie (ruhiyat), Sociologie (içtimaiyat), Politique (siyasiyat), Economie (iktisadiyat), Statistique (ihsaiyat), Biologie (hayatiyat), Metaphysique (mafevkültabiyat), Morale (ahlakiyat), pathologie (maraziyat), vs.

Gerek bu kelimelerin gerekse kitabın içinde geçecek sair bazı kelime ve terimlerin izahı bir cetvel şeklinde kitabın sonuna koyulmuş olduğundan burada daha uzun uzadıya bahse lüzum görmüyorum. Şu kadar ki, bu gibi terimlerin koyulmasının bütün bu hususa çalışanlar için pek kati bir mecburiyet olduğu unutulmamalı ve Osmanlı kavmini de taassup ve cehaletten kurtararak mütefennin (bilim sahibi), hâkim bir kavim yapmak hususunda bütün gençler el ele vererek çalışmalıdır.

Bu vazife ancak gençlerden bekleniyor ki, onların da dayanacakları şey kaziyye (önerme) ve kıyastan ziyade evvela tecrübe, tarassud (gözlem), yani fen ve sonra felsefedir." 8 Teşrinievvel (Ekim) 1327 (1911).

Baha Tevfik Bey, yine Ernst Haeckel'den *Vahdet-i Mevcud* (1911) adıyla (*Bir Tabiat Âliminin Dini* alt başlığıyla) yayımlanan kitaba,

çevirmen Ahmed Nebil ile birlikte yazdığı önsözde ise başka şeylerin yanı sıra şunları söylemektedir:

"Bu tercümenin başka bir meziyeti daha zannederiz ki, yeni lisanla tercüme edilmiş olmasıdır. Bizde felsefi ve ilmi eser yazanlar yahut tercüme edenler her nedense yazılarını birtakım muğlak tabirler ve terimlerle doldurduklarından her okuyan anlayamaz. Anlayanlar da büyük bir sıkıntı ile okurlar ki bu hal, bu gibi kitapların neşrinden husule gelecek faideleri azaltır. Binaenaleyh biz bu eseri yeni lisanla tercüme ettik. Yeni lisanın dayandığı noktalar şunlardır;

1. Arapça ve Farsça terkip (bileşik sözcükler) kullanmamak. Hıfzısıhha, tarih-i tabii gibi klişe haline gelmiş kelimeler müstesna.
2. Arapça ve Farsça usulü ile çoğul yapmamak. Kainat, ahali gibi kelimeler müstesna.
3. Arapça ve Farsça edat kullanmamak.
4. Konuşurken kullanmadığımız kelimeleri yazarken de kullanmamak. Karşılığı olmayanlar müstesna.
5. İlmi ve fenni terimleri mümkün olduğu kadar Türkçe yazmak.

Kitap ve tercümesi hakkında bizim söyleyeceklerimiz bu kadardır. Okuyanları, kitabın büyük bir dikkatle mütalaasına davet ederiz. Baha Tevfik-Ahmed Nebil."

Baha Tevfik'in Düşünce Tarihimizdeki Yeri

Öncü nitelikte bilimsel, felsefi ve filolojik yayınlar yapan Baha Tevfik Bey, Tanzimat sonrasında Doğu kültürüyle ilişkisi olmaksızın Batı kültürüyle ilişki kuran ilk Osmanlı düşünürüdür.

Tanzimat sonrasında aynı zamanda hem Doğu hem de Batı kültür dünyasına bağlı düşünürlerden farklı olarak ilk defa Baha Tevfik Bey (1884-1914), tüm ilgisi ve bilgisiyle Batı dünyasına yönelmişti. Bu özelliği onu daha önceki düşünürlerden ayıran en önemli farklılıklarından biridir. Fransızca biliyordu ve sadece 30 yıl süren ömrünün son 6 yılında çok yoğun bir biçimde yayın faaliyetinde bulundu. Yazılarında ortaöğretim öğrencilerine, halka ve entelektüellere ayrı dillerle hitap ediyordu. Onun çıkardığı *Felsefe* adlı dergi ülkemizdeki ilk felsefi dergidir. Bu dergideki bütün yazıları kendisi yazıyordu. Derginin ilk sayısında "Bizde bir felsefe dili yoktur, ben bunu yapmaya çalışıyorum. Şark ve Garb arasındaki zikzakları kesmek, Şark kaynaklarının artık yeni bir ürün veremeyeceğini ilan etmek istiyorum. Garbın hayatının üstünlüğü, felsefesinin üstünlüğü ile paraleldir" demişti.

Ayrıca "Felsefe bilimle o kadar kaynaşmıştır ki, bilim adamı olmayan, hiçbir yeni felsefi fikir ileri süremez" demiştir. Baha Tevfik Bey, Teceddüd-i ilmi ve felsefi kütüphanesini kurdu ve bu kütüphaneden 11 cilt eser yayımladı. Ahmed Nebil ile birlikte Ludwig Büchner'in *Madde ve Kuvvet*'ini (1911) çevirdiler ve böylece ma-

teryalizmin Osmanlı aydınları arasında tartışılmasında önemli bir temel sağladılar.

Felsefi düşüncelerine temel olmak üzere Batı'daki bilimsel gelişmeleri izleyen Baha Tevfik, özellikle evrim teorisiyle ilgili gelişmelere önem verdi ve Ahmed Nebil, Subhi Edhem, Memduh Süleyman, Naci Fikret gibi arkadaşlarıyla birçok bilimsel konuda yayın yaptı. Enerjinin korunumu kanunu ve hücre teorisi de bu yayınlarda ele alınan konular arasındaydı.

Baha Tevfik Bey ayrıca Alfred Fouillee'nin felsefe tarihini çevirerek yayımladı. Bu kitaptan önce Münif Paşa'nın, Ali Suavi'nin ve Ahmet Mithat Efendi'nin felsefe tarihine dair birkaç yazısından başka bu konuda yayımlanmış bir şey yoktu. Yine ilk defa olmak üzere felsefe sözlüğü hazırladı ve yayımladı. Ancak *Felsefe Kamusu* adını verdiği bu sözlük tamamlanamadı. Bununla birlikte ilk yayın olması bakımından felsefe tarihimiz bakımından önemlidir. Ülkemizde modern anlamda ilk psikoloji kitabını yazan kişi Hoca Tahsin'dir (*İlm-i Ahval-i Ruh*). Baha Tevfik ise *Psikoloji*'yi ondan sonra yayımlamakla birlikte bu kitabında önemli yenilikler yapmış ve bilimsel yöntemlerin ruhsal olaylara uygulanması, duygu, irade ve zihin konularına yeni açıklamalar getirmiş ve beyin fizyolojisi hakkında temel bilgilere sahip olmanın zorunluluğundan söz etmişti.

Baha Tevfik Bey ahlak üzerine de görüşlerini yayımladı. *Yeni Ahlak* adlı küçük bir kitabı bulunmaktadır. Bu kitabında ahlak düşüncesinin kısa bir tarihçesini verdikten sonra çeşitli ahlak teorilerini eleştirmekte ve "insan bütün hürriyetini ancak ahlak ile kazanır, fakat metafizik ahlak ile değil" demektedir. Bu sözleri, onun ahlak konusuna yaklaşımını genel olarak ifade etmektedir.

Baha Tevfik Bey'in önemli ilgi alanlarından biri de kullanılan yayın dilinin sadeleştirilmesi, Türkçenin güçlendirilmesi ve yazı dünyasındaki kullanımının yaygınlaştırılmasıdır. Ernst Haec-

kel'den *Vahdet-i Mevcud* (1911) adıyla ve *Bir Tabiat Âliminin Dini* alt başlığıyla yayımlanan kitaba çevirmen Ahmed Nebil ile birlikte yazdığı önsözde şunları söylüyordu:

> "Bu tercümenin başka bir meziyeti daha, zannederiz ki, yeni lisanla tercüme edilmiş olmasıdır. Bizde felsefi ve ilmi eser yazanlar yahut tercüme edenler her nedense yazılarını birtakım muğlak tabirler ve terimlerle doldurduklarından her okuyan anlayamaz. Anlayanlar da büyük bir sıkıntı ile okurlar ki, bu hal bu gibi kitapların neşrinden husule gelecek faideleri azaltır. Binaenaleyh biz bu eseri yeni lisanla tercüme ettik." Bu sözlerden sonra Baha Tevfik Bey yeni lisandan ne anladıklarını da şöyle açıklamaktadır: "Arapça ve Farsça bileşik sözcükler kullanmamak. Arapça ve Farsça yöntemi ile çoğul yapmamak. Arapça ve Farsça edat kullanmamak. Konuşurken kullanmadığımız kelimeleri yazarken de kullanmamak. Bilim ve teknoloji terimlerini mümkün olduğu kadar Türkçe yazmak."

Görüldüğü gibi Baha Tevfik Bey, Meşrutiyet dönemi Türkçeciliğinin de önemli simaları arasındadır.

Baha Tevfik Bey, İkinci Meşrutiyet (1908) ile Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması (1914, bu tarih zaten bu yetenekli genç insanın ölüm yılıdır) arasındaki kısa, fakat fikir ve siyaset tarihimiz bakımından çok önemli dönemde bilim, felsefe ve fikir hayatımızın en önemli öncülerinden biri olmuştur. Çalışmalarının ve düşüncelerinin, Tanzimat fikir dünyası ile Cumhuriyet fikir dünyası arasındaki en önemli bağlardan birini oluşturduğunu söyleyebiliriz. Entelektüel yaşam tarihimizdeki varlığı 6 yıl kadar sürmüş olsa bile, entelektüel tarihimize olan etkisi, süresiyle orantılı olamayacak kadar büyük olmuştur.

Hangi Osmanlıcayı Öğreteceksiniz?

Osmanlıcanın liselerde öğretilmesini isteyenlerin, Osmanlıcanın geçirdiği evrimden haberleri var mı? Öğrencilere hangi Osmanlıcayı öğretmeyi düşünüyorlar acaba?

Osmanlıca, Arap alfabesini kullanan, Arapça, Farsça ve Türkçe karışımı bir dildir. Genel olarak söyleyecek olursak, Osmanlıcada bilim, idare ve hukuk dili çok büyük ölçüde Arapça, edebiyat dili önemli ölçüde Farsça ağırlıklıdır. Yazı dilinde Türkçenin etkisi zayıftır, fakat Osmanlı ülkesinde halkın konuştuğu dil çok büyük ölçüde Türkçedir. Arapçanın Osmanlıca üzerindeki büyük ağırlığı, sadece sözcüklerin önemli bölümünün Arapça olmasından değil, fakat aynı zamanda sözcük türetme, sözcükleri çoğul yapma, sıfat oluşturma vb. gibi kuralların da Arapça gramerine göre yapılıyor olmasından ileri gelmektedir.

Ancak gerek Arapçanın, gerekse Farsçanın ve Türkçenin Osmanlıca üzerindeki etkileri ve ağırlıkları yüzyıllar boyunca aynı olmamıştır. Örneğin 18. ve 19. yüzyıl Osmanlıcasındaki Arapça etkisi, 14. ve 15. yüzyıldaki Arapça etkisinden daha fazladır.

Öte yandan özellikle Tanzimat'tan itibaren gelişen, dilde Türkçeleşme eğilimi vardır. Namık Kemal, Ziya Paşa ve daha başkaları, hukuki ve idari dili sadeleştirmek için Arapça ve Farsça kaynaklardan yeni terimlerin alınmasını engellemeye yönelik girişimlerde bulunmuşlardı. Ahmet Vefik Paşa'nın (1823-1891) ünlü *Lehçe-i Osmani* (1876) adlı iki ciltlik Türkçe sözlüğü, dili Türkçe-

leştirme çabalarının önemli bir dönüm noktasını oluşturmuştur. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde ise Osmanlıca üzerindeki Arapça etkisini azaltma girişimlerinin önemli boyutlara yükseldiğini görüyoruz. 1911-1912 yıllarında yayımlanan *Genç Kalemler* dergisinin bu doğrultudaki çabalarının Türk entelektüel dünyasında büyük etkileri olmuştur. Bu dergide yazan Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp, Ali Canip (Yöntem), Tunalı Hilmi gibi yazarlar, Arapça sözcüklerin yaygın olarak kullanılanlarını korumakla birlikte, Arapça gramerini terk etme gibi bir metotla dili sadeleştirme yolunu tutmuşlardır. Öte yandan son dönem Osmanlı düşünürlerinden Baha Tevfik Bey'in öncülüğünde, bilim dilinin Türkçeleştirilmesi için büyük bir mücadele yürütülmüştür. O, bir yandan dilimize yerleşmiş bulunan Arapça ve Farsça terimlere Türkçe karşılıklar bulmaya çalışırken, diğer yandan da henüz hiçbir karşılığı bulunmayan bazı Batı dillerindeki yeni bilimsel terimlere de karşılık yaratmaya çalışıyordu. Osmanlının son asrında, isimlerini burada sayamayacağımız kadar çok sayıdaki düşünür ve yazar, Osmanlıcanın Arapça ve Farsçanın etkisinden sıyrılması için mücadele vermiştir. Bu mücadelede büyük bir başarı kazanılmış olmakla birlikte, Arap alfabesinin kullanılmasından da kaynaklanan bir etkiyle Arapça ve Farsça, dildeki önemini korumayı sürdürüyordu.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, Harf Devrimi'nden önce yayımlanan eserlerdeki dil, hem Arapça ve Farsça etkisinden önemli ölçüde sıyrılmış, hem de (dolayısıyla) günlük konuşma diline yaklaşmış durumdadır. Örneğin bugün Arap harfli eski yazıyı öğrenmiş bir kişi, Reşat Nuri Güntekin'in *Çalıkuşu* (1922) adlı eserini eski harfli baskılarından okuduğunda çok büyük rahatlıkla anlar. Fakat aynı kişi *Tanzimat Fermanı* metnini veya Namık Kemal'in *Renan Müdafaanamesi*'ni okuduğunda çok az sözcüğü doğru olarak okuyabilir ve anlayabilir.

Arap harfleriyle okuyup yazmanın güçlükleri üzerinde durmaya gerek görmüyoruz. Fakat şu kadarını söylememiz gerekir

ki, ne kadar iyi Osmanlıca bilmek istiyorsanız, o kadar iyi Arapça da bilmeniz gerekir. Çünkü Osmanlıcadaki birçok kelime Arapçadan türetilmiştir ve eğer o kelimelerin nasıl türetildiğini bilmiyorsanız, o kelimeyi ne doğru okuyabilirsiniz ve dolayısıyla ne de doğru olarak yazabilir ve anlayabilirsiniz. Sadece bir örnekle yetinirsek, Arap alfabesindeki ayın harfi, içinde geçtiği sözcüğe göre, bizdeki "e" sesli harfi hariç diğer yedi sesli harften biri olarak okunabilmektedir. Ayın'a hangi sesin verileceğini bilmek için, o kelimenin Arapça türetilişini bilmeniz gerekir.

Geçtiğimiz günlerde, isminin başında profesör unvanı bulunan Ömer Tuğrul İnançer adlı bir zatın, TBMM'de milletvekillerine hitaben yaptığı bir konuşmada, "inkılab, köpekleşme demektir" dediği basın ve yayın organlarında yer aldı. Osmanlıcada inkılab, Arapça "kalb" kökünden türemiştir ve değişim, dönüşüm anlamına gelir. İnkılab sözcüğündeki dördüncü harf, i değil, ı harfidir. Bu muhterem zat şüphesiz inkılab sözcüğü ile inkilab sözcüğü arasındaki farktan habersizdir. Biraz da zorlamayla yapılan uydurma inkilab sözcüğü ise yine Arapça "kelb", yani köpek sözcüğünden türetilmiştir. Kalb sözcüğündeki k harfi (veya ka kalın sesi) Arap alfabesindeki kaf ile, kelb sözcüğündeki k harfi (veya ke ince sesi) ise Arap alfabesindeki kef ile yazılır.

Bu, kalb ile kelb arasındaki farktan habersiz cahil kişiye göre, köpekleşmekten kurtulmanın yolu, Cumhuriyet'i ve devrimlerini parantez içine almaktan geçiyor. O halde "yaşasın Osmanlı ve haydi Osmanlıca öğrenmeye!"

Fakat siz Cumhuriyet çocuklarına hangi Osmanlıcayı öğreteceksiniz?

Osmanlılarda Resim

Perspektif bilgisi, yöntemi ve kuramının Osmanlı ülkesinde kullanılabilmesi için dört asırdan fazla sürenin geçmesi gerekti. Perspektif bilgisi olmadan modern resim, bilim ve mühendislik olabilir mi?

Osmanlılarda modern resim sanatının gelişememesinde dinin belirleyici bir etkisi oldu.

Kuran'da, *Tevrat*'ın yasaklaması gibi resmi açıkça yasaklayan bir hüküm olmamakla birlikte, hadis ve fıkıh ulemasının yorumlarıyla resim yasağı 9. yüzyılda kesinleşmişti. İslam dünyasında, yaratmanın ve biçim vermenin ancak ve sadece Tanrı'ya ait olduğu düşünüldüğü için resimde veya heykelde biçim vermek de Tanrı'yı taklit sayılıyordu (Ancak ruhu olmayan varlıkların tasvirinde bir sakınca görülmüyordu. Bitkiler ruhsuz sayıldığı için resimlenebiliyordu. Bitki ve çiçek motiflerinin İslam ve Osmanlı sanat dünyasında yaygın bir biçimde kullanılabilmesinin nedeni buydu).

Ayrıca İslam inancına göre Tanrı suret almaz (onun biçimi yoktur). Bu yüzden İslam sanatçısına, Tanrı'yı çağrıştıracak yüksek değerlerin biçimsel olarak somutlaştırılması yolu da kapalıdır.

Öte yandan, Platon'un idealar teorisinin de İslam düşüncesinde önemli bir etkisi bulunuyordu. Platon'a göre bu evren bir imajlar evrenidir ve duyularımızla algıladığımızı düşündüğümüz

nesneler gerçekte tanrısal varlığın birer yansımasından ibarettir. Bugün bizim dünyanın gerçek nesneleri olarak kabul ettiğimiz nesneler, sadece "Tanrı yaratısı görüntüler" olunca, İslam sanatçısı da Tanrı'nın yüceliğini aramak ve göstermek için ideaların soyut dünyasına yönelebiliyor ve böylece İslam dininin temelleri üzerinde resim yasağıyla çelişkiye düşmeyen bir soyut ressamlık imkânı da doğuyordu. Ancak Tanrı'nın yaratılarını kusursuz olarak resmetmek, "Tanrı'nın gördüğünü görmeye kalkışmak" anlamına geliyordu ki, bu da Tanrı'nın yüceliğine ve yetkinliğine ortak çıkmak demekti.

Dolayısıyla dünyanın gerçekleri, hem zaten sadece "görüntü" olduğu hem de kusursuz resmedilemeyeceği için perspektif düşüncesini doğuracak veya ihtiyaç haline getirebilecek bir gelişme olmadı.

Böylece bu üç temel etki, İslam resminin gelişememesinin ana temellerini oluşturdu. Yani canlı varlıklar başta olmak üzere nesnelerin tasvirlerini yapmamak, fakat yapıldığında da tam veya kusursuz yansıtmaktan kaçınmak ve zaten bu dünyayı genel olarak imajlar dünyası olarak kavramak ve sunmak.

Böyle bir resim anlayışının kaçınılmaz sonucu, gerçeği gerçek olarak tanımlayabilecek öğelerin resimlerde kaybolması, nesnelere üçboyutluluk ve genel görünüme derinlik kazandıran perspektif gibi anlatım araçlarının ve metotlarının aranmaması ve doğal olarak gelişememesi, orantısızlığın ve anatomi bozukluklarının ortaya çıkması olmuştur. Geriye renkler ve şemalar kalmış, resim de âdeta sembol ve nakış bezemelerine dönüşmüştür.

Osmanlı resmi ise İslam resminin genel koşulları ve özellikleri üzerinde yükselmekle birlikte, hem kendine özgü bazı özellikler taşımış hem de dönemsel bazı farklılıklar göstermiştir.

Osmanlı resmi her şeyden önce, İslam resminde o zamana kadar rastlanmamış bir biçimde gözlemcidir. Osmanlı sanatçıla-

rı, minyatürün yanı sıra kitap ressamlığına da yenilik getirerek surname, menazilname, hünername gibi yeni türler katmışlardır. Ancak bu yenilikler, Osmanlı resminin Batı'da gelişen Rönesans resmine yaklaşmasını sağlayamamış ve 16. yüzyıldan sonra da bazı kalıpların tekrarına düşülmüştür. Öte yandan Fatih döneminde görülen Batı etkisi, Fatih'ten sonra geleneksel güçlerin sert tepkisiyle karşılaşarak önemini yitirmiş ve İran ve Arap etkisi resimde egemen hale gelmiştir. Daha sonra, örneğin Levni'nin eserlerinde belirli bir Batı etkisi görülmekle birlikte (kendisini yüzeysel bir şekilde gösteren anatomi ve perspektif düşüncesinin hissedilmesi) Osmanlı resmi, eski geleneklerine bağlı kalmaya devam etmiştir. Osmanlı resmi 18. yüzyıldan itibaren Batı'dan daha fazla etkilenmeye başlamış, 19. yüzyılda ise modern resim, özellikle yüzyılın ikinci yarısından itibaren önemli sanatçılarıyla kendisini ortaya koymuştur. Şeker Ahmet Paşa ve Osman Hamdi Bey gibi sanatçılar modern resim sanatının ilk ve önemli örneklerini sundular. 1882'de Sanayi-i Nefise Mektebi (Güzel Sanatlar Akademisi) açıldı. II. Meşrutiyet döneminde ise ilk defa olarak öğretmen yetiştirmek amacıyla resim ve güzel sanatlar eğitimi görmeleri için Avrupa'ya öğrenci gönderildi. Doktor Nazım, 1909 yılında 100 kadar Osmanlı öğrencisini Paris'e götürdüğü sırada kendisiyle söyleşi yapan bir Fransız gazetecisine, "Hatta dört öğrenci de Güzel Sanatlar Fakültesi'ne kaydolmuş durumdadır" diyordu.

Perspektif yöntemine ilişkin ilk girişimler, 15. asrın ilk yıllarında İtalyan mimar F. Brunelleschi tarafından başlatılmış ve daha sonra da diğer bilim insanları tarafından geliştirilmişti. Perspektif bilgisi, Osmanlı dünyasına ancak dört asırdan daha fazla zaman geçtikten sonra, modern okullarda verilen eğitimler aracılığıyla girebilmiştir.

Osmanlılarda resim yapma ve sergileme üzerine uygulanan baskılar ve perspektif bilgisinin yokluğu, resim kadar, haritacı-

lığın ve bugün teknik resim dediğimiz mühendislik disiplininin gelişimini de olumsuz yönde etkilemiştir. Mühendislikte teknik resim, üçboyutlu mühendislik elemanlarının ikiboyutlu olarak gösterilmesidir ve mühendislik eğitiminde ve uygulamalarında çok büyük bir önem taşır.

Özgür ve modern resim, teknik resim ve harita olmadan, güzel sanatlar ile bilim ve mühendislik gelişebilir mi?

Osmanlılarda Müzik

Osmanlılarda müziğin gelişmesi ile modernleşme çabaları arasında ilişki olduğu görülmektedir.

Osmanlılarda kuruluş asrındaki müziğin kaynaklarının önemli bir bölümünün İslam dünyası müzik geleneğine dayandığını söyleyebiliriz. Elbette gerek Osmanlı müziğinin, gerekse kendisinden önceki İslam dünyası müziğinin etkilendiği eski Yunan, eski Türk ve İran vb. kaynakları da var. Örneğin müzikte ölçü kavramının girişi eski Yunan etkisiyle olmuştur. Farabi'nin çalışmalarıyla müzik kurallarının belirlenmesinde önemli adımlar atılmıştı. İbni Sina'nın, Sabit bin Kurra'nın, Ebul Vefa'nın da eserlerinde müzik sanatıyla ve aletleriyle ilgili bilgiler verdiklerini biliyoruz.

Ancak İslam düşünce dünyasında Gazali (1058-1111) sonrasında dogmaların akla egemen olması, bilimi, felsefeyi etkilediği gibi müziği de etkilemiştir. Müziğin icrasının dine uygun olup olmadığı tartışmaları daha sonraki yüzyıllarda hiç eksik olmamıştır. Bugün müziğin dine uygun olmadığı sözleri şaşkınlıkla karşılanıyor. Fakat bu tür görüşlerin ve yorumların İslam dünyasında bin yıla yaklaşan bir geçmişi vardır. Osmanlı medreselerinde müzik eğitimine yer verilmemesinin nedeni de bu anlayışın varlığıdır. Oysa Gazali öncesi İslam dünyasında Aristoteles'in bilimlerin sınıflandırılmasında esas aldığı dört bilim (aritmetik, geometri, astronomi ve müzik) ayrımı geçerliydi ve müziğe diğer bilimler kadar önem veriliyordu.

Osmanlı tarihinde müzikle ilgili eserlerin sayısının en az olduğu dönem, Fatih'in ölümüyle 17. yüzyılın başı arasındaki yaklaşık bir buçuk asırlık dönemdir. Bu dönemde müzikle ilgili çok az eser yayımlanmıştır ve üstelik bu eserlerin birçoğu da müziğin reddine yönelik açıklamaları içeren eserlerdir.

Osmanlılarda başlıca müzik ortamları, 19. yüzyıla kadar Saray, mevlevihaneler ve bazı konaklar oldu. 19. yüzyılın başlarında Batı müziğinin ilk etkileri de, Batı etkilerine en açık durumda olduğu için Saray'da başladı. Mevlevihaneler ise müzikle ilgili dini baskı ve yasaklamaların bulunmamasından dolayı klasik Türk müziğinin geliştiği yerler oldu.

Osmanlı Türklerinde 17. yüzyıldan önce nota kullanılmadı. İlk defa Saray müzikçisi Ali Ufki, 1650'de saz eserlerini Avrupa porte notasıyla yazdı. Fakat Ali Ufki'nin bu girişiminden sonra 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı müziğinde Batı notası görülmedi. Daha sonra da 17. yüzyılın sonunda Dimitri Kantemiroğlu ve Nayi Osman Dede, harf notası sistemiyle eserlerini kayda geçirdiler. 1813'te Hamparsum'un geliştirdiği, kendi adıyla anılan harf notası ise, Batı notasının yaygınlaşmasına kadar kullanıldı ve onun sayesinde birçok beste unutulmaktan kurtuldu. Nota sisteminin kullanılmasından önce Osmanlı müzisyenleri şarkıları ancak hocalarından birkaç kez dinleyerek öğrendikten sonra uygulayabiliyorlardı. Nota sisteminin Osmanlılarda başlamasının başlıca nedenleri olarak, Batı kültürel etkisinin Osmanlılarda başlamasını ve Türk müziği bestelerinin sayısının artmasını gösterebiliriz.

II. Mahmut, 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdıktan sonra, Mehterhane'yi de kapatarak onun yerine Muzika-i Hümayun adlı bir askeri müzik kurumu oluşturmuştu. Özellikle de bu kurum üzerinden Batı müziğinin etkisiyle müzikte armoniye yer verilmeye başlanması, Avrupa tekniğinin Osmanlı müziğine girişini kolaylaştırmış ve hızlandırmıştır. Muzika-ı Hümayun'un gerçek kuru-

cusu olan İtalyan müzikçi Giuseppe Donizetti (1788-1856), askeri bandonun repertuarını genişletti, öğrenmesi kolay olan hafif parçalarla bando müziğinin yayılmasını sağladı. Donizetti'nin Sultan Abdülmecit için bestelediği "Mecidiye Marşı", 1839-1851 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin resmi marşı olmuştu.

III. Selim, opera izleyen ilk Osmanlı padişahıdır. 1797'de yabancı bir topluluk tarafından padişah huzurunda ilk kez bir opera sahnelendi. Muzika-i Hümayun'un kurulmasıyla, müzikte Batı etkisi güçlendi ve Saray dışında da etkisini göstermeye başladı. Operalar, operetler, müzikli oyunlar o dönemlerde kurulan tiyatrolarda sahnelenmeye başlandı. Örneğin 1870'li yıllara kadar açık olan Naum Tiyatrosu, Verdi'nin, Donizetti'nin ve başka ünlü bestecilerin eserlerini sahnelemişti. Bu tiyatroya Abdülmecit de ilgi göstermiş ve desteklemiştir. Ünlü besteci Franz Liszt, sadrazam Mustafa Reşit Paşa'nın daveti üzerine Haziran 1847'de İstanbul'a gelmiş ve Saray'da, Avusturya Sefareti'nde ve Fransız sefirinin Büyükdere'deki yazlık köşkünde (Salle Franchini'de) üç konser vermişti. Almanya, İtalya, Rusya ve Polonya'dan gelen çeşitli orkestralar ve bandolar da, bu yıllarda İstanbul'da konserler verdi.

Batı müziğinin Saray'da etki yaratmaya başladığı yıllarda, klasik Türk müziğinin son büyük ustaları da Saray'da bulunuyordu. Özellikle Hamamizade İsmail Dede Efendi'nin Saray'daki etkisi büyüktü. II. Mahmut, Batı müziğine de, klasik Türk müziğine de ilgi duyuyordu. Bu yıllarda klasik Türk müziğini çoksesli hale getirme çabaları da başladı ve 19. yüzyılın ikinci yarısında da yaygınlaştı.

II. Meşrutiyet döneminde müzik artık, Saray ve mevlevihaneden çıkmış, daha geniş bir toplumsal kesime yayılmaya başlamıştı. Konser salonlarının sayısı çoğalmış, ayrıca fonograf ile gramofonun yaygınlaşmasıyla müzik, seçkinlere özgü bir etkinlik olmaktan çıkmıştı. Ayrıca senfonik orkestra müziğinden klasik

şarkılara ya da hafif müziğe kadar her tür müziğin kendi dinleyici kitleleri oluşmuştu. Artık orta dereceli okullarda, meslek okullarında, yabancı özel okullarda, Batı müziği veya Türk müziği ders olarak okutulmaktaydı.

Tiyatro ile müzik bölümlerinden oluşan Darülbedayi'nin 1914'te kurulması, ülkemiz tarihinde müziğin kurumsallaşması bakımından önemli bir dönüm noktasıdır. Darülbedayi'nin müzik bölümü 1916'da kapatılmışsa da, 1917'de Darülelhan adıyla müzik okulunun kurulması, müziğin kurumsallaşmasının devam etmesini sağladı. Ulusal müzik konservatuvarı niteliğindeki bu okulda ilk kez müzik eğitimine geçildi. Batı müziği bölümü de bulunan bu kuruluşta müzik araştırmaları da yapılıyordu. Klasik eserlerin notaya alınması ve Anadolu'da halk türküleri derleme çalışmaları da ilk kez bu kuruluşta başlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu tarih sahnesinden çekilirken, başlıca özelliklerini saymaya çalıştığımız, her şeye rağmen küçümsenemeyecek bir müzik mirasını bırakmış bulunuyordu.

Osmanlılarda Sinema

Osmanlı modernleşmesinin önemli aşamalarından biri de sinemanın Osmanlı ülkesine girişidir.

Bir film gösterme teknolojisi olan sinematografiyi, Fransız Louis Lumiere (1864-1948) icat etti. Kamuya açık ilk gösteri 22 Mart 1895'te, Fransız Bilimler Akademisi başkanı, Astronom Mascart'ın başkanlık ettiği Ulusal Sanayiyi Özendirme Derneği üyeleri önünde yapıldı. Lumiere'nin sinematografı, aynı yılın 28 Aralık tarihinden itibaren Paris'teki Grand Cafe'nin bodrum katında halka açık gösterilerde kullanılmaya başlandı.

Bu tarihten bir yıl sonra İstanbul'un bazı semtlerinde ve Yıldız Sarayı'nda Padişah'ın huzurunda film gösterimleri yapılmıştı. Sinemacı Sigmund Weinberg, Galatasaray'daki bir birahanede 16 Aralık 1896 tarihinde Lumiere Kardeşlere ait olan "La Ciotat Garı'na Trenin Varışı" adlı filmi göstermişti. Bu gösterim, ülkemizde sinema tarihinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Yıldız Sarayı'nın bir salonuna perde geren Fransız sinemacı Bertrand da, Padişahla birlikte saray mensuplarına ilk sinema gösterisini sunmuştu.

Sinema teknolojisinin, Osmanlı ülkesine, icadından sonra en kısa sürede gelen teknolojilerden biri olduğunu söyleyebiliriz. 1896'dan başlayarak Selanik'ten İzmir'e, Mersin'den Şam'a kadar imparatorluğun dört bir yanında bu yeni ve çok şaşırtıcı icat, halkın huzuruna çıkmıştı. İlk film gösterimleri, Avrupalı ve ABD'li ge-

zici sinemacılar tarafından, çoğunlukla kentli seçkinlerin gittiği çeşitli tiyatro, kahvehane, bar ve bazı mevsimlik eğlence yerlerinde yapılıyordu. İstanbul'da ilk sinema salonu ise 1908'de Tepebaşı'nda, Darülbedayi'nin tiyatro bölümünde açıldı. Pathé adlı bu salondan sonra İstanbul'un birçok semtinde yeni sinema salonları birbiri ardından kapılarını göstericilere açtı.

Osmanlı topraklarında ilk sinema filmini çekenler, Makedonyalı Manaki Kardeşlerdir. Yanaki ve Milton Manaki Kardeşler, ilk filmlerini 1905 yılında çektiler. İkinci Meşrutiyet kutlamalarını, Türk süvari, piyade ve topçularının geçit törenlerini ve 1911'de de Sultan V. Mehmet Reşat'ın Selanik ve Manastır ziyaretlerini filme aldılar. İlinden Ayaklanması ve Jön Türklerin çalışmaları, ziraat okulunun Türk hocası da filmlerinin konuları arasındaydı.

1902 yılında Mersin'deki Manoli'nin gazinosunda sinema operatörü Dimitri, Sultan Abdülaziz'in at üstündeki bir görüntüsünü perdeye yansıttığı için, filmin gösterimi şehrin polis müdürü tarafından durdurulmuştu. Bir sultanın görüntüsünün izinsiz olarak bir gazinoda gösterilmesi uygun görülmemişti.

Sultan İkinci Abdülhamit, içeriğinin mutlak denetimi koşuluyla sinemayı destekliyordu. Sinema teknolojisini, hem film konusu edilecek faaliyetleriyle kendisini halka hoş göstermenin hem de eğitimde yararlanmanın bir aracı olarak görüyordu. 1903 yılında "Memalik-i Şahanede Sinematograf Temaşa Ettirilmesinin Şerait-i İmtiyaziyyesi" başlığıyla yayımlanmış olan 26 maddelik sinematograf imtiyaznamesi, Saltanat makamının sinemaya nasıl baktığını çok açık olarak gösteren bir belgedir. Örneğin 10. maddede bugünkü dilimizle şunlar söylenmektedir: "Medreseler ve mektepler ve Darülfünunlarda öğrencilerin bazı bilimleri ve fenleri kolaylıkla anlayabilmeleri ve böylece eğitim görevlilerinin yöntem belirlemesi için imtiyaz sahipleri, söz konusu bilimlerin ve fenlerin uygulamasını gösteren resimler yapıp onları sinema-

tograf vasıtasıyla öğrencilere istenildiği zaman, hafif bir ücret karşılığında göstereceklerdir." 15. maddede ise şunlar söylenmektedir: "Temaşa ettirilecek her bir manzara öncelikle yüce saltanat memurlarının onayına arz edilecek ve gereken izin alınacaktır."

Bu imtiyazın yürürlüğe girip girmediği veya uygulamadaki etkisi konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Belki yürürlüğe girmemiş de olabilir. 1904 yılında, bazı "muzır" filmlerin yetkililere şikâyet edilmesi üzerine Matbuat-ı Dahiliye Müdürlüğü'nün, filmlerin gösterimler öncesinde önizlemeye tabi tutulması kararını almış olması, denetleme mekanizmasının henüz yeni kurulmakta olduğunun işareti gibi görünmektedir.

Bir Türk sinemacısının ilk filminin, Fuat Uzkınay tarafından 1914'te çekilen, "Ayastefanos'taki Rus Abidesi'nin Yıkılışı" adlı belgeselin olduğu kabul edilmektedir. Fakat bu filmin şimdiye kadar herhangi bir kopyası görülemedi. Türkler tarafından çekilen ilk uzun metrajlı konulu film ise, 1916'da savaş sırasında çekimlerine başlanan, ancak oyuncuları askere alınınca yarım kalan "Himmet Ağa'nın İzdivacı" adlı filmdir. Bu film ancak iki yıl sonra Fuat Uzkınay tarafından tamamlanmıştır.

İlk Türk filmlerinde rol alan tüm kadınlar gayrimüslimdi. Müslüman kadınların filmlerde oynaması yasaktı. Ünlü tiyatro ve sinema yönetmeni Muhsin Ertuğrul'un Ateşten Gömlek (1923) filmi, Müslüman bir kadının kamera karşısına geçtiği ilk filmdir. Bu filmde Bedia Muvahhit ve Neyyire Neyir (Ertuğrul) Hanımlar rol almışlardı.

Sinemanın Osmanlı ülkesine girişinin değerlendirilmesinde dikkat çekici bazı yönler bulunmaktadır. Öncelikle yukarıda da belirttiğimiz gibi sinema, Avrupa'daki icadının üzerinden daha bir yıl geçmişken İstanbul'da da kendisini göstermişti. Bu durum Batı'daki teknolojik gelişmelerin Osmanlı ülkesine yansıma hızındaki bir artışı göstermektedir. Bu olgu İstanbul'daki kültürel

modernleşmenin de bir göstergesi olarak alınabilir. İkincisi, sinemanın girişine karşı gerek Saltanat çevrelerinden gerekse tutucu çevrelerden herhangi bir itiraz veya tepki gelmemiştir. Yapılan şikâyetler sinemanın kendisine değil, bazı filmlerin içeriğine ilişkindir. Üçüncüsü, sinema sanatının yarattığı etkiyle ilgilidir. Ülkenin her yöresinde büyük bir ilgiyle karşılanan sinema, bir sanat ortamı olarak güzel sanatların gelişimine katkılarda bulunmuş ve bazı önyargıların veya dogmaların yıkılmasında rol oynamıştır. Bu nedenle, sinemanın girişinin son dönem Osmanlı modernleşmesinin önemli aşamalarından ve araçlarından birini oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Yararlanılan Kaynak:

Özde Çeliktemel-Thomen, "Denetimden Sansüre Osmanlı'da Sinema", *Toplumsal Tarih*, Sayı 255, Mart 2015, s. 72-79.

II. Meşrutiyet Döneminde Mizah

1908'deki II. Meşrutiyet devriminden sonra büyük bir mizah patlaması olmuştu. O dönemin önde gelen entelektüellerinden Bedii Nuri Bey, *Şehbal* dergisinin 1 Şubat 1910 tarihli 34. sayısında yayımlanan "Bizde Revac-ı Mizah ve Esbab-ı İçtimaiyesi" başlıklı yazısında Osmanlı ülkesinde mizahın sevilmesinin ve doğuşunun sosyal nedenlerini inceliyordu.

Bedii Nuri Bey'in yazısı, biraz kısaltılmış ve bugünkü dilimize dönüştürülmüş olarak şöyledir:

"İki buçuk senelik meşrutiyet hayatımızın fikir ürünleri incelenirse, büyük ve önemli bir bölümünün mizah kısmına ayrılmaması mümkün değildir. Ta inkılabın ilk günlerinde başta *Kalem* ve *Karagöz* olmak üzere ortaya çıkan mizah kafilesine, hafta geçmiyor ki yeni bir mizah dergisi katılmasın. Her biri bir seviye ve sınıfa has olan bu dergiler, her üslup, her şekil, her alandaki eleştiri ve az çok mükemmel ve değerli mizahlarıyla, epeyceleri cidden değerli bir fikri tasvir ve eleştirinin ürünü olan nefis resimleriyle Osmanlı edebiyatının mizah vadisinde ileri bir tarzın ve özel biçimin doğmasına öncü olmuşlardır. O suretle ki, halihazırdaki Fransızların *Polichinelle*'i derecesinde olan bizim *Karagöz*'ümüz eskisi gibi yalnız hayal perdelerinde değil, belki matbuat sayfalarında bütün Osmanlılar nezdinde hüviyeti bilinen tanınmış bir şahıs sırasına geçmiştir. Kısacası *Tanin*'in bazı karikatürleri, kasideleri, Cem'in 'Haftalık Gazeller'i ve hikâyeleri, alanlarında ifade ettikleri fikir ve öncüsü oldukları meslek bakış açısından o kadar mükemmel eser-

lerdir ki, diğer alanlarda ve mesela diplomaside bu derecede mükemmel ve bu kadar incelikli eserler yaratmaya lisanımızın müsaadesi, ancak uzun bir süre ve birkaç olgunlaşma aşamasından sonra mümkün olabilecektir. 'Tarih', 'Darbe-i Cahidane', 'Meşrutiyet Tarihinde İsmail Vakası', 'Adalet ve İnsan Terazisi' gibi birçok başlıklar ile mevcut sosyal hayatımız o kadar sanatkârane bir suretle eleştirilmiş, çeşitli karikatürlerle o derecede sıhhatle nakşolunmuştur ki, başka alanda bu derece mükemmel ve milli sanat eserleri hemen gösterilemez.

Mizahlar bilhassa siyasi kişiler olmak üzere büyük adamları kahraman kabul etmekle beraber, dikkat olunursa genellikle her kavmin mizah edebiyatı, sosyal eğilimlerinin ve sosyal özelliklerinin bir aynasıdır. Osmanlı mizah edebiyatında ise geçerli ve çoğunlukta olan, genellikle idareyi eleştirmeye yönelik özel bir biçimdir. İdarede özel bir konumu olmayan birisinin, başka bakımlardan ne kadar meşhur olursa olsun mizah edebiyatının kahramanı olabilmesi için, bir zamanlar doğrudan veya dolaylı olarak bir idari görev yapmış olması gerekir.

Otuz sene kadar müddetle sessizliğini korumaya mecbur kalan millet, birdenbire serbestliğe kavuşup konuşma hürriyetini elde edince, birtakım matbuat parçaları en şahsi hücumlarla halkın nefret hislerini körüklerken, daha ince ve daha edebi bir tarzda şahsi hücum araçları olan bu mizah gazetelerinin itibar görmesi doğaldı.

İşte bu his ve genel hırs, bazı günlük gazeteler tarzında şahsi saldırılara alet olan bu mizah gazetelerinin ilgi görmesine yol açtı. Hatta halkın çoğunluğu, şahsi saldırı amacından pek uzak olan mizah gazetelerinin sırf eleştiri niteliğindeki fıkralarını aşağılama manasını vermek üzere okuyordu.

Zaten şaka ve mizahın bir özelliği de budur. Çevreye ve fikir düzeyine göre yorumlanabilir ve müspet bir gerçek fikrini taşımadığı için gayet esnek bir anlam gücüne sahiptir ve o sebepten dolayı da herkesin ilgisini ve dikkatini çeker. Bir kere mizah gazeteleri gördükleri bu ilgi sayesinde geliştikten son-

ra, sıkıyönetim ilanını gerektiren durumun doğması sebebiyle ciddi matbuatın susmak zorunda kalması ve Divan-ı Harb'in bu tür mizah gazeteleri hakkındaki nispi müsamahası da bunların gördüğü ilgiyi artırdı. Artık doğrudan doğruya saldırma imkânını bulamayan muhalifler, bilimsel ve terbiye düzeylerine göre saldırabilmek için çeşitli biçimlerde mizah kisvesine bürünüyorlardı.

Diğer taraftan, Doğu, ciddi ve ilmi eserlerden ziyade hayali eserlere bağlıdır. Doğu'nun fikri ortamı, bütün esası hayalden ibaret olan eserlerle beraber mizah tohumlarını beslemeye pek müsaittir. Onun içindir ki, 35 sene evvel de bizde edebi inkılap uyandığı zaman matbuat âlemini her şeyden evvel ve ziyade, *Diyojen*, *Hayal*, *Çaylak*, *Çıngırak*, *Letaif* gibi mizahi eserler istila etmişti. Şimdi mizah edebiyatı her sınıf, her fikir ve her seviyeye has çeşitli derecelerde gelişme gösteriyor. Bir de bir millet ki, edebiyatı pek sınırlı bir daire içindedir ve edebiyatının bölümleri arasında tiyatro, komedi gibi bölümler yoktur, onda mizahi eğilimin daha keskin olması doğaldır. Bu sebebe milletin gerçekleştirdiği bir siyasi inkılabın sonuçlarından olan yorucu mücadelelerin ve çeşitli ihtirasların gelişmesini de ekleyiniz. İşte siyaset gürültüleri ile yorulan binlere bir mesken hizmeti gören mizah edebiyatının bizde revaç bulmasının asıl sebepleri.

Mizah edebiyatının konu edindiği şeyler, sosyal bünyede önemli rol oynayan ve kamuoyu üzerinde özel etki yaratabilecek olan olaylar ve kişilerdir. Ticareti ve sanayisi sınırlı olan Osmanlı cemiyetinde en büyük rol oynayan ise hükümettir. Sosyal sebepler memleketimiz sosyal bünyesinde her şeyden ziyade idareye özel bir konum vermiş, böylece ailelere memur olma isteği vermiş, tüccarların, çiftçilerin ve sanatkârın da başarı için hükümetten müdahale ve himaye beklemelerine yol açmıştır. Ayrıca inkılaptan sonra hükümetin giriştiği düzenlemeler memleketin iktisadi hayatını bile doğrudan doğruya idareye bağlamış oluyordu.

Bu şartlarda inkılabı anlatan roman ve tiyatroların neden ortaya çıkmadığına şaşmamak elde değildir. Biz buna sebep olarak yine Divan-ı Harb korkusunu, bir de o alanda yazılacak bir eser için gerekli olan sosyolojik araştırma külfetine girilmemesini buluyoruz. Mizah alanında ise bu iki sebebin hiçbirisi mevcut değildir. Bu nedenle en ziyade mizah gazeteleri, mizah tasvirleri kamuoyunun hissiyatına tercüman oldu. Ve iki buçuk seneden beri önemli bir dış meseleye ait olan resim veya mizah makalesinden ziyade iç meselelere ve idareye ait bir olay, resim ve karikatür genel ilgiyi çekti."

Bedii Nuri Kimdir?

1874'te doğan Bedii Nuri, Mülkiye Mektebi'nden mezun oldu. Sivas'ta kaymakamlık ve mutasarrıflık yaptı. Daha sonra Edirne vilayeti mektupçusu (günümüzde özel kalem müdürü) oldu. Resmi görevleri sırasında sosyolojik araştırmalarını sürdürdü. Irak'taki aşiret yapılarını incelemek için oradaki mutasarrıflık görevini kabul etmişti. Fakat Irak'taki bu görevi sırasında, henüz 39 yaşındayken 1 Temmuz 1913 tarihinde bir haydut tarafından vurularak öldürüldü.

Bedii Nuri, İkinci Meşrutiyet döneminin en önemli entelektüellerindendir. Kısa süren entelektüel yaşamında çok önemli yazılar yazmıştır. İlk önemli yazısı, 1909'da *Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*'nda yayımlanan "İçtimai kabiliyet" adlı makalesidir. Bedii Nuri bu makalesinde toplumsal evrim konusunu inceliyordu. Bu dergideki ve *Şehbal* dergisindeki diğer makalelerinde yaptığı sosyalbilimler sınıflaması, Türkiye'de sosyolojiye ve sosyalbilimlere ait ilk denemelerdir. Bedii Nuri, toplumsal evrimde, entelektüel evrimden ziyade toplumsal yapıların evrimine önem veriyordu. Bedii Nuri, Osmanlı ülkesinde eğitimi modernleştirme mücadelesi veren ve Darülmuallimin'i modernleştiren sosyolog ve pedagog Mustafa Satı'nın ağabeyidir.

Türkiye'de İlk Psikanaliz Yazıları

Ülkemizde psikanaliz üzerine ilk yayın 1917'de yapılmıştı. Harf Devrimi'ne kadar olan dönemde belirli bir psikanaliz literatürü oluşmuş bulunuyordu.

Osmanlılarda modern psikoloji üzerine ilk çalışmayı Hoca Tahsin Efendi (1811-1881) yapmıştı. Onun *Psiholoji yahud ilm-i ruh* adlı çalışması ancak ölümünden sonra, Hicri 1309 (1891) yılında yayımlanabilmişti. Bu eserinde Hoca Tahsin Efendi klasik psikolojinin esaslarını özetliyor ve insanın zihinsel ve ruhsal etkinliklerini doğal olarak (psikanaliz öncesi) fizyolojik bakımdan açıklamaya çalışıyordu.

Yeni bir bilimsel araştırma alanı olarak psikanaliz, 19. asrın son yıllarında Sigmund Freud'un (1856-1939) çalışmalarıyla kuruldu. Freud, çalışmalarını psikolojinin fizyolojik olmayan etkenleri üzerine yoğunlaştırmış, nevrozlarda, psikonevrozlarda görülen ruhsal ve organik bozuklukların gelişiminde sosyal ve özellikle de cinsel etkenlerin rolünü göstermeye çalışmıştır.

Freud'un çalışmaları ve düşünceleri, başlangıcından yaklaşık 20 yıl sonra ülkemize yansımıştır. Türkiye'de psikanaliz üzerine ilk yayın, Mustafa Hayrullah (Diker)'in (1875-1950), 1917'de yayımlanmış olan *Freud'un psihologiyası üzerine tecrübe-i tetebbuiye* başlıklı risalesidir. (Mustafa Hayrullah Bey, Türkiye'nin ilk nörologlarındandır ve İstanbul Üniversitesi'ndeki nöroloji bölümünün kurucusudur). Mustafa Hayrullah Bey bu risalesinde Freud'un ça-

lışmalarını ve düşüncelerini bütün yönleriyle tanıtmakta, bilinç ve bilinçdışı kavramlarını, cinsel baskıların nevrozlardaki rolünü, çağrışımla teşhis yöntemini, rüyaların bir ruhsal analiz aracı olarak önemini vb. açıklamaktadır. Freud'un düşünceleri hakkındaki genel yorumu ise şu şekildedir: "Freudizm daha şimdiki halinde bile birçok psihonevrozların muhteviyatını memnuniyet verici bir surette tenvir (aydınlatmakta) ve tefsir etmekte ve bu itibarla atiyen (gelecekte) bilhassa ruhi tababet sahasında parlak bir istikbale namzet görünmektedir."

Ünlü akıl ve sinir hastalıkları mütehassısı Mazhar Osman (Uzman) Bey (1884-1951), 1919 yılında *İstanbul Seririyatı* dergisinde (sayı 7, s. 119-122) yayımladığı, "Freudizm: Tahlil-i Ruhi" başlıklı makalesinde Freud'un tezlerini ve metotlarını tanıtmakla birlikte onları bilimsel bulmuyor ve reddediyordu. Mazhar Osman Bey'in makalesindeki son cümlelerinden birisi şudur: "Artık bugün seririyatı ruhiyede (klinik psikolojide) psikanalizin bir kıymeti kalmamış, tıp tarihinin malı olmuştur."

Sosyolog Münir Mazhar (Kamsoy) Bey (1891-1973), 1921 yılında *Tedrisat Mecmuası*'nın 60. sayısında (s. 1022-1033) yayımlanan "Freud ve Psikanaliz" başlıklı makalesine, "Freud ve etrafında toplanan mektebin mesaisi, sosyoloji, psikoloji, pedagoji, tıp, hatta felsefe sahalarında vasi (geniş) inkılaplar vücuda getirecek mahiyettedir" diyerek başladıktan sonra şunları söylemektedir; "Psikanaliz bir keşif ve tefahhus (araştırma) metodudur. Freud öyle kabul ediyor ki, bizim ruhi faaliyetimiz üzerine tesirini icra eden ve ona muayyen (belirli) istikametler veren sebeplerin hemen ekserisi gayrimeşurdur (bilinçdışıdır). İşte psikanaliz bu gayrimeşur sebepleri arayıp bulmaya yarar."

Freud'un öğretilerinin tanıtılması için çalışanlardan biri de akıl ve sinir hastalıkları uzmanı İzzeddin Şadan Bey (1895-1960'lardan sonra) olmuştur. *İstanbul Seririyatı* dergisinde 1925 yılında

yayımlanan "Freudizmin sırr-ı muvaffakiyeti" başlıklı yazısında (s. 1039-1042), Freudizmin başarısını bir moda yaratmış olmasına bağlamaktadır. Yazısında Freud'un düşüncelerini ve araştırma metotlarını açıklamaya çalışmakla birlikte bu öğreti hakkında olumsuz düşünceler ileri sürmektedir. Şu sözleri, yaklaşımını yeterince açıklamaktadır:

> "19. asrın pozitivist temayülatına (eğilimlerine) karşı basit bir aksülamel (tepki) olan bu cereyan, ihtimal ki daha uzun zaman sürer. Bizi bilhassa alakadar eden şey, hemen her sahada bu mistik dalganın içinde bulunduğumuzu idrakten ibarettir." (...) "Eğer Freud rüyaları tefsiri (yorumlamayı) ve tenasülü (cinsiyeti) en mühim hayati vazife telakki ederek, akli tababeti sağlamlaştırdığını düşünüyorsa, bu tezahürü de fikriyat sahasına hâkim olan dalalette (sapmada) aramak lazım gelir." (...) "Freudizm amili intan (mikrop etkeni) rolünü oynamış ve muvaffakiyeti kazanmıştır. Bu nazariye kendi hakiki kıymetinden ziyade hitap ettiği halk kitlesinin ve meydana atıldığı anın temayülatına uyarak tutunabilmiştir."

İzzeddin Şadan Bey, bu yazısındaki olumsuz tutumuna rağmen Freud'un çalışmalarını hep izlemiş ve sonraki yıllarda psikanalize daha olumlu yaklaşmıştır. Onun bizzat Freud'a gönderdiği bazı denemeleri de bulunmaktadır.

Fahreddin Kerim (Gökay) Bey (1900-1987), Freud'un öğretilerine genel olarak olumsuz yaklaşmakla birlikte Freudizmin bazı bölümlerini yararlı olarak görmektedir. Daha sonraki yıllarda İstanbul Üniversitesi'nde nöroloji profesörü olacak olan Gökay, 1926 yılında *Yeni Fikir* dergisinin 15. sayısında (s. 5-7) yazdığı "Yeni Fikir muharrirlerinden Naci Fikret Beyefendiye" başlıklı yazısında şunları söylemektedir:

> "Bazı taraftarlarının iddiaları gibi her meseleyi Freud gözlüğüyle tetkiki ifrat (aşırıya kaçma) telakki ediyoruz. Tenasüli

travma ve libidonun hayat kanunlarında oynadığı rolü inkâr etmemekle beraber, bütün ruhi hastalıkların ortaya çıkışında tenasüliyeti (cinselliği) bir sebep olarak telakki etmeyi doğru bulmuyoruz."

Fahreddin Kerim Bey'in *Hilal-i Ahdar* (Yeşilay) isimli, kendisinin yayımladığı derginin 15 Mayıs 1926 tarihli 2. sayısında (s. 14-16) yayımlanmış, Freud'la ilgili bir makalesi de bulunmaktadır. "Freud mektebinin esasları: Ruhun derinliklerine nasıl girilir?" başlıklı bu makalede ruhun mahiyeti, bilinçdışı vb. gibi konular incelenmektedir.

1922 yılında Berlin'de düzenlenen uluslararası psikanaliz kongresine katılan Fahrettin Kerim Bey, bu kongrede konuşan Freud'u dinlediği gibi, daha sonra onunla özel bir görüşme de yapmıştı.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Freud'un düşüncelerinin ülkemizde anlaşılmasında büyük katkıları olan bilim insanlarından ikisi de, Mustafa Şekip Tunç (1886-1958) ve Hilmi Ziya Ülken'dir (1901-1974).

Mustafa Şekip Bey bir psikoloji profesörü olarak Freud üzerine en çok eğilen bilim insanlarından biridir. Onun bazı makalelerini ve kitaplarını Türkçeye çevirmiştir. 1926 yılında *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nda yayımladığı (Cilt 4, s. 365-370) "Freudizm" başlıklı makalesi ise, hiç şüphe yok ki, Cumhuriyet döneminde bu konuda yazılmış en gerçekçi ve aydınlatıcı makalelerin ilkidir. Mustafa Şekip Bey bu yazısının sonunda, Freud'un *Psikanaliz Üzerine Beş Ders* adlı eserinin çevirisine de yer vermiştir.

Hilmi Ziya Bey ise bir sosyolog olarak Freud'un düşüncelerini çok daha çeşitli açılardan ele almayı denemektedir. 1926 yılında *Muallimler Birliği* dergisinde yazdığı (sayı 14, s. 603-608) "Terbiyede yeni bir usul: Psikanaliz" başlıklı yazısında Freud'un öğretilerini nesnel bir tarzda yorumlamaya çalışırken şunları söylü-

yordu: "Freud, psikanalizi cinsiyetle tahdid ederken (sınırlarken), diğer sevkitabilerin (içgüdülerin) hiçbir tesiri olmadığını iddia etmiyor. Yalnız bugünkü ictimai hayatın ve ahlakın en fazla habs ve men ettiği (sınırladığı ve yasakladığı) temayüllerin cinsi olması itibarıyla, hastalığın esas sebebi olarak bunu görüyor."

Harf Devrimi öncesinde ülkemizde psikanalizle ilgili yayınların ve yazarların başlıcaları bunlardır. Eğitimci İbrahim Alaeddin Gövsa ile Konya'da yayımlanan *Yeni Fikir* dergisi çevresinde toplanan Eyüp Hamdi Akman, Naci Fikret Baştak ve Namdar Rahmi Karatay gibi, hepsi öğretmen olan yazarların da bu dönemde psikanaliz üzerine özgün düşünceleri ve yorumları yayımlanmıştır. 1930'lu yıllardan sonra ise artık Freud'un eserleri Türkçeye çevrilmeye başlanmıştır.

İncelememize konu olan dönemde Darülfünun Tıp Fakültesi'nde psikanaliz dersi okutulmuyordu. Bu dönemdeki klinik psikanaliz çalışmaları da İzzeddin Şadan, Fahreddin Kerim ve Mustafa Şekip Beylerin bazı denemelerinden ibaret kalmıştır.

Yararlanılan Kaynak:

Türkiye'de Psikanaliz Hakkında En Eski Metinler-I; Derleme ve Transliterasyon: Coşkun Taştan, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2011.

Felsefesizliğin Sonu

Cumhuriyet'in kuruluş felsefesini eleştiremeyenler, ona taşımadığı nitelikleri yükleyerek karalama yolunu seçiyorlar.

Princeton Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. M. Şükrü Hanioğlu, birçok yazısında 1911 yılında Baha Tevfik ve Ahmed Nebil Beyler tarafından çevrilerek yayımlanan Ludwig Büchner'in (1824-1899) *Madde ve Kuvvet* adlı eserinin vülger materyalist bir eser olduğu iddiasından hareketle, Cumhuriyet kurucularının da bu eserde savunulan ideolojiyi kendilerine dayanak yaptıklarını ileri sürmektedir. Hanioğlu, Büchner'in eserinin 2012'de Çizgi Kitabevi tarafından yayımlanan Türkçe çevirisine yazdığı "Felsefesiz Bir Toplumun Felsefe Olmayan Felsefesinin İlmihali: Madde ve Kuvvet" başlıklı yazısında (s. 19-33) da şunları söylemektedir:

> "Osmanlı toplumunda 1880'lerden itibaren bu kitabın bölümlerini, daha sonra ise tamamını okuyan 'eğitimli toplum bireyleri' bilimciliği, *Felsefe Mecmuası*'nın yazılarından Ömer Seyfeddin'in hikâyelerine ulaşan bir alanın egemen düşünce sistemi ve 'yüksek felsefesi' haline getirmişlerdi. Bu, toplumun geneli göz önüne alındığında oldukça ufak bir alandı; ama içine aldığı eğitimli kitle daha sonra bir ulus-devletin kuruluşunda liderliği üstlenecek, Avrupa'da 'vülger' sıfatı yakıştırılan bu akım onlar aracılığıyla yeni yapılanmanın 'yüksek fikriyatı' ve kurucu ideolojisinin dayanaklarından birisi haline gelecekti. *Madde ve Kuvvet* tercümesi, sadece unutulmuş bir 19. asır

düşünce sisteminin ana hatlarını değil, toplumumuzda uzun süre egemenliğini sürdüren bir ideolojinin temel dayanaklarından birisini de anlamamıza yardımcı olacaktır." (s. 31)

Çizgi Kitabevi ve Büchner'in *Madde ve Kuvvet*'ini sadeleştiren ve yayına hazırlayan Kemal Kahramanoğlu ve Ali Utku çok büyük bir hizmette bulunarak bir yüzyıl sonra bu eserin yeniden okurlara ulaşmasını sağladılar. Böylece Osmanlıların son yıllarında aydınları etkilemiş olan bu eserin geniş okur kitlesi tarafından tekrar okunabilmesi imkânını da yaratmış oldular. Bu nedenle onlara büyük bir teşekkür borçluyuz.

Madde ve Kuvvet, gerçekten vülger materyalist bir eser midir? Hanioğlu, bu eserin vülger materyalistliğine tek bir örnek bile göstermiyor. Diğer yazılarında da yaptığı gibi genel olarak bu nitelemeyi yapmanın, eserin ana fikrini çürütmek için yeterli olduğunu düşünüyor. Bu yazısında öncekilerden farklı olarak bu eseri Marx, Engels, Lange ve Liebig'in de vülger materyalist olarak nitelendirdiğini söylüyor (Onlar da böyle düşündüğüne göre Hanioğlu açısından artık mesele yok demektir). Fakat biz yine de eserde vülgerlik arasak iyi olacak.

Bu eserin vülger materyalist olarak nitelendirilebilmesi için, canlı ve cansız doğadaki her şeyin madde olduğunun savunuluyor olması gerekir. Yani her şeyin ilk temelinin madde olduğu düşüncesinin (bu materyalizmdir) değil, her şeyin madde olduğu düşüncesinin (bu vülger materyalizmdir) savunuluyor olması gerekir. O halde bu ayrımın anlaşılması için en iyi örneği oluşturabilecek olan *düşünce* konusunda Büchner'in ne söylediğine bakalım;

"Telefon telindeki titreşimin nasıl maddi olduğu kesin ve bilimsel olarak sabit ise, sinirlerde ve beyinde meydana gelen hadiseler de aynı suretle kesin ve sabittir. Şüphe yoktur ki, bu hadiseler bizzat madde değildir, onun faaliyeti ve bu faaliyetin tarzlarıdır." (s. 413)

Bu ifadelerde yanlış (veya vülger) olan bir şey var mı?

Şimdi de kitaptan, Büchner'in de eleştirdiği Karl Vogt'a ait bir cümleyi alalım:

"Karaciğer ile safra arasında, böbrek ile idrar arasında ne ilişki varsa, beyin ile düşünce arasında da o ilişki vardır." (s. 556) İşte vülger materyalizmin tipik bir örneğidir Vogt'un bu iddiası. Düşünceyi beynin bir salgısı olarak görmek. Fakat buna karşı Büchner şunları söylüyor: "'Karaciğer ile safra arasında, böbrek ile idrar arasında ne ilişki varsa, beyin ile düşünce arasında da o ilişki vardır' dememeli, 'karaciğersiz safra, böbreksiz idrar olamadığı gibi, beyinsiz de düşünce olamaz' demelidir." (s. 560)

Büchner bu sözleriyle gerçeği ifade etmiyor mu? Nerede vülger materyalizm?

Hanioğlu, *Madde ve Kuvvet*'i vülger materyalist olarak nitelendirdiği bütün yazılarında çok ilginç bir yol izliyor. Vülger (kaba) değil de rafine materyalist bir eser olarak görseydi, eseri sanki savunacakmış gibi bir tutum takınıyor. Çünkü yazılarında bu eserdeki materyalizme yönelik hiçbir eleştiri görülmüyor. Hatta yukarıda belirttiğimiz gibi bu defa Büchner'i, Marx'a atıfta bulunarak değerlendiriyor. Hanioğlu niçin böyle yapıyor?

Çünkü gerek materyalizmle, gerekse 19. yüzyıl bilimsel gelişmeleri ve bunların felsefi sonuçlarıyla ilgili olarak söyleyebileceği hiçbir şey yoktur. Bunun için de eseri küçümseyip, muğlak ve genel nitelendirmelerde bulunarak ideolojik sonuçlar almaya çalışıyor. Fakat gerçekler hiç de onun sunduğu gibi değildir. Çünkü:

Birincisi, Büchner'in *Kuvvet ve Madde* adlı eseri vülger materyalist bir eser değildir. Hanioğlu böyle bir iddiada bulunduğuna göre bunu ispatlamak zorundadır.

İkincisi, bu eser elbette genel bir materyalist bakış açısı sunmakla birlikte, dogmatik bir materyalist yaklaşım içerisinde de değildir. Büchner, olgulara önsel olarak materyalist değil, fakat bilimsel bir nesnellik içerisinde yaklaşmaktadır. Onun şu uyarıcı

sözleri de önemlidir; "Bilim ve fende idealizm, spiritüalizm, materyalizm yoktur; ancak natüralizm, yani tabiat ve onun kuralları vardır. Bir âlim, bir bilim adamı her zaman her yerde şeyleri tanımaya ve onlardan aldığı hakiki bilgileri muhakeme etmeye çalışır." (s. 415)

Üçüncüsü, *Madde ve Kuvvet*'te çok güçlü bir evrim teorisi savunusu vardır. Hatta eserin temel bakış açısının evrim teorisine dayalı olduğunu bile söyleyebiliriz. Osmanlı aydınları, canlı ve cansız doğanın evrimi teorisinin bu kadar açık ve ayrıntılı savunusuyla yeni karşılaşıyorlardı (Hanioğlu evrim teorisini savunuyor mu?).

Dördüncüsü, *Madde ve Kuvvet*, doğal etkisi gereği İkinci Meşrutiyet dönemi aydınlarını ve Cumhuriyet kurucularını vülger materyalist yapmadığı gibi, materyalist de yapmış değildir. **Yalnızca yaşamda bilimi esas alma tutumuna yaklaştırmıştır.** Nitekim Atatürk ve Cumhuriyet kurucuları da Hanioğlu'nun iddia ettiği gibi vülger materyalist veya materyalist değil, gündelik anlamıyla da felsefi anlamıyla da sadece realistlerdi.

Ludwig Büchner 1899'da öldü. İlk baskısı 1855'te yapılan eserinin sonraki baskılarında, yeni bilimsel gelişmeler temelinde eserini sürekli yeniledi ve geliştirdi. Fakat kitabının son baskısında yer alan bilgiler elbette 1890'lara aittir. Nitekim Büchner, bütün uzayı kapsayan esirin varlığını kabul etmekte ve Dünya'nın yaşını da birkaç yüz milyon yıl olarak düşünmektedir. Eserde artık geçersiz olan daha başka bilgiler de vardır. Fakat bütün bunlar eserin bilimsel ve felsefi değerini hiçbir şekilde yok etmemektedir. Çünkü yazarın yaklaşımı tamamen bilimseldir ve yeni bilimsel bilgilerle kitap güncelleştirildiğinde (bir de kitapta geçen kuvvet sözcüklerinin büyük bölümünün yerine *enerji* sözcüğü koyulduğunda) bugün de insanların aydınlanmasına hizmet edebilecek değerli bir eser niteliğindedir.

M. Şükrü Hanioğlu, Cumhuriyet'in kuruluş felsefesini, felsefi yollardan eleştirmelidir.

Osmanlı Kadınlarının Eğitim Mücadelesi

Osmanlı kadınlarının, İkinci Meşrutiyet'e kadar ebelik ve kız lisesi öğretmenliği dışında kamusal alanda hiçbir meslekleri olmadı. Ebelik mesleği, 1843 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de açılan ebe sınıfları ile diplomalı hale getirildi. Cumhuriyet'in ilanı sırasında ülkemizde 136 diplomalı ebe bulunuyordu.

Osmanlı Devleti'nde kız çocukları için ilkokul ve ortaokul 1860'larda, bu okullara öğretmen yetiştirecek kız öğretmen okulu (Darülmuallimat) ise 1870'te açıldı. Ancak İkinci Meşrutiyet günlerine kadar kız çocuklarının eğitim görerek başka meslekleri edinme imkânları olmadı. Bazı varlıklı ailelerin kız çocukları özel eğitim alarak kendilerini geliştirme imkânı bulabiliyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün tarihi boyunca bilim kadını olmadı. Fakat şair ve edebiyatçı kadınlar 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkmaya başladılar. 1881'de Arife Hanım, *Hazine-i Evrak* dergisinde şiirler yayımlıyordu. Arife Hanım, bu tarihten beş yıl sonra da sadece kadınların yazılarının yayımlandığı *Şükufezar* (*Çiçek Bahçesi*) isimli dergiyi yayımlayacaktı.

Mihrinisa Hanım da Recaizade Ekrem Bey'in bir manzumesine dergi sayfalarında bir nazire ile yanıt verebiliyordu. Osmanlı tarihçisi ve *Mecelle*'nin yazarı Ahmet Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye Hanım, ilk kadın Osmanlı romancısıdır. Fatma Aliye Hanım

babasının tepkisinden korktuğu için ondan gizli olarak Fransızca öğreniyordu (Babası da bu sırada ulema çevresinden gizleyerek Fransızca öğreniyordu).

İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra bazı kız öğrenciler liseyi bitirdikten sonra Avrupa'ya giderek yükseköğrenim gördüler. (İsviçre'de doktorluk diploması almış bir kadının 1912 yılında, belediyede veya bir devlet dairesinde kadın doktorların çalışmalarının mümkün olup olmadığını sorması üzerine, Sıhhiye-i Umumiye Nezareti, Osmanlı Devleti'nde kadınların doktorluk yapmalarının usulden olmadığını bildirmişti.) Tıp Fakültesi'ne kız öğrenci kabul edilmediği için doktor olmak isteyen bazı kız öğrenciler, bazen resmi kuruluşların da desteğiyle Avrupa ülkelerinde tıp eğitimi aldılar. Bunlardan biri Safiye Ali Hanım'dır. Bir Osmanlı paşasının kızı olarak gittiği Almanya'da Würzburg Üniversitesi Tıp Fakültesi'ni bitirdikten sonra ilk Türk kadın doktoru olarak ülkesine dönmüştür. Suat ve Süeda Hanımlar da Cenevre Tıp Fakültesi'nde öğrenim gördüler, jinekoloji ihtisası yaptılar ve 1930'lardan önce yurda dönmeyerek Cenevre'de çalıştılar.

1914-15 öğrenim yılında Osmanlı Devleti'nde kız öğrenciler için ilk yükseköğrenim kurumu olan İnas Darülfünunu kuruldu. Bu üniversitenin kurulmasında hem kız öğrencilerin öğrenim taleplerinin artmasının, hem de kız liselerindeki öğretmen ihtiyacının büyümesinin rolü oldu. Üç yıllık eğitim veren bu üniversite, 1918-1919 yılında erkek öğrencilerin okuduğu Darülfünun ile birleştirildi. O zamana kadar İnas Darülfünunu'nda 129 kız öğrenci öğrenim görmüş ve 53 kız öğrenci de mezun olmuştu.

Ancak İnas Darülfünunu'nun Darülfünun'la birleşmesi her şeyi çözmedi. Çünkü kız öğrencilerle erkek öğrencilerin bir arada öğrenim görmesi, alışılmış bir şey değildi. Kız öğrencilerin erkek öğrencilerle aynı sınıflarda ders görmesinde, ünlü Osmanlı sadrazamı, Birinci Meşrutiyet'in öncüsü, daha sonra Taif zindanla-

rında boğdurulan Mithat Paşa'nın torunu, Mühendis Mektebi'nin ilk sivil müdürü, elektrik mühendisi ve Darülfünun fizik müderrisi (profesörü) Mehmet Refik (Fenmen)'in büyük rolü oldu. Darülfünun matematik müderrisi Ali Yar, aynı sınıflarda ders yapmanın öyküsünü şu şekilde anlatmaktadır:

"Refik Bey, kuvvetli mantık ve muhakeme sahibi ideal bir insandı. Çok modern düşünceli bir zat idi, hocalığı zamanında Garp usullerine göre birçok yenilikler yaptı. O zamanlar Darülfünun'da kızlar ve erkekler ayrı ayrı binalarda fakat aynı hocalarla ders görürlerdi. Biz hocalar aynı mevzuyu ayrı ayrı iki kez anlatarak beyhude zaman geçirirdik. Biz Refik Bey ile konuştuk ve sınıfları birleştirmeye karar verdik. Kızlar o zaman çarşaflı gelirlerdi. Yüzleri açık fakat saçları gözükmezdi. Sınıfta kızlar bir tarafta, erkekler diğer tarafta otursun ve dersi öyle verelim dedik. Darülfünun idaresi bunu haber aldı. Geldiler baktılar ki hiç mahzuru yok, kabul ettiler. Fakat bazı kimseler 'kızlarla erkekler aynı odada zanu be zanu (diz dize) güya eğitim görüyorlar' diye Maarif Nezareti'ne şikâyet etmiş. Bir tahkik heyeti gönderdiler. Heyet baktı ki kızlar bir tarafta, erkekler bir tarafta, aralarında 12 metreden fazla var. Gördüler ki zanu be zanu oturmamışlardır. Bunu mahzurlu görmediler. Bu suretle kız ve erkek talebeler Darülfünun'da birleşmiş oldu."

İlk defa 1922'nin Eylül ayında Haydarpaşa Tıp Fakültesi'ne 7 kız öğrenci kaydedildi. Bu kız öğrencilerin Tıp Fakültesi'ne kayıtları diğer bölümlerdeki kadar doğal karşılanmamıştı. Özellikle kadavra karşısında kaldıklarında kız öğrencilerin nasıl davranacakları, korkmadan ve iğrenmeden nasıl çalışabilecekleri, erkek öğrenciler için merak, hatta biraz da alay konusuydu. Fakat kız öğrenciler pensleri ve bistürileri ile son derece başarılı çalışmalar yaptılar. Ancak kız öğrencilerin başlarının kapalı olması bazı sorunlar yaratıyordu. Bir gün kimya laboratuvarında pratik çalışmalarda bulunurken kız öğrencilerden biri, başındaki örtüyü

çıkarıp attı ve sıkıntılı çalışma koşullarından kendisini kurtardı. Kısa bir zaman içinde arkadaşları da onu izlediler. Artık fakültede başları açık dolaşıyor, dışarıda ise kız öğrencilere özgü şapka giyiyorlardı.

Çok geçmeden büyük hukuk devrimi (1926) gerçekleşti ve kadınlar ikinci sınıf vatandaş olmaktan kurtuldular. Hukuk devrimi, kız öğrencilerin pratik çözümünü köklü çözüme kavuşturmuştu.

Yararlanılan Kaynaklar:

Nuran Yıldırım, *Sağlık Alanında Türk Kadını*, Novartis, İstanbul, 1998.

Emre Dölen-Nuran Yıldırım, *Darülfünun'dan Günümüze Üniversite Yayıncılığı ve Yaşamı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.

Nuran Yıldırım, *Türkiye'nin İlk Kadın Doktoru Safiye Ali*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.

Nermin Fenmen, "Refik Fenmen: Mühendisliği ve Eğitimciliği ile Örnek Bir Fen Adamı", *Mühendislik Mimarlık Öyküleri-2*, Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği, Ankara, 2006.

Edebiyat Cumhuriyeti Sezebilmiş miydi?

Şair Halid Fahri (Ozansoy) Bey, Suad Derviş Hanım ile 1936 yılında yaptığı söyleşide, "Bizim edebiyat inkılabı sezdi" demektedir.

Suad Derviş Hanım, 18 Mart 1936 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde, Şair Halid Fahri Bey (1891-1971) ile yaptığı "Halid Fahri 'bizim edebiyat inkılabı sezdi' diyor" başlıklı söyleşisini yayımladı. Halid Fahri Bey, bu söyleşide başlıca şunları söylemektedir:

"İnkılabımızı evvelden tam bildiren bir edebiyatımız yoksa bile, bazı seziş ve temenniler, hikâye ve şiir gibi ufak parçalarda bulunabilir. Mesela, Yakup Kadri'nin çok eski bir hikâyesini hatırlarım. Bir şapka hikâyesini. Şapka giydiği için öldürülen bir gencin hikâyesi, taassubun zulmünü pek sarih bir surette göstermez mi? Edebiyat-ı Cedide müntesibinin (ilgililerinin) eserlerinde daima başka bir hayata, başka ve hür bir hayata hasret sezilir. Edebiyat-ı Cedide mensupları kendi hayatları haricinde bir değişiklik arıyorlardı. Fakat bu aradıkları, hasretini çektikleri şeye bir isim veremiyorlardı. İçlerinde en ileri olan Tevfik Fikret'in *Tarih-i Kadim*'ine gelince, onun kadar laik bir yazı henüz bu devirde yazılmış değildir. Esasen bir inkılaba takaddüm eden (önce gelen), hatta onu isteyen, onu hazırlayan edebiyat, inkılabın ismini açıkça koymamıştır. Tanzimat'tan bugüne kadar gelen edebiyatımızda rejimi iten ve ileri gitmek isteyen hamleler vardır. Namık Kemal hürriyeti is-

tiyor. Hürriyet ismini ağzına alanların boğuldukları o devirde, bundan daha ilerisini, hürriyetlerin hürriyeti olan cumhuriyeti düşünmeye imkân var mıdır? Samipaşazade Sezai'nin *Sergüzeşt* romanı, eski devre bir isyan değil midir? Köleliğin kalkmasını isteyen, yani ferd üstünde esareti kabul etmeyen muharrir, kütlenin esaretini nasıl ister? Bu neviden daha birçok misaller söyleyebiliriz. İkinci Meşrutiyet geldiği zaman Fikret ve fikir arkadaşlarının ideali tahakkuk etmiş sayılabilirdi. Fakat arkadaşlarının hepsinden ileri olan Fikret, hürriyetten dört ay sonra, tahayyül etmiş olduğu inkılabın bu olmadığını idrak etmişti. Hüseyin Cahit'le birlikte neşretmekte olduğu *Tanin*'den de çekilmişti. Şairin İttihatçılar devrinde yazdığı *Han-ı Yağma*'ları ve daha buna benzer yazıları, hep bu hayal kırıklığının şikâyetidir. Fikret bunu istemediğini, bundan başka bir şey istediğini söyledi. Fakat istediği şeyin ismini bir türlü söylemedi. Bu, edebiyatın haricinde de, siyasi ve umumi hayatta da böyle oldu. Memlekette Türkçülük cereyanı başladıktan sonra, bilhassa Balkan Harbi'ni takip eden milli felaket yılları, Büyük Harp, İstiklal Harbi ve İnkılap, memleketi esaslı bir surette yeni bir rejime götürüyordu. Fakat kimse hangi rejime doğru gidildiğini söylemiyordu. Hatta Cumhuriyet'in resmen ilanından evvel geçen aylarda, cumhuriyet rejimi memlekette fiilen kurulmuş olduğu halde ona bir isim verilmemişti. Tıpkı edebiyatta özlenilen değişikliğe isim verilmediği gibi. Nitekim Cumhuriyet ilan edildikten sonra edebiyat da baklayı ağzından çıkardı ve 'Ben de bunu istiyordum' dedi.

'Son inkılabımız edib yetiştirdi mi?' diye soruyorsunuz. İnkılaptan evvel az çok şöhret yapanlar, mesela Yakup Kadri, Falih Rıfkı ve diğerleri, inkılaptan sonra da büyük ve inkılapçı edip olarak işlerine devam ediyorlar. Yeni gençler de yetişti, içlerinde istidadlar da var. Fakat bunların içinde bize inkılap havasını hakkıyla getiren bir şahsiyet yok. Bence Falih Rıfkı, Yakup

Kadri neslinden beri bugüne kadar gelen edebi nesli, ruh, fikir ve araştırma itibarıyla eş saymak doğrudur. Yakup Kadri'nin *Ankara* romanındaki inkılap fikirleriyle, bugünün gençleri arasında kıymetlilerinin yazdıkları eserde bariz bir fark görmüyorum. Mesela, hepimiz hürriyetin timsali olarak Namık Kemal'i görürüz. Halbuki bu inkılabın ruhunun ve fikriyatının timsali sayılabilecek bir edib daha çıkmadı. Herkes araştırmada. Bence gaye itibarıyla aynı fikir etrafında yürüyenlerin toplandığı bu edebi sahada, inkılap edebiyatının şahikasını kuracak olan edib yarın bir yanardağ gibi ortaya çıkacaktır.

Yeni ve eski edebiyatın üstadlarını da soruyorsunuz. Ben bir kere Divan Edebiyatı'nı Türk edebiyatının bir aynası olarak görmüyorum. Tamamen İslami bir edebiyattır o. Binaenaleyh ümmet edebiyatından sıyrılamayan bu nevin, Şark edebiyatı nevinin en büyük üstadı, İran edebiyatıdır. Ben Divan Edebiyatı'nı bu edebiyatın bir devamı olarak görüyorum. Eğer büyük üstadları Tanzimat devrinden sonra aramaya başlarsak, Türk, Osmanlı ve İslam medeniyetinin en büyüğü olan Hamid'i (Abdülhak Hamid Tarhan) ben bu üç medeniyeti temsil eden en kuvvetli lirik adam olarak telakki ederim. Ve bunun için de bir cephesinden onu Türk edebiyatının bir üstadı olarak görürüm. Sanat cephesinden de Yahya Kemal. O bir kelime ile saf şiir nazariyesini hakikate götüren şairdir ve bu itibarla da o aruzun en son ve kendisinden sonra da artık bir üstad daha beklenmeyen şahsiyetidir. Tevfik Fikret, lisana ve vezne getirdiği yenilik ve mısralarındaki eğiliş ve bükülüş kabiliyetiyle ilk büyük sanatkâr olarak göze çarpar. Ve bunları bugünkü lisanın malzemesini kuranlar arasında görmemek haksızlık olur. Sonra şiirde heceyi eski muttaridliğinden (sıralı oluştan) kurtaran ve nesirde Edebiyat-ı Cedide'den daha açık bir hamle ile milli mevzulara geçen milli edebiyatçılar içinde pek ince sanatçılar çıktığı muhakkaktır derim. Sanatları üzerinden bir tenkid

yürütmemek şartıyla; Hüseyin Rahmi'den, Yakup Kadri'den bu meyanda bahsedebiliriz. Şiirde de dün ve bugün, hecede muvaffakiyet gösteren üstadlar ve üstadcıklar pek az değildir."

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CUMHURİYET VE SEKÜLERLEŞME

Tarih Yazımında Sekülerleşme

Osmanlı ülkesinde tarih yazımında batılı kaynaklardan yararlanan ilk yazarlar, *Fezleke* (1641/1642) adlı eseriyle Kâtip Çelebi (1609-1657) ve *Tenkih-i Tevarih-i Mülük* (1673) adlı eseriyle Hezarfen Hüseyin Efendi (1610-1691) olmuştu. Fakat seküler tarih yazıcılığının temel bir yaklaşım haline gelmesi için daha iki buçuk asrın geçmesi gerekti. Osmanlılarda tarih yazımı, İkinci Meşrutiyet'in ilanına (1908) kadar hem kullanılan kaynaklar, hem de geçmişteki olayları ve olguları ele alış tarzı bakımından geleneksel İslam tarih yazıcılığına bağlı kaldı.

İkinci Meşrutiyet'ten önce Osmanlı tarihçiliği, insanlık tarihini Ezmine-i Evveliyye'de (evvelki zamanlarda) Adem peygamberin dünyaya inişiyle başlatıyordu. Nuh peygamberin çıkışı ve Nuh Tufanı, Ezmine-i Evveliyye'nin en önemli dönüm noktalarından biriydi. Evvelki zaman tarihi, genellikle Hicret (622) ile de bitiriliyordu. Ayrıca insanlığın doğuşunun sadece beş-altı bin yıllık bir geçmişi olduğu ileri sürülüyordu.

İkinci Meşrutiyet öncesinde, 19. yüzyılın son çeyreğinde tarih yazımında sekülerleşme başlamıştı. Örneğin idadi mekteplerinde umumi tarih dersleri veren Kaymakam Ali Tevfik Bey, iki tür tarih anlatıyordu. Mukaddes başlıklı tarihte din eksenli, temeddün (medenileşme) başlıklı tarihte ise seküler eksenli tarih dersi veriyordu. İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra medenileşme başlıklı tarih yazımı ve anlatımı artık ön plana çıkmış ve mukaddes tarih, büyük ölçüde din derslerinin konusu olmuştu. Kutsal kitaplarda

yer alan beş-altı bin yıllık insanlık tarihi söylemi terk ediliyor ve insanlığın milyonlarca yıl öncesinden gelen evrimi ele alınıyordu. Jeoloji ve biyoloji bilimi, Osmanlı dünyasını aydınlatmaya başlamıştı.

İkinci Abdülhamit iktidarının baskısının henüz yoğunlaşmadığı ilk dönemlerinde tarih ders kitaplarında Fransa'daki siyasal özgürlüklerin gelişimi yer alabiliyordu. Fakat daha sonra bu tür konular kitaplardan çıkartıldı ve hatta umumi tarih dersleri bile müfredattan kaldırıldı. Yusuf Akçura bu dönemle ilgili şunları söylüyor:

> "Hamit devrinde padişah ve hükümet, tarihi sevmezler ve tarihten korkarlardı... Bu devirde bir aralık umumi tarih çok budandı, sonra mekteplerde okutulması yasaklandı. Bazı tarih kitapları, polis tarafından toplatılıp han odalarına hapsedildi, rivayete göre bazıları da yakıldı. Abdülhamit'in istibdat devrinde tarih yazmak ve hele onu neşretmek hayli müşküldü. 1899 senelerine kadar mülki ve askeri mekteplerde umumi tarih, Ali Tevfik Bey'in tarihine göre veya muallimin notlarına göre okutulur idiyse de, 20. asrın arifesinde bir irade-i seniyye ile bu dahi yasaklanmış ve tarih öğretimi Osmanlı tarihine hasrolunmuştur. Bu senelerde hiç eksik olmayan polis aramaları esnasında birisinin evinde tarih kitapları çokça bulunur, hele Murad Bey'in (Mizancı Murad'ı kastediyor, O.B.) tarihi çıkarsa, sahibinin Trablusgarp'ı boylaması ender vakıalardan değildi."

Modern ve seküler tarih yazıcılığının İkinci Meşrutiyet dönemindeki öncüsü Ali Reşad Bey'di. Ünlü Fransız tarihçisi Charles Seignobos'nun eserlerini İkinci Meşrutiyet döneminde Türkçeye çevirmişti.

Tarih-i Osmani Encümeni'nin 27 Kasım 1909 tarihinde kuruluşu ve sistematik yayınlarına başlaması da vakanüvis tarihçiliğinin terk edilmesinde ve yeni tarih anlayışının gelişmesinde etkili olmuştur. Modern tarih anlayışının Cumhuriyet dönemindeki öncüleri ise Yusuf Akçura ve Fuat Köprülü oldu. 12 Nisan 1931 tari-

hinde Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti (bugünkü Türk Tarih Kurumu) kuruldu ve başkanlığına Yusuf Akçura getirildi.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında çağdaş tarih yazıcılığı artık egemen bir tarz haline gelmişti. Ernest Lavisse ve Alfred Nicolas Rambaud'nun birlikte hazırladıkları eser, *Tarih-i Umumi* (*Dördüncü Asırdan Zamanımıza Kadar*) başlığıyla Maarif Vekâleti tarafından 1926 yılında yayımlandı. Bu eser Atatürk'ün Çankaya kütüphanesinin en önemli kitapları arasındaydı. Eugene Pittard'ın *Les Races et l'Histoire* adlı eseri ile H. G. Wells'in *The Outline of History* adlı eseri de, Atatürk'ün tarih görüşünün gelişmesinde etkili olmuştu. Her iki eser de hem kadın haklarını hem de Darwin'in evrim teorisini savunuyordu. Ünlü tarihçi ve bilimkurgu yazarı Wells'in eseri, onu Fransızcasından okuyup beğenen Atatürk'ün talimatıyla Türkçeye çevrildi ve *Cihan Tarihinin Umumi Hatları* adıyla 1927 ve 1928 yıllarında, beş cilt halinde yayımlandı. Wells, Atatürk'ün *Nutuk*'ta sözünü ettiği tek yabancı yazardır. Wells'in Almanya'da Nazilerin yaktığı kitaplar arasında bulunan bu eseri, 20. yüzyılda dünyada en çok satılan ikinci kitap olmuştu. *Cihan Tarihinin Umumi Hatları*, hem modern Türk tarihçiliğinin gelişmesinde, hem de orta ve yüksek okullardaki tarih eğitiminde etkili oldu.

1930'lu yıllarda insanın türeyişi ve evrimi artık tamamen bilimsel temellere dayandırılarak ele alınıyordu. Bu yıllarda gelişen antropolojinin ve arkeolojinin de yeni cumhuriyette seküler tarih anlayışının ve yazımının gelişmesine önemli katkıları oldu. Wells'in kitabında Darwin'in kuramına bağlı olarak türlerin evrimi, tek hücreli canlılardan insana doğru bir "hayat zinciri" kavramına bağlı olarak ele alınıyordu. Hayat zinciri kavramı, Atatürk'ün ölümüne kadar ilk, orta ve lise ders kitaplarında yer aldı, fakat onun ölümünden sonra bu kavrama da, Darwinci evrim kuramına da ders kitaplarında artık rastlanmaz oldu.

Yararlanılan Kaynak:

Zafer Toprak, *ATATÜRK: Kurucu Felsefenin Evrimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, İstanbul.

Cumhuriyet'in Büyük Laiklik Mirası

Ülkemizde laikliğin önemli bir geçmişi vardır. Özellikle erken cumhuriyet döneminde laiklikle ilgili çok önemli adımlar atıldı. Bugün de laikliğin zayıflatılmasına ve geriletilmesine yönelik girişimlere rağmen toplumsal ve siyasal yaşamımızda laiklik varlığını hâlâ önemli bir düzeyde korumaktadır.

Bununla birlikte laiklik konusunda ülkemizde iki temel sorun bulunmaktadır.

Birincisi, laiklik, sekülerleşme, sekülerizm kavramları ile ilgili yanlış açıklamaların yaygınlığı ve dolayısıyla bu kavram karmaşasının ve belirsizliğinin yarattığı bilinç eksikliği.

İkincisi, laikliğin korunmasının ve savunulmasının devlet kurumlarına ve siyasetçilere bırakılmasının yeterli olduğu inancının yakın zamanlara kadar yaygın bir şekilde varlığını sürdürmüş olması.

Ülkemizdeki laikliğin büyük tehlike karşısında olmasının iki büyük nedeni, birbirleriyle de ilişkili olarak bunlardır.

Laiklik, sekülerleşme, sekülerizm, modernleşme ve uluslaşma kavramları da birbirleriyle bağlantılıdır.

Modernleşme, "ortaçağa özgü olandan çıkış" demektir. Ortaçağa özgü olandan çıkış ise Rönesans ve bilim devrimi ile başlamıştır. Sekülerleşme ise, daha önce dine ait olan bir alanın ve davranışın, dine ait olmaktan çıkması demektir. Sekülerizm ise,

bir ideoloji veya ideolojik tutum olarak sekülerleşme yanlısı olmaktır. Bu bakımdan sekülerist ile laik kavramları eşanlamlı olmayan kavramlardır. Ortaçağ kültürel dünyasından çıkış aynı zamanda sekülerleşme demektir. Laiklik, kısmi siyasi sekülerleşmedir, başka bir deyişle de sadece kamusal ilişkilerdeki sekülerleşmenin savunulmasıdır.

Modernleşme ve sekülerleşme farklı olmakla birlikte aynı zamanda örtüşen de kavramlardır. Modernleşme ve sekülerleşme süreçleri günümüzde de devam etmektedir.

Uluslaşma kavramına ve sürecine gelince; uluslaşma da Avrupa'da ortaçağdan çıkışla başladı. Bir topluluğun ulus olarak nitelendirilebilmesi için her şeyden önce bu topluluğun tarih birliğinin bulunması gerekir. Tarihsel geçmişi olmayan bir topluluk ulus olamaz. Fakat bu koşul yeterli değildir. Aynı zamanda topluluğun bireylerine dinsel olmayan ortak kimlik kazandıracak başka birleştirici bileşenlerin de bulunması gerekir. İşte bu modern birleştirici etkenlerin başında düşünsel, hukuki, kültürel vb. sekülerleşme düzeyi gelir. Elbette başka şeylerle de birlikte olmak üzere, fakat öncelikle diyebiliriz ki, bir toplum ancak sekülerleşme düzeyi ölçüsünde ulus niteliğini kazanabilir. Henüz sekülerleşme sürecine girmemiş topluluklar uluslar değil, fakat ümmet topluluklarıdır.

Osmanlı Devleti 1299'da bir cihat ve gaza devleti olarak kurulmuştu. Osmanlılarda sekülerleşme ilk olarak diplomasi alanında başlamıştır. Avusturya ile 14 yıl süren savaştan sonra 1606 yılında yapılan Zitvatorok Antlaşması bu bakımdan tarihsel bir dönüm noktasıdır. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti tarihinde ilk kez bir Hıristiyan devletini kendisiyle eş statüde bir devlet olarak kabul ediyordu. Bu gelişme elbette sadece bir başlangıçtı. Osmanlı Devleti'nde cihat ve gaza anlayışı daha sonra da devam etmekle birlikte giderek zayıfladı.

Osmanlılar, örneğin 1854-55 yıllarında Kırım Savaşı sırasında İngiliz ve Fransızlarla ittifak yaparak Ruslara karşı birlikte savaştıklarında, artık devletin kuruluş felsefesinden oldukça uzaklaşmış bulunuyorlardı. Kuruluş felsefesinden en büyük uzaklaşma, Kırım Savaşı'ndan da önce Kavalalı Mehmet Ali Paşa kuvvetleriyle savaşırken yaşanmıştı. Bu durum, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, Şubat 1833'te Kütahya'yı ele geçirdiğinde, II. Mahmut'un varlığını ve iktidarını korumak için Ruslarla işbirliğine girmesiyle olmuştu. Rus askerleri, II. Mahmut'u İbrahim Paşa'nın Müslüman kuvvetlerinden korumak için Boğaz'a çıkartma yaparak Levent'te toplanmışlardı.

Daha 18. yüzyılda, geleceği kararmış (veya idam edilmiş) bir Osmanlı paşasının veya bürokratının eşyalarına el koyulduğu sırada evinde bir Batı dilinde yazılmış kitap bulunduğunda, bu kitap kayıtlara "kâfir hattıyla yazılmış esere rastlandı" diye geçiriliyordu. Fakat aradan daha bir asır geçmeden II. Mahmut, Tıbbiye'nin açılışında yaptığı konuşmada, hoca ve Türkçe eğitim kaynağının olmaması nedeniyle derslerin bir süre Fransızca olarak yapılacağını söylüyordu.

Devletin seküler bir davranışının beklenmedik başka sonuçları da oluyordu. Kırım Savaşı'nda Osmanlı askerlerinin İngiliz-Fransız askerleriyle birlikte savaşması, bazı kültürel etkilenmeleri de beraberinde getirdi. Örneğin Osmanlılarda kuşluk vaktinde yenilen yemeğin yerine kahvaltı âdetinin geçmeye başlaması, bu savaştan kalmadır.

Modern mühendis mekteplerinin, Tıbbiye'nin, Harbiye'nin vb. keza kaçınılmaz ihtiyaçlar sonunda kurulmalarının, yaşamın bazı alanlarının sekülerleşmesiyle sonuçlanan çok kapsamlı kültürel etkileri oldu.

Sekülerleşme kavramını, belirttiğimiz gibi, yaşamın gerekleri-nin kendiliğinden yarattığı olgular için kullanıyoruz. Bilinçli po-

litikaların eseri olarak kamusal alanda ve devlet işlerinde dinsel öğelerin geriletilmesinin ise laiklik ve sekülerizm kavramları ile karşılanması gerekir.

Bu bakımdan Osmanlılarda sekülerleşme sürecinin 17. yüzyılda başlamasına karşın, dönüştürücü düzeyde bir sekülerist veya laik politikanın görüldüğünü söyleyemeyiz.

Cumhuriyet döneminde de sekülerleşme süreci devam etti. Fakat özellikle erken Cumhuriyet döneminde Osmanlılarınkinden farklı olarak sekülerleşme, güçlü ve sistematik sekülerist politikalar aracılığıyla gerçekleşti.

Ülkemizde laiklik konusunda atılmış bulunan ilk ve en büyük adım, 1922'de Saltanat'ın ve 1924'te de Hilafet'in kaldırılmış olmasıdır. Şüphesiz Cumhuriyet'in kendisinin ilanı da aynı zamanda en büyük laiklik adımlarından biridir. Çünkü böylelikle egemenliğin, ilahi niteliklere sahip olduğu varsayılan bir padişahın gücünden değil, ulusun kendi bağımsız iradesinden kaynaklandığı kabul edilmiş oluyordu. 3 Mart 1924 tarihinde Halifeliğin kaldırılmasının yanı sıra, Osmanlı hanedanı mensuplarının yurtdışına çıkartılması kararlaştırıldı, Şeriye ve Evkaf Vekâleti kaldırıldı, Tevhid-i Tedrisat Kanunu çıkartıldı ve buna bağlı olarak medreseler kapatıldı.

1924 yılında kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu, laik Türkiye'nin doğuşundaki en büyük ve önemli başlangıç adımlarından biridir.

Osmanlı Devleti'nde din, hukuk kurallarını da önemli ölçüde belirliyordu. Osmanlı hukuku tam bir teokrasi hukuku değildi, fakat yine de dini kurallar halkın kişisel yaşam tarzını olduğu kadar, kamu hukukunu da büyük ölçüde belirliyordu.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun çıkmasından beş hafta sonra, 8 Nisan 1924 tarihinde de, şeriye mahkemelerini kaldıran "Yeni

Mahkemeler Teşkilatı Kanunu" kabul edildi. Böylece ülkemizde, modern eğitimde birliğin yanı sıra modern hukuk temelindeki hukuk birliği de sağlanmış oldu.

Cumhuriyet yönetimi, 17 Şubat 1926 tarihinde Medeni Kanun yasa tasarısını TBMM'de kabul ederek, anayasayı ve yasaları dini kuralların dışına çıkardı ve ülkemiz tarihinde ilk kez bütün hukuksal ilişkiler, tutarlı, modern ve laik bir hukuk sistemi içerisinde birleştirildi.

Bu kanunun çıkartılmasında çok büyük emekleri geçmiş bulunan Adalet Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt) Bey'in Medeni Kanun tasarısının başlangıcında yer alan bir gerekçe bölümü bulunmaktadır.

Bu bölüm, olağanüstü yüksek değerde bir hukuki açıklamadır. Bugünkü daha gelişmiş insan hakları hukuku çerçevesinden bakıldığında bile değerinden hiçbir şey kaybetmemiş olan bir hukuk metnidir. Mahmut Esat Bey burada başka birçok şeyin yanı sıra şunları söylemektedir:

> "Modern çağda uygar uluslara özgü olan bütün haklarda direnen Türk ulusu bu kanunu almakla, o hakların gerektirdiği bütün sorumlulukları da yüklenmektedir. Bu kanunun yayımlandığı gün Türk ulusu temelsiz inançlardan ve geleneklerden, Tanzimat'tan beri süregelen sallanmalardan kurtulmuş olacaktır. O gün, eski bir uygarlığın kapılarının kapandığı, çağdaş ilerleme uygarlığına gidildiği gün olacaktır."

Bu kanunla, yüzlerce yıl padişahlar ve devlet yöneticileri karşısında hiçbir yasal insan hakkına sahip olmayan kul mertebesindeki insanlar, eşit haklara ve devlet karşısında yasal güvencelere sahip yurttaşlara dönüşmüştü. Ama bunun kadar önemli olan bir başka şey de, daha önce erkek karşısında yasal olarak hemen hiçbir hakka sahip olmayan kadınların, erkeklerle yasal bakımdan eşit statüye kavuşmalarıydı.

Bu kanundan önce erkek, birden fazla kadınla evlenebiliyor ve istediği zaman da tek yanlı olarak evliliği sona erdirebiliyordu. Bu kanunun en önemli yanlarından biri, özellikle tekeşli resmi evlenme ailesini kurması ve boşanma ilişkilerini modern ve eşitlik ilkesine dayalı hukuki bir düzene sokmasıdır. Bu kanunla kadınların önünde ilk defa büyük bir özgürlük alanı açılmış oluyordu.

Kadınların eşit haklarla toplumsal yaşama girişleri, sekülerleşme sürecinin en önemli aşamalarından biridir. Cumhuriyet'in bize miras bıraktığı en önemli kazanımlardan biri de şüphesiz budur.

Medeni Kanun, yönlendirici özelliği nedeniyle, başka yeni çağdaş kanunların çıkartılmasının yolunu da açmış ve bu çerçevede, soyadı kanunu, miras kanunu, özel mülkiyet ve ticaret kanunları, borçlar kanunu, kanuni olarak ikamet yeri vb. gibi, çağdaş uygarlıkta önemli işlevleri bulunan gelişmelere de kaynaklık etmiştir.

Cumhuriyet döneminde laiklik konusunda daha sonra atılan adımlardan birisi de, 10 Nisan 1928 tarihinde yapılan değişiklikle, Anayasa'nın 2. maddesinde yer alan "Türkiye Devleti'nin dini İslam'dır" hükmünün çıkartılması olmuştur. Bu değişikliğin yanı sıra milletvekillerinin yeminlerindeki "vallahi" kelimesi, "namusum üzerine söz veririm" şeklinde değiştirilmiştir. Ayrıca daha önce Meclis'in görevleri arasında yer alan "ahkâm-ı şeriyenin tenfizi" (dinsel hükümlerin yerine getirilmesi) hükmü de Anayasa'dan çıkartılmıştır.

Nihayet 5 Şubat 1937 tarihinde yapılan bir değişiklikle laiklik kavramı Anayasa'ya girmiş ve Türkiye Devleti'nin laik bir devlet olduğu ifadesi Anayasa'nın 2. maddesinde yer almıştır.

Böylece 15 yıl gibi bir süre içinde, hemen tamamen dini bir devlet yapısından, hemen tamamen laik bir devlet yapısına dönüşüm gerçekleşmiştir.

Cumhuriyet'in laiklik konusundaki bu kazanımları küçümsenemeyecek boyutlardadır. Fakat bütün bu kapsamlı girişimlere rağmen, yukarıda da belirttiğimiz gibi, laiklik konusunun kavramsal içeriğinin ve öneminin yeni kuşaklar boyunca gerektiği gibi açıklanmamış ve vurgulanmamış olması ve bunun yanı sıra devlet kurumlarının laikliğin korunması konusunda yeterli olabileceği yanlış düşüncesinin yaygınlık kazanması, laikliğin Cumhuriyet'in daha sonraki yıllarında ve günümüzde büyük tehlikelerle karşılaşması sonucunu doğurmuştur.

Cumhuriyet'in Büyük Hukuk Mirası

Cumhuriyet rejiminin en temel özelliklerinden birisi, bir modern hukuk rejimi olmasıdır. Modern hukuk olmadan gerçek anlamda cumhuriyet de olamaz.

Genç Türkiye Cumhuriyeti de kuruluşunu izleyen ilk yıllarda hukuk sistemini modernleştirmiş ve Osmanlılardan devraldığı şeri hukuk-seküler hukuk ikilemine, şeri hukuku ortadan kaldırarak son vermiştir.

Osmanlı Devleti kuruluşundan başlayarak İslam hukukunun uygulanmasını esas aldığı için, Osmanlı ülkesindeki ceza işlerinde de bu hukukun hükümleri geçerliydi.

İslam dinini reddetme, zina ve hırsızlık gibi şeri hukuku ilgilendiren suçlarda şeri hükümler uygulanıyor, bunların dışında kalan cinsel tecavüz, tasarlayarak adam öldürme, yaralama gibi suçlar için de, bunların yalnızca fertleri ilgilendirdiği düşüncesiyle, suçlular hakkında ancak suçtan zarar görenlerin şikâyetleri üzerine cezalar uygulanıyordu. Cezalar tekdirden başlayarak dayak, para cezası, hapis, ağır hapis ve idam gibi cezalara kadar gidiyordu.

Fatih, Kanuni Sultan Süleyman ve IV. Mehmet devirlerinde, bazı suç ve ceza türlerini belirleyen kanunlar yayımlanmış olmakla birlikte, cezaların kanuniliği esası henüz yerleşmemiş olduğu için, hangi suça hangi cezanın verileceği ve bu cezaların

hangi derecelerde uygulanacağı konusu çoğu zaman belirsizliğini ve değişkenliğini koruyordu. Özellikle 17. yüzyılın sonlarından itibaren birbirini izleyen savaşlar, iç karışıklıklar ve isyanlar sonucunda devletin fertlere karşı keyfi davranışları çok artmıştı. İnsanlar, gerçekler araştırılmadan ve hiçbir yargılamaya tabi tutulmadan idam ediliyor, sürülüyor, suçlu oldukları düşünülen kimselerin mallarına yargısız el konuluyordu. Bu tür davranışlar ve çeşitli yolsuzluklar nedeniyle ülke içte ve dışta büyük sorunlarla karşılaşıyordu.

Şeri hukuk-modern hukuk ikilemi nasıl giderildi?

Tanzimat Fermanı (1839) ülkemizde diğer şeylerin yanı sıra hukuk tarihimiz bakımından da önemli bir dönüm noktasıdır. Gülhane Hattı Hümayunu ile, devletin idaresinde yeni kanunların koyulması gerekli ve önemli görülmüş ve halkın can, namus ve mal güvenliği ile vergi tayininin şartları ve zorunlu askerliğin düzenlenme biçimi ve süresi hakkında yeni kanunlar yürürlüğe konmuştur.

Tanzimat'ın ceza hukuku alanında getirdiği esaslar, o zamanın koşulları içinde bir devrim sayılabilecek düzeydedir. Ancak tüm bu yeniliklere rağmen şeri hükümler ile seküler hükümler yan yana yürümüştür. İkinci Meşrutiyet döneminde bazı düzeltme girişimleri olmuşsa da bu ikilik yine de devam etmiştir. Nihayet şeri hükümler-seküler hükümler ikiliğini kaldırarak büyük bir hukuk devrimi yapmak, Cumhuriyet yönetiminin eseri olmuştur.

8 Nisan 1924 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde, şeriye mahkemelerini kaldıran Yeni Mahkemeler Teşkilatı Kanunu'nun kabul edilmesiyle şeriye mahkemeleri yürürlükten kaldırılmıştır.

Öte yandan şeri hukuk -modern hukuk ikilemiyle, şeri eğitim-modern eğitim ikilemi arasında da doğrudan bir bağ bulunmaktadır. Bu nedenle şeri hukukun ortadan kaldırılmasından sadece beş hafta önce de şeri eğitim-modern (seküler) eğitim ikilemi,

Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile ortadan kaldırılmıştır. 3 Mart 1924 tarihinde TBMM'de kabul edilen birbirine bağlı yasalarla Şeriye ve Evkaf Vekâleti kaldırıldı ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitim, seküler eğitim lehine olarak ikili olmaktan çıkartıldı. Bu kanun ile hukuk devrimi arasında doğrudan bir bağ vardır. Çünkü şeri hukuk sisteminin eğitim kurumu olarak kaynağı medreselerdi. Medreseler sadece din adamları yetiştirmiyor, aynı zamanda şeri hukukun ve mahkemelerin kadrolarını (müftüleri ve kadıları) da yetiştiriyordu. Medreselerin kapatılmasıyla şeri hukukun insan kaynaklarının da sonu gelmiş oldu. Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile medreselerin önce Maarif Vekâleti'ne bağlanıp sonra da kapatılmasıyla mektep ve medrese ayrılığına son verilmiş oluyordu. Mektep-medrese ikiliği, şeriye-nizamiye mahkemeleri ikiliğinden ayrılamaz. Bu nedenle öğretim birliğinin sağlanması ile hukuk birliğinin sağlanması da birbirinden ayrı düşünülemez. Nitekim Cumhuriyet hükümeti de bu düşünceyle hareket ederek bu ikiliği eşzamanlı olarak ortadan kaldırmıştır.

Büyük eğitim ve hukuk devriminin ilk adımlarını 3 Mart ve 8 Nisan 1924 tarihlerinde gerçekleştiren Cumhuriyet, çok fazla gecikmeden hukuk devriminin eğitimsel ve yasal hazırlıklarını da gerçekleştirmişti. 25 Ekim 1925 tarihinde Ankara Hukuk Mektebi (Fakültesi) açılmış, 17 Şubat 1926 tarihinde de Medeni Kanun'un kabul edilmesiyle büyük hukuk devrimi, temellerinin atılması bakımından tamamlanmıştır.

Atatürk, 25 Ekim 1925 tarihinde Ankara Hukuk Fakültesi'nin açılışında yaptığı konuşmada (bugünkü dilimizle) şunları söylüyordu:

"Ulusumuz, devrimci değişmelerin doğal ve zorunlu gereği olarak ihtiyaçların değişip gelişmesiyle sürekli olarak değişip gelişme kuralına dayanan dünyevi bir rejim görüşünü hayatın zorunlu koşulu olarak benimsemiştir. Artık devrimin hukuk

temellerini atmak; devrimimizin düşünce biçimine ve gereklerine uygun hukukçular yetiştirmek zamanı gelmiştir."

Atatürk'ün bu konuşmasından birkaç ay sonra İsviçre Medeni Kanunu'ndan yararlanılarak hazırlanmış olan Medeni Kanun, TBMM'de kabul edilerek yürürlüğe girdi.

Medeni Kanun ile kadınlar erkeklerle eşit haklara kavuşmuştur. Bu kanun ile ayrıca birçok sosyal ilişki için gerekli hukuki ilkeler çağdaş düzeye çıkmış ve ülkemizde yeni bir hukuki dönem başlamıştır. Bu hukuk devrimi, bugün daha önce atılmış olan temelleri büyük tahribata uğramış olsa da, Cumhuriyet'in bize bıraktığı en büyük miraslardan biridir ve önemini her şeye rağmen korumaktadır.

8 Nisan 1924 tarihi, hukuk tarihimizin ve hukuki tarihimizin önemli dönüm noktalarından birine işaret etmektedir. Bu tarihte Cumhuriyet, laikliğin ve modern hukukun en önemli adımlarından birini atmış ve hukuk devriminin temellerini kuran yolu açmıştır. İlginçtir ki, ülkemizde 3 Mart 1924 tarihinin eğitim ve hukuk tarihindeki etkisi, haklı olarak iyi bilinmekle birlikte, 8 Nisan 1924 tarihi o kadar hatırlanmamakta ve herhangi bir kutlama konusu yapılmamaktadır. Oysa bu tarihte çıkartılmış olan yasayla, Cumhuriyet kendi varlığının gerçek hukuki temellerini atmış oluyordu. Bu nedenle bugün bizim için büyük bir önemi olan Cumhuriyet hukukunun gerçek doğum gününün 8 Nisan 1924 tarihi olduğunu söyleyebiliriz.

Nizamiye mahkemeleri nasıl kurulmuştu?

Nizamiye mahkemeleri, Tanzimat'tan sonra şeri kurallar dışında yeni kanun ve nizamlara göre çalışmak üzere kurulmuş mahkemelerdir. Kuruluş düşüncesinde başlangıçta yalnız Müslümanları değil, bütün Osmanlı Devleti mensuplarının davalarını da kapsamı içine alması gereği ve ihtiyacı yatıyordu. Bu mahkemeler Vilayet Teşkili Kanunu'nun çıkmasına paralel olarak ge-

lişmiştir. Bu kanuna göre üyeleri karma ve seçim yoluyla tayin edilmek üzere hukuk ve ceza mahkemeleri kuruldu. Böylece ilk defa 1868'de Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin ortaya çıkmasıyla nizamiye mahkemelerinin de temelleri atılmış oldu. Ancak yetki alanları kısıtlanmış olmakla birlikte şeri mahkemeler de çalışmalarına devam ettiler. Nizamiye mahkemeleri, şeri mahkemelerde ve Müslüman olmayan cemaatlerin kendi dini yapıları içindeki mahkemelerde görülen davalar ile özel meclislerde görülen ticaret davaları dışındaki davalara bakmakla görevlendirilmişti. Fakat kişilerle devlet arasındaki uyuşmazlıklarda Şûrayı Devlet'e yetki tanınmıştı. Nizamiye mahkemeleri zamanla tüm ülkeye yayılarak gelişti. Bu mahkemelerin en önemli özelliği, seküler bir nitelik taşıması ve bu özelliğiyle ilişkili olarak da yargı kuvvetinin yürütme kuvveti karşısındaki bağımsızlığı fikrinin ve geleneğinin gelişmesine öncülük ve temel teşkil etmiş olmasıdır.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun Anlamı Neydi?

3 Mart 1924'te, TBMM'de kabul edilen birbirine bağlı yasalarla, Halifelik kaldırıldı, Osmanlı Hanedanı mensuplarının yurtdışına çıkartılması kararlaştırıldı, Şeriye ve Evkaf Vekâleti kaldırıldı ve Tevhid-i Tedrisat (öğretim birliği) Kanunu çıkartıldı.

Saruhan Mebusu Vasıf (Çınar) Bey ve 57 arkadaşının önerdiği Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun gerekçesinde şunlar söyleniyordu:

> "Bir devletin genel eğitim siyasetinde, milletin düşünce ve duygu bakımından birliğini sağlamak gereklidir ve bu da öğretim birliği ile olur. Tanzimat'ın ilan edildiği sıralarda öğretim birliğine geçilmek istenmişse de başarılı olunamamış, tam tersine bir ikilik ortaya çıkmıştır. Bu ikilik, eğitim ve öğretim birliği bakımından birçok kötü ve sakıncalı sonuçlar doğurmuş, iki türlü eğitimle memlekette iki tip insan yetişmeye başlamıştır. Önerimiz kabul edildiğinde, Türkiye Cumhuriyeti dahilindeki bütün eğitim kurumlarının biricik mercii Maarif Vekâleti olacaktır. Böylece bütün eğitim yuvalarında, Cumhuriyet'in irfan siyaseti, ortak bir eğitim yolu izlenecektir."

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun çıkartılmasını nasıl değerlendirmeliyiz?

Bu kanun ile medreseler önce Maarif Vekâleti'ne bağlanıp sonra da kapatılarak, mektep ve medrese ayrılığına son verilmiş

oldu. Bu kanun, yeni cumhuriyetin ulusal eğitim politikasının doğrudan bir ifadesidir. Bu kanunun çıkartılmasının koşullarını ve nedenlerini anlayabilmek için medreselerin niteliği üzerinde biraz durmamız gerekir.

İlk Osmanlı medresesi 1330'da, o sırada beyliğin merkezi olan İznik'te kuruldu ve daha sonraki yıllarda da temel eğitim kurumu olarak tüm Osmanlı ülkesine yayıldı. Medreseler bir genel eğitim kurumu gibi görülmekle birlikte, gerçekte esas olarak İslam hukuku (fıkıh) öğretmek ve din kurallarına dayalı adaleti sağlayacak kadıları (hâkimleri) yetiştirmek amacıyla kurulmuşlardı. Medreselerden kadı (hâkim), müftü, imam, vaiz, müderris ve devlet hizmetine giren diğer memurlar yetişmekle birlikte bu kurumlarda her zaman fıkıh öğretimi temel olmuştur. Matematik ve doğabilimleri, fıkıh için ve ona gerektiği ölçüde yer alıyordu. Aynı şekilde kelam, hadis ve tefsir vb. dersleri de fıkıha göre ikincil durumdaydı. Kâtip Çelebi, Kanuni döneminden sonra doğabilimleri öğretiminin medreselerde artık pek görülmediğinden yakınmıştı. Fakat gerçekte daha önceki dönemlerde de doğabilimleri ve matematik medreselerde hep ikincil durumda olmuştu. Yani bu durum dini bir öğretim kurumu olan medreselerin yapısı ve varoluşu gereği böyleydi. Dolayısıyla İkinci Meşrutiyet dönemindeki reform girişimlerine kadar medreselerdeki doğabilimleri öğretiminde ne bir yenilenme oldu, ne de doğanın anlaşılmasına yönelik herhangi bir bilimsel araştırma yapıldı. Örneğin medreselerde doğabilimleri öğretimi için kullanılan *Hidayet ül Hikme* adlı eser, Aristoteles'in görüşlerini temel alıyordu. 1901 yılında bile baskısı yapılmış olan bu ders kitabı, dünyadaki Aristotelesçi en son ders kitabı olabilir.

Medreselerde dersler genellikle Türkçe veriliyordu. Fakat öğretimde kullanılan yazma ve basma eserlerin çok büyük bir bölümü Arapçaydı. Çok az miktarda da Farsça ve Türkçe eser bulunuyordu (Bu nedenle öğrencilere Arapça öğretiliyordu). Dolayısıyla iyi bir

medrese öğrencisi olabilmek, iyi derecede Arapça bilmeye bağlıydı (Medreselerdeki öğretimin temel araçlarının Arapça ağırlıklı olması ve bu yüzden Türk dilinin gelişimini engellediği düşüncesi de, gerek Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun çıkışını, gerekse 1928'deki Harf Devrimi'ni etkilemiş olan faktörlerden biridir).

Osmanlı modernleşmesinin ve sekülerleşmesinin ilk önemli kurumlarından biri mühendishanelerdir. Bu nedenle denizci mühendishanesinin 1775'teki kuruluşunun tarihsel önemi, o günkü pratik öneminden fazladır. Modernleşmemizin önemli dönüm noktalarından biri olan Tanzimat ilan edildiğinde (1839), karacı mühendishanesi (1795), Tıbbiye (1827) ve Harbiye (1834) mektepleri de kurulmuş bulunuyordu.

Yine Tanzimat'tan önce, 1824 yılında II. Mahmut, sadece İstanbul için sınırlı olmakla birlikte ilköğretimi bütün çocuklar için zorunlu kılmıştı (Modernleşmenin en önemli adımlarından biri olan zorunlu genel eğitimin ülkemizdeki başlangıcı olması bakımından II. Mahmut'un bu girişiminin tarihi bir önemi vardır).

Tanzimat'tan sonra modern mekteplerin kurulması hız kazandı. Rüştiyeler (orta mektepler) ve idadiler (liseler) kuruldu (1877'de ülkedeki 423 rüştiyede 20 bin öğrenci öğrenim görüyordu). Tanzimat'tan hemen sonra Mekteb-i Maarif-i Adliye, 1878'de de Mekteb-i Hukuk-i Şahane kuruldu. İki kez açılıp kapandıktan sonra 1900'de de Darülfünun (üniversite) öğretime başladı.

19. yüzyılın ikinci yarısında mektep-medrese ikiliği giderek gelişen bir gerçeklik olarak kendisini ortaya koymuştu. Vasıf Bey, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun gerekçesinde "Tanzimat'ın ilan edildiği sıralarda öğretim birliğine geçilmek istenmişse de başarılı olunamamıştı" derken başarısızlığın nedenini söylemiyor, ama açık olan şu ki, o sıralarda öğretim birliğini mektepleri esas alarak gerçekleştirmek için henüz çok erkendi. Çünkü modern öğretim birliği için gereken koşullar ve imkânlar daha yeterince oluşma-

mıştı. Mekteplerin sayısı yetersizdi ve daha önemlisi, medreselerin toplumsal işlevi henüz devam ediyordu.

Osmanlı Devleti'nde 1858 yılından başlayarak çok önemli bir başka süreç gelişti. Şeriye mahkemelerinin yanı sıra, dini kurallara dayanmayan nizamiye mahkemeleri kurulmaya başlandı. Hızlı bir gelişme gösteren nizamiye mahkemeleri, 19. yüzyılın sonlarında önemli bir hukuki ve toplumsal kurum niteliğini kazanmıştı. Birçok durumda davaya hangi mahkemenin bakacağı konusunda anlaşmazlık çıkıyor ve böyle durumlarda hangisinin yetkili olduğuna Adliye Vekâleti karar veriyordu. Her iki mahkemenin yetki alanlarını kanunla belirleme girişimlerine rağmen, şeriye-nizamiye mahkemeleri ikiliği, mektep-medrese ikiliğinin yanı sıra Cumhuriyet'e kadar hüküm sürdü.

Osmanlı Devleti'nde, özellikle 19. yüzyıl boyunca görülen düşünsel, bilimsel, siyasal, askeri ve hukuki gelişmeler ve bütün bu asrı kapsayan sekülerleşme süreci, modern okulların ve mahkemelerin sayısını ve niteliğini yükseltmiş, kadı ve müftü yetiştirmenin kaynağı olan medreselerin işlevlerini de sona yaklaştırmıştır.

Dolayısıyla mektep-medrese ikiliği, nizamiye-şeriye mahkemeleri ikiliğinden ayrılamaz. Bu nedenle öğretim birliğinin sağlanması da, hukuk birliğinin sağlanmasından ayrı düşünülemez. Fakat ülkemizde asıl hukuki devrim, iki yıl kadar sonra, 17 Şubat 1926 tarihinde Medeni Kanun'un kabul edilmesiyle gerçekleşmiş ve tamamlanmıştır.

Osmanlılardaki sekülerleşme süreçleri görülmeden, Cumhuriyet yönetiminin Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nu çıkarma adımının anlamı, imkânı ve önemi anlaşılamaz.

1924 yılında kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu, modern ve laik Türkiye'nin doğuşundaki en büyük ve önemli başlangıç adımlarından biridir.

Hilafetin Kaldırılması

İtilaf Devletleri, 27 Ekim 1922 tarihinde TBMM Hükümeti'ne, 13 Kasım 1922'de Lozan'da toplanacak olan barış konferansına temsilci göndermesini isteyen davet teklifinde bulundu. Ancak delege gönderme teklifi, aynı zamanda İstanbul Hükümeti'ne de yapılmıştı. 29 Ekim günü, Tevfik Paşa sadrazam sıfatını kullanarak, TBMM Başkanlığı'na, Lozan Barış Konferansı'na Babıâli ve Ankara heyetlerinin bir arada katılmasının uygun olacağını bildiren bir telgraf gönderdi. Mustafa Kemal Paşa, Tevfik Paşa'nın bu telgrafına şu kısa yanıtı verdi: "Barış konferansında Türkiye devleti yalnız ve ancak TBMM Hükümeti tarafından temsil olunur."

31 Ekim günü, Müdafaa-i Hukuk Grubu'nda, milli egemenliğin sağlanması ve Lozan'a gidecek heyetler meselesi görüşüldü. Bu toplantıda Mustafa Kemal Paşa, Osmanlı saltanatının lağvedilmesinin zorunlu olduğunu belirten bir konuşma yaptı. Ertesi gün, 1 Kasım 1922 tarihinde TBMM'de yaptığı konuşmada da, diğer şeylerin yanı sıra şunları söyledi:

> "Millet mukadderatını doğrudan doğruya eline aldı ve milli saltanat ve hâkimiyetini bir şahısta değil, bütün fertleri tarafından seçilmiş vekillerden oluşan bir Meclis-i Âli'de temsil etti. İşte o meclis, Meclis-i Âli'nizdir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'dir. Milletin saltanat ve hâkimiyet makamı yalnız ve ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi'dir."

Toplantının sonunda TBMM, hilafet ile saltanatın birbirinden ayrılmasına ve saltanatın lağvedilmesine karar verdi.

Büyük bir askeri ve siyasi zafer kazanarak ülkenin bağımsızlığını sağlamış bir hükümetin, ulusal kurtuluş güçlerine karşı asker gönderen, isyanlar düzenleten ve bu hareketin önderlerini idama mahkûm eden bir padişah hükümetiyle konferansa birlikte gitmesi elbette düşünülemezdi. Saltanatın kaldırılması kararı, TBMM'de büyük bir coşkuyla karşılandı.

Bununla birlikte, saltanatsız kalan hilafet olgusu tartışmalara yol açmıştı. Bazıları İslam şeriatına göre saltanatla hilafetin birbirinden ayrılamayacağını ileri sürüyor ve bu görüşlerini şeriat hükümlerinden kanıtlar getirerek ispatlamaya çalışıyorlardı.

17 Kasım'da Vahdettin, *Malaya* adlı İngiliz harp gemisiyle İstanbul'dan Malta'ya kaçtı. Vahdettin'in kaçışı üzerine, Şeriye Vekili Vehbi Efendi, 18 Kasım'da Vahdettin'in halifelikten uzaklaştırıldığına dair fetva verdi ve TBMM aynı gün toplanarak 18 Kasım 1922'de, Abdülmecit Efendi'nin hilafet makamına getirilmesine karar verdi. Abdülmecit Efendi, sadece Halife-i Müslimin unvanını kullanabilecekti. Hiçbir siyasi görevi yoktu.

Abdülmecit Efendi'nin halife seçilmesinden sonra da saltanatsız halifeliğin olup olamayacağı tartışmaları devam etti. Halifelik yanlıları, ancak devlet gücüne dayanan bir halifeliğin gerçek bir anlamı olacağını ileri sürüyor ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'ndaki "devletin dini İslam dinidir" maddesine de dayanarak Abdülmecit Efendi'nin devlet başkanı olmasını istiyorlardı.

Abdülmecit Efendi de, gerçekte hiçbir siyasi yetkisi olmadığı halde âdeta bir devlet başkanı gibi hareket ediyordu. Padişahın geleneksel ritüellerini sürdürüyor, çeşitli yerlerden gelen heyetleri kabul ediyor, yabancı devlet temsilcilerine irtibat görevlisi tayin ediyordu. Adını da Abdülaziz Han'ın oğlu olarak, Abdülmecit Han şeklinde yazıyordu. Ayrıca padişahınkinden eksik olmayan

bir kadrosu oluşmuştu. Bir süre sonra da Abdülmecit Efendi, resmi bir tezkereyle Hilafet "hazinesinin" yetersizliğinden söz ederek Ankara Hükümeti'nden hilafet bütçesinin artırılmasını istemişti.

Mustafa Kemal Paşa, gerek Abdülmecit Efendi'ye, gerekse hilafet yanlılarına karşı çok çeşitli yerlerde ve zamanlarda yanıtlar verdi, eleştirilerde bulundu. Onun bu tartışmalar sırasındaki yaklaşımının başlıca yönleri şu sözlerinden anlaşılmaktadır:

"Halifenin yetkileri bütün dünya Müslümanlarını kapsayacak olsa, Türk ulusunun bütün varlığını, kaynaklarını halifenin emrine vererek o ulusun omuzlarına ne kadar dayanılmaz ağırlıkta bir yük yükletileceğini düşünmek gerekmez mi?"

"Bugün hemen hemen hepsi yabancı devletlerin egemenliği altında olan ya da bağımsız kalabilen Müslüman uluslara halife adı altında bir hükümdar tasarlamak, akılla, gerçeklerle uzlaşacak bir iş midir? 'Halifenin niteliği sadece ruhani değildir, hilafetin prensibi maddi güç, siyasi yetkidir' diyenlerin gerçekte, hilafeti bir devlet saydıkları, halifeyi devlet reisi göstermek istedikleri, gerçek isteklerinin halife unvanı altında birini Türkiye devletinin başkanlığına getirmek olduğu kolaylıkla anlaşılabilir."

"Halifenin yalnız ruhani değil, siyasal ödevleri olduğu iddia ediliyorsa, böyle bir tez Türkiye'de egemenliğin halkta olduğu ilkesiyle uyuşamaz."

Bu sözlerin ne kadar ulusçu ve cumhuriyetçi bir içeriğinin olduğu açık olarak görülebilmektedir.

29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanı ve Mustafa Kemal Paşa'nın Cumhurbaşkanı seçilmesi, hilafet yanlılarında ve Abdülmecit Efendi'nin devlet başkanı olmasını ümit edenlerde büyük bir hayal kırıklığı yarattı. Fakat hilafet tartışmaları son bulmamıştı.

Mustafa Kemal Paşa, *Nutuk*'ta Rauf Orbay'ı ve Refet (Bele) Paşa'yı halife destekçisi olmakla suçlamıştır.

25 Şubat 1924 tarihinde TBMM'de Halk Fırkası meclis grubunun getirdiği din ve devlet ayrımı teklifinin görüşülmesine başlandı. Önergede, Şeriye ve Evkaf Vekâleti'nin kaldırılması ve yerine Diyanet İşleri Reisliği'nin kurulması, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun çıkartılması (medreselerin kapatılması) vb. gibi maddelerle birlikte hilafetin ilgası ve Osmanlı hanedanı mensuplarının ülke dışına çıkartılmasına dair kanun maddesi de vardı. Bir hafta kadar süren görüşmelerin ardından 3 Mart 1924'te önergenin bütünü kabul edildi ve hilafet makamının da kaldırılmasına karar verildi.

Böylece saltanatın kaldırılmasından 15 buçuk ay sonra hilafet de kaldırılmış oldu...

Yararlanılan Kaynaklar:

Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt II, 1920-1927, MEB Yayınları Atatürk Dizisi: 1, İstanbul, 2000.

Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, 21. Baskı, İstanbul, 2015.

Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi* 1918-1938, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

Bilim ve Cumhuriyet

Cumhuriyet sadece bir biçimden ibaretmiş gibi görülmektedir. Oysa cumhuriyetin varlığının, bilimsel düşüncenin halk arasında yayılması ile doğrudan ilişkisi vardır.

Bir toplumsal yönetim biçimi olarak cumhuriyet, egemenliğin kaynağının ulusun iradesinde olduğunu öngörür. Ulus da iradesini demokratik olarak seçilmiş temsilcileri aracılığıyla ifade eder. Bu tanımlara uygun bir toplum, cumhuriyet toplumudur.

Bu tanımlarda herhangi bir sorun yok. Fakat gerçek yaşamda her şey çok farklı biçimde gerçekleşiyor. Ülkenin adı cumhuriyet olabilir. Egemenliğin kaynağının ulusta olduğu da yasalarda belirtilmiş olur. Birkaç yılda bir yapılan genel ve yerel seçimlerle ulusun temsilcileri de seçilir. O halde "cumhuriyet rejimi artık yaşama geçmiş" mi demek gerekir?

Gerçeğin böyle olduğunu söyleyebilir miyiz? Bu soruya yanıt verebilmek için cumhuriyet fikrinin doğuş koşullarına gitmemiz gerekir.

Cumhuriyet fikri, tarihsel olarak, küçük bir egemen azınlığın, dinin otoritesinden de yararlanarak halkın çoğunluğunu kendi çıkarları ve düşüncesi doğrultusunda yönetmesine karşıt olarak doğmuştu. Dolayısıyla cumhuriyet kavramı daha doğuşunda halkın çıkarlarının ve halkın iradesinin gerçekleşmesi koşullarının yaratılması temeli üzerine dayanıyordu.

Bu gerçek, halkı ve ulusu oluşturan tek tek bireylerin hem kendi çıkarlarını, hem de bir bütün olarak ulusun genel çıkarlarını doğru olarak değerlendirebilmeleri gereğini ortaya koyar.

Bu nasıl sağlanabilir? Bu ancak insanların özgürce düşünmelerini ve iradelerini kısıtlayan koşulların ortadan kaldırılmasıyla olabilir. İnsanların özgürce düşünebilmeleri, doğayı ve toplumsal koşulları doğru kavrayabilmeleri bilimsel düşünme yoluyla olur. En büyük aydınlatıcı bilimdir. Dolayısıyla kendisinin ve ülkesinin çıkarlarını gerçekçi bir biçimde göremeyen insanlar, kolaylıkla başkalarının çıkarları lehine aldanabilirler. Bu bakımdan genel bilimsel eğitim, bir cumhuriyetin varlığı için yaşamsal bir zorunluluktur. İnsan topluluklarını, kendi sosyal varlığının farkında olmayan bir topluluktan, kendini yönlendirebilen bir toplum haline, cemaat durumundan bilinçli toplum durumuna getiren şey, bilimsel düşüncenin toplumda yayılmasıdır.

Ulusun seçimler ve temsilcileri yoluyla genel iradesini yansıtması şüphesiz çok önemlidir. Bu mekanizma yaratılmadan cumhuriyet yaşayamaz. Fakat tek tek her iradenin oluşmasının koşulları ve yolları da o kadar önemlidir. Her bir birey doğru bilgilere ve gerçeğe yaklaştığı ölçüde, o bireylerden oluşan toplum da gerçek anlamda bir cumhuriyete yaklaşır. Aksi takdirde rejim, adı cumhuriyet bile olsa, gerçekte bir ortaçağ rejimini temsil ediyor olabilir.

Sonuç olarak, cumhuriyetin iki esası vardır. Birincisi, ulusu yöneten iradenin ulustan gelmesi. İkincisi ise, ulustan gelen bu iradenin, bağımsız ve gerçekçi iradelerin toplamı olması. Eğer "irade nasıl olsa seçimler yoluyla ulustan geliyor" denerek bağımsız, özgür ve gerçekçi iradelerin oluşumu önemsenmiyor veya engelleniyorsa, cumhuriyet gerçekte cumhuriyet olmaktan çıkmış demektir.

Genç Cumhuriyet bu gerçeği görerek, daha ilk yıllarından itibaren bilime, bilimsel düşünceye ve bilimsel eğitime büyük bir önem vermişti.

Bir cumhuriyet, ancak bilimsel düşüncenin ulus içinde yayılması ölçüsünde gerçek anlamda cumhuriyet olabilir.

Cumhuriyette Bilim

1923 Türk Devrimi, bilimi kendisine rehber ve temel edinen niteliğiyle insanlık tarihinin en özgün devrimlerinden biridir. Türk Devrimi'nin bu niteliği, hem Cumhuriyet'in özellikle ilk on yılda attığı her adımda, hem de bu dönemin önde gelen yöneticilerinin, bilim insanlarının ve entelektüellerinin açıklamalarında görülebilmektedir. Genç Cumhuriyet'in önemli bilim insanlarından ve entelektüellerinden biri olan, kadın hastalıkları ve doğum uzmanı Prof. Dr. Tevfik Remzi (Kazancıgil) Bey'in, 18 Ağustos 1932 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde "İnkılabımız ve İlim" başlığı altında yer alan sözleri de bu gerçeği doğrulamaktadır.

"İnkılabımız ve İlim"

"Tevfik Remzi Bey, Ankara Halkevi'nde bir konferans verdi. Darülfünun ve yüksek mektepler son sınıf talebelerinden mürekkep 24 kişilik heyet, bugün Ankara Halkevi'nde Ankara gençliği ile temas etti.

İlk sözü alan Fen Fakültesi Reisi (dekanı) Mustafa Hakkı (Nalçacı) Bey, heyetin maksadını izah etti.

Ondan sonra Tıp Fakültesi talebesinden Perihan Hasan Cemil hanım kanser hakkında, bunu müteakip Profesör Dr. Tevfik Remzi (Kazancıgil) Bey, 'İnkılabımız ve İlim' mevzulu bir konferans verdiler.

Konferansçı, cumhuriyet ve inkılabımızın ilme istinat ettiğini (dayandığını) söyleyerek Büyük Gazi'nin analarımız ve atalarımız

gibi yüksek kültürde ve yüksek fazilette dünya birinciliğini tutmayı Türk'e ideal olarak gösterdiğini hatırlatmış ve demiştir ki:

'Mustafa Kemal gençliğinin hedefi, inkılap heyecanının kudretini duymak ve milli idealin büyüklüğüne layık gergin bir enerji ile kültür Türkiye'sini yükseltmektir.'

Hatip, Türk İnkılabı'nın ilme ve kültüre birinci derecede ehemmiyet verdiğini ve eski hükümetlerin memleketimizde serbest ilmin hakiki inkişafına (gelişmesine) zahir (yardımcı) olmak şöyle dursun, bilakis mani olmaya çalıştıklarını ve ancak milli hâkimiyetin teessüsünden (kurulmasından) sonra ilmin Türkiye'de diğer nurlar gibi emsalsiz bir inkişafa mazhar olduğunu anlatmıştır.

Konferansçı, fikriyat tarihimizin tekamülünü tetkik ederek, bilhassa tıp sahasından misaller ve deliller alarak ve tıbbi inkılabı tahakkuk ettiren (gerçekleştiren) Sıhhiye Vekili Dr. Refik (Saydam) Bey'in yaptığı teşkilat ile bir asırlık Türk tababetinin eserleri üzerinde mukayeseler yapmış, nokta-i nazarını (bakış açısını) ispat etmiş, ilim ve inkılabın el ele yürüdüğünü ve Türk zekâsının kültür sahasında Büyük Rehber'in yolunu takip ederek onun gösterdiği hedefe varacağını söylemiştir."

Platon ve Atatürk

Eski Yunan ve Roma Tarihi Müderrisi Fazıl Nazmi Bey, Birinci Türk Tarih Kongresi'nde (1932) yaptığı konuşmada, Platon'un idealinin Atatürk ile gerçekleştiğini söylüyordu.

Birinci Türk Tarih Kongresi (1932), ülkemizin çok önemli tarihi aşamalarından birini oluşturmaktadır. Bu kongre, her şeyden önce yeni doğmakta olan bir ulusun temsilcilerinin, kendi ulusal varlıkları üzerine geliştirdikleri düşüncelerin ve yaptıkları araştırmaların bir bilanço toplantısı olması bakımından önemlidir. Bu son derecede özgün kongreye, genç bir ulusun kendi kimliğini dile getirme ve kendine güven duygusuna ulaşma çabasının bir ifadesi olarak da bakabiliriz. Bu kongrede sunulan bildirilerde dile getirilen gerçekler, bugünkü bilgilerimizle ve bakış açımızla, belki yeterli düzeyde görülmeyebilir. Fakat bütün katılımcıların analizlerinde bilimsel davranmaya büyük önem verdikleri çok açık bir gerçektir. Kongre zabıtları incelendiğinde, genel olarak bilimsel prensiplere bağlı kalma yaklaşımının ve eleştirel tutumun, ulusal heyecanla birlikte kongre atmosferine hâkim olduğu görülebilmektedir.

İstanbul Darülfünunu Eski Yunan ve Roma Tarihi Müderrisi Fazıl Nazmi Bey, kongrenin 4 Temmuz 1932 tarihli toplantısının ikinci oturumunda, "Yer isimlerinin yazılışını ve tarih kitaplarının diğer noktaları hakkındaki eleştirilerini" kapsayan konuşmasının son bölümünde Platon'un ideal devlet fikriyle, Atatürk önderliğindeki Cumhuriyet'i karşılaştırmakta ve şunları söylemektedir: (Büyük ölçüde bugünkü dilimize dönüştürülmüş olarak)

"...Yunan bilginlerinden Eflatun, ki dilinin açıklığı ve hâkimane fikirlerinin yüksekliği dolayısıyla *Eflatuni İlahi* gurur verici unvanını almıştır, Doğu irfan âleminde *Cumhuriyet* ismi altında ünlü olan eserinde, memleketin maddi ve manevi gelişmesine ve ilerlemesine hizmet edebileceğine emin bulunduğu araçlardan ve kabulünü zorunlu gördüğü önlemlerden bahsettikten sonra, 'refah ve saadetin, başkanları bilgin zümresine mensup veya bilginlerin arkasından giden memleketlere has bir özel ayrıcalık olduğunu' ilaveten söylüyor.

Bu hakikatin en bariz, en parlak, en mükemmel olarak gerçekleşmesini, Gazi Mustafa Kemal gibi hâkim ve düşünceli bir muhterem başkanın idaresi altında bulunmak şerefine malik olan aziz ve mukaddes vatanımızda görüyorum. Akıllara hayret veren doğru icraatıyla eski ve yeni dünyanın imrenme ve kıskançlık hisleriyle karışmış takdirlerini toplayan bu büyük adam, memleketimizin refah ve saadetini sağlamaya aracı olan şeylerin tümüne eğildikten sonra, milletin düzelmesinde en büyük ve en etkili faktör olacağı açık olan milli tarihi övüncümüzün, bilimin ve fennin yeni keşiflerinin esas kabul edilmesi suretiyle düzeltileceği gibi büyük bir gayrette bulundular. Bu gayretten beklenen büyük faydalardan ve güzel sonuçlardan bahsetmeme zemin ve zaman uygun değildir. Bu nedenle yüce ve muhterem kurtarıcımızın ve ıslahatçımızın huzurunda, büyük bir saygı ile sonsuz bağlılığımı bir kere daha arz ile yetineceğim.

Yaşasın Gazi Mustafa Kemal. Yaşasın Millet ve Memleket.

Yaşasın İlim ve İrfan hademesi. (Alkışlar)"

Yararlanılan Kaynak:

Birinci Türk Tarih Kongresi, Ankara: 2-11 Temmuz 1932 Konferanslar, Müzakere Zabıtları, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, IX. Dizi-Sayı, Birinci Baskı, İstanbul, 1932; İkinci Baskı (tıpkıbasım), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010.

"Siz Ona Atatürk Dersiniz. Biz ise Onu Ataşark Diye Anarız."

Uluslararası Kadınlar Birliği'nin 1935'teki İstanbul Kongresi'ne katılan Mısır delegesi Sitti Şaravi, Atatürk için yukarıdaki sözleri söylüyordu.

1926 yılında Medeni Kanun'un kabul edilmesiyle gerçekleşen hukuk devrimi, Cumhuriyet'in büyük toplumsal sonuçlar yaratan devrimlerinden biridir. Bu kanunun yürürlüğe girmesiyle sadece insanlar eşit haklara ve devlet karşısında yasal güvencelere sahip yurttaşlara dönüşmekle kalmamış, fakat aynı zamanda ve bunun kadar önemli olarak, daha önce erkek karşısında yasal olarak hemen hiçbir hakka sahip olmayan kadınlar, erkeklerle yasal bakımdan eşit statüye kavuşmuşlardır (Medeni Kanun, yönlendirici özelliği nedeniyle, başka yeni çağdaş kanunların çıkarılmasına ve çağdaş uygarlıkta önemli yerleri bulunan gelişmelere de kaynaklık etmiştir).

1934 yılında kadınların milletvekili seçimlerinde seçme ve seçilme hakkını kazanmaları da, 1926 Medeni Kanunu ile kadınların kazandığı yeni statü ve hakların, kadınların eşitlik ve özgürlük alanlarının daha da genişlemesine yol açmasının bir sonucudur.

1934 yılında kadınların seçme ve seçilme hakkını kazanmalarının, uluslararası ölçüde de büyük yankıları olmuştur. Uluslararası Kadın Birliği'nin 12. Kongresi'nin 1935 yılında İstanbul'da toplan-

ması da, Türkiye'nin kadın hakları konusunda sağladığı büyük gelişmelerin dünyada yarattığı ilgi, saygı ve heyecandan kaynaklanıyordu.

Uluslararası Kadın Birliği'nin 12. Kongresi, 18-24 Nisan 1935 tarihinde Yıldız Sarayı'nda toplandı. 30'dan fazla ülkeden çok sayıda kadın delegenin katılımıyla toplanan kongrenin iki ana konusu olan, hak beraberliği ve uluslararası barış konularında önemli tartışmalar yapılmış ve kararlar alınmıştır. Kongre Atatürk'e teşekkür mesajı göndermiş, Atatürk tarafından da kongreye kutlama mesajı gönderilmiştir. Kongrenin bitiminde de çeşitli ülke temsilcilerinden oluşan bir grup, kongre adına Atatürk'ü ziyaret etmiştir. Cumhuriyet Hükümeti, kongre için Yıldız Sarayı'nı tahsis etmiş ve delegelere her türlü imkânı sağlamıştır. Posta ve Telgraf İdaresi ise kongre hatırası olarak 15 çeşit pul bastırmıştır. Kongreye katılan Türkiye delegasyonu şu isimlerden oluşuyordu: Latife Bekir, Lamia Refik, Seniha Rauf, Efzayiş Suad, Nermin Muvaffak, Necile Tevfik, Dr. Pakize Ahmed, Leman Fuad, Safiye Hüseyin, Nebahat Hamid, Faika Nahid, Mihri Pektaş.

Kongre süresince gazeteciler yabancı delegasyonla çok sayıda söyleşi yapmış, ayrıca bazı delegeler de gazetelere demeç vermiştir.

Uluslararası Kadın Birliği'nin 12. Kongresi'ne katılan delegelerden bazılarının Türkiye, Atatürk ve Türkiye'deki kadın haklarıyla ilgili gelişmeler hakkında söylediklerinin bir bölümü şöyledir:

Uluslararası Kadın Birliği'nin ikinci başkan vekili Manüs: "Bu seneki kongrenin İstanbul'da toplanışına çok sevindik. Çünkü Türkiye, kadınlık işlerinde en ileri safta yürüyen bir memlekettir. Biz Türk kadınlarının bütün faaliyetini kıskanarak ve takdir ederek, çok yakından alakalanarak takip ediyoruz. Türk kadınına layık olduğu bütün haklar verilmiştir. İşte bu münasebetle gıpta uyandıracak haklara malik bulunan Türk ka-

dınları arasında uluslararası kadınlık kongresinin akdedilmiş olması, bizlere sevinçlerin en büyüğünü vermiştir." (8 Nisan 1935, *Cumhuriyet*)

Avustralya murahhası (delegesi) Oliver: "Bu sefer kongrenin Türkiye'de toplanacağını duyunca büyük bir sevinçle uzak yurdumdan yola çıkarak terakki ve inkişaflarının akisleri memleketimize kadar gelen yeni Türkiye'ye geldim. Bugün Türkiye, hakkıyla, bütün dünyanın nazar-ı dikkatini celbetmiş bulunuyor. Bilhassa kadınlık sahasında birçok Avrupa uluslarını geride bırakan son hamleleri bizi buraya getiren en büyük amil olmuştur. Bütün dünya kadınları Türk kadınının bugünkü hukukuna nail olabilirlerse muhakkak kendilerini bahtiyar addedeceklerdir." (10 Nisan 1935, *Cumhuriyet*)

Avustralya delegesi Rischbieth: "İstanbul kongresine iştirak etmek için 28 bin km. katettik. Bu suretle yeni Türkiye'nin inkişaflarına karşı dünyanın en uzak memleketlerinden bile ne kadar büyük bir alakanın mevcut olduğunu göstermek istiyoruz. Avustralya kadınları Türk kadınlarını candan tebrik ederler. Türk kadınının zaferi muhakkak bütün dünyada tesirini gösterecektir ve başka memleketlerdeki kadın hareketlerine kuvvet verecektir. Unutulmamalıdır ki, yolları erkekler yapar, fakat çocuklara yürütmeyi öğreten kadınlardır." (16 Nisan 1935, *Cumhuriyet*)

Uluslararası Kadın Birliği merkez bürosunun umumi kâtibi Katherine Bompas: "Size bahşedilen haklar ve sizin hürriyetiniz bütün dünya kadınları için çok cesaret verici ve onların mücadelesinde onlara yardımcı bir kuvvet olacaktır. Devlet şefiniz gibi insanlığın en yüksek mertebesine erişmiş büyük bir dâhinin, bir memleket için terakkinin ancak o memleket kadınlarının umumi seviyeye yükselmeleriyle kabil olacağını anlamış olması, beynelmilel kadın davasını çok kolaylaştırmıştır." (10 Nisan 1935, *Cumhuriyet*)

G. Lhermitte: "...Çok eski zamanlarda, feminizm davasını güden Fransız kadınları, haklarını inkâra kalkışan parlamento azasına, istihza (alay) maksadıyla; 'Göreceksiniz!' derlerdi, 'Bir gün gelecek ki, Türk kadınları bizden önce rey sahibi olacaklar.' Keyfiyet bugün hakikat olmuştur." (18 Nisan 1935 tarihli *Cumhuriyet*, "Feminizm Kongresi" başlıklı yazıdan.)

Atina'da çıkan *Akropolis* gazetesinin yayımladığı "Hanım" başlıklı makalede de şunlar söyleniyordu: "Kim umardı? 15 sene evvel kime söylesen bütün kalbiyle gülmekten katılmazdı? Türk kadını, harem hayatının mahpus, esrarengiz, yanına yaklaşılmaz hanımı, bugün dünyanın feministlik tacını tutuyor. Hemcinsi arasında ilk vesayetten kurtulanların birincisi olarak kadın hukukunun bayrağını ileri götürüyor... Artık cennet hurilerine, esrarlı feracelere, şüpheli pencere kafeslerine ebedi elveda! Bir daha dönmemek üzere giden Sultan saraylarının kurnaz haremağaları, muhabbet odacıları sizlere de uğurlar olsun!... İşte bunların hepsi Atatürk'ün kendilerine el uzatmasıyla oluverdi." (18 Nisan 1935, *Cumhuriyet*)

İngiliz Parlamento üyesi Lady Astor: "Biz dünyanın her tarafındaki kadınla ve kadınlık hareketiyle alakadarız. Türk kadınının istikbalinden çok şeyler bekliyoruz. Bazı memleketlerde kadınlar henüz bütün haklarını alamamışlardır. Biz bunlara cesaret vermek için burada toplanıyoruz. Feminizm bir ihtilal ve aynı zamanda bir tekamül hareketidir. İhtilal hükümet değiştirir. Fakat kadınlık ihtilali, medeniyeti de değiştiriyor... Bundan 25 sene evvel 40 memleketin kadını burada toplanacak ve bu toplanışa Türk kadını peçesiz olarak iştirak edecek deselerdi, inanır mıydınız? Yahut gülmez miydiniz? İşte biz bugün burada toplanıyoruz. Türk kadını hür ve serbest olarak yanımızdadır ve içlerinde saylavlar (milletvekilleri) bile vardır. Demek ki, ilerliyoruz. Büyük adam Atatürk, kadının memlekete yapacağı iyiliği çabuk anlamıştır. İşte bugün bunun mesud

neticesini görüyoruz. Türkiye'de büyük bir Türk var ki, kadından gelebilecek faydayı görmüştür. Kadına 'sadece çocuk doğur' demedi. 'Gel benimle çalış!' dedi. Atatürk demokratik bir sistemle çalışıyor. Biz erkeklerle mücadele etmiyoruz. Erkekteki bir zihniyetle mücadele ediyoruz. Kadın kongresine gelince, hiçbir kongre neticesiz kalmadı. Çok kabiliyetli Türk kadınının, ne yaptığı hakkında bize malumat vermesi bizim için kuvvettir. Sonra, burada toplanan kongrenin Yakın Şark kadın hayatında büyük tesiri olacaktır. Bunlar ferdi surette olamazdı. Netice sizi hayrette bırakacaktır. Göreceksiniz!" (22 ve 23 Nisan 1935 tarihli *Cumhuriyet* gazeteleri)

Mısır delegasyonunun başkanı Sitti Şaravi: "Ankara'ya ilk defa gittim. Hükümet merkezinizin bu kadar mükemmel ve güzel bir şehir olduğunu pek zannetmiyordum. Türk ırkının pek kısa bir zaman içinde neler yapmaya muktedir olduğunu görerek hayran oldum. Reisicumhur Atatürk bizi kabul etti. Çok sempatik, mütevazı tavırları ve fevkalade zekâsıyla bütün kadın murahhasları teshir etti (etkiledi). Biz Mısırlılar zaten Atatürk'ü çok sever ve onun açtığı yolda yürümeyi bir şeref biliriz. Hatta siz ona Atatürk dersiniz. Biz ise onu Ataşark diye anarız. Çünkü o yalnız Türk'ün değil, bütün Şark'ın ve bilhassa Kardeş Mısır'ın da atası ve önderidir." (28 Nisan 1935, *Cumhuriyet*)

Kongrenin açılışında kongre başkanı Ashby'nin teklifi üzerine, Cumhurbaşkanı Atatürk'e şu telgrafın çekilmesine karar verilmiştir:

"Ankara'da Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk'e: Uluslararası 12. Kadınlar Birliği Kongresi size, gösterdiğiniz teveccühten dolayı en samimi teşekkürlerini ve Türk kadınlığına bahşettiğiniz serbesti için sevincini arz eder."

Kongrenin altıncı gününde ise Atatürk'ten kongreye mesaj gelmiştir. "Başkan Malaterre-Sellier, Türkiye Cumhurbaşkanı Ke-

mal Atatürk'ten de bir telgraf geldiğini duyurdu. Kongre azaları hep birden ayağa kalkarak alkışlar arasında Cumhurbaşkanımızdan gelen şu telgrafı dinlediler:

'Bana karşı sarf ettiğiniz nazikane sözlere samimiyetle teşekkür ederim. Kadının medeni ve siyasi haklarını kullanmasının, insaniyetin saadeti ve prestiji bakımından bir ihtiyaç olduğuna kaniim. Kongrenizin çalışmalarından müsmir (verimli) neticeler almanızı temenni ederim." (19 ve 23 Nisan 1935 tarihli *Cumhuriyet* gazeteleri)

Türk İnkılabı'nın Hedefleri

21 Mart 1934 tarihli *Cumhuriyet* gazetesi, Başvekil İsmet Paşa'nın Ankara Halkevi'nde verdiği inkılap dersini, "İsmet Paşa, Türk İnkılabı'nı derin, yüksek bir görüşle, cidden pek güzel bir şekilde anlattı" başlığı altında okurlarına sunmaktadır.

Cumhuriyet gazetesinin konuyla ilgili olarak verdiği haber ve İsmet Paşa'nın konuşmasının "İnkılabın hedefleri" ara başlıklı bölümü şu şekildedir:

"Başvekil İsmet Paşa, Ankara Halkevi'nde 'Türk İnkılabı üzerinde umumi görüşler' mevzulu konferanslarını vermişlerdir. Bu konferansta, BMM Reisi Kâzım (Özalp) Paşa, vekiller, mebuslar, Yüksek Askeri Şûra azası, Türk Dili ve Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti azaları, Londra ve Moskova büyükelçileri Fethi ve Hüseyin Ragıp Beyler, Ankara, İstanbul Valileri ve Hukuk Fakültesi müderrisleri, Hukuk Fakültesi, enstitüler, liseler, muallim mektepleri son sınıf talebeleri ve muallim mekteplerinde ve orta mekteplerde bulunan tarih, coğrafya ve yurt bilgisi dersleri muallimleri hazır bulunmuşlardır.

Salonda bütün sandalyeler ve localar işgal edilmiş, koridorlar tamamen dolmuş, binaya sığmayan halk, Halkevi önünde şehrin muhtelif yerlerindeki radyoların önünde toplanarak bu büyük dersi dinlemişlerdir."

İsmet (İnönü) Paşa, gazetede yer alan uzun konuşmasının "inkılabın hedefleri" başlıklı bölümünde şunları söylemektedir:

"Hanımlar, Efendiler, Türk İnkılabı, Türk milletinin kurtuluş savaşı olduğu gibi, kurtuluşun hedefi olarak da Türk milletinin yüksek bir cemiyet olmasını tespit etmiştir. Türk İnkılabı, diğer insan cemiyetlerine karşı taarruzi (saldırgan) ve istilai hırsları reddeder. Fakat Türk milletinin yüksek bir cemiyet olması hedefi, inkılabın devamını icap ettirmektedir. Hayatımızın inkılabi mahiyeti, cemiyetin saadeti ve terakkisi için hiçbir dogmaya körü körüne saplanmış olmamasıdır. Bu nokta, Türk İnkılabı'nın muhafazakâr eski rejimlere karşı olduğu gibi, tespit olunmuş çerçeve içinde olan yeni iddia ve rejimlere karşı da ayrılığı ve üstünlüğüdür. Biz Türk milletini yükseltmek için dar ve dogmatik telakkilere kendimizi bağlamış değiliz.

İnkılabın davası başlıca iki istikamette tecelli etmektedir. Birinci ve daimi vazife istikameti şudur: Geçilen yollardan hiçbir sebep ve suretle geriye dönmemeli, hiçbir sebep ve suretle kazandıklarımızdan kayıp ve feda etmemeliyiz. Türk İnkılabı bu hususta çifte cepheli bir dikkat ve müdafaaya mecburdur. Çifte cephe, hariçten taarruz ve dahilden taarruz ihtimallerine karşıdır.

Bir inkılap için ölüm darbesi, her şeyin kazanılmış ve emin bulunduğunun zannedilmesidir.

İnkılabın ikinci faaliyetinin istikameti, müspet, dinamik, yapıcı istikamettir. Türk milletinin yüksek bir seviyeye varmış bir cemiyet olması için ilerlemek ve yürümek mecburiyeti ve bu sebeple yeni yeni ihtiyaçların ve yeni engellerin izalesi (giderilmesi), bizim daimi vazifemizdir.

İnkılabın bu dinamik devamı, hepimizi uzun ve çetin yola koymuştur. İnkılapçılar geniş halk kütlesi içinde onun yeni ve ileri kudret olması için çalışırken, çok zorluklarla uğraşacaklardır. Geniş halk kütlesine inkılabın temiz ve ülkülü nizamını anlatmak ve bu yolda maddi mahrumiyetlere katlanmak lazımdır. Uğraşacağımız en mühim hastalık cehalet ve takip edeceği-

miz en feyizli (verimli) yol, müspet ilim yoludur. Tabiattaki her kudret için mikyas (ölçek) ve bu sebeple hudut vardır. Henüz hududu keşfedilmemiş olan tabiat kudreti, insan zekâsıdır. İnsan zekâsının yapıcı ve yaratıcı kudretini temin eden, mütemadiyen (sürekli olarak) artıran şey ise, müspet ilimlerdir. Türk İnkılabı, müspet ilimde o yüksek seviyeye varan evlatlarının kudreti ve bunların millet muhabbet ve hizmetindeki yararlılıkları ve Türk milletinin yüksek kabiliyeti ile feyiz ve inkişaf bulabilir."

Evrim Teorisinin Ülkemizdeki Geç Gelişimi

Evrim teorisi ülkemize geç bir tarihte ve popüler bir düzeyde girdi. Bilimsel araştırma konusu olarak evrim üzerine çalışmaların başlaması ise Darwin'in *Türlerin Kökeni* adlı eserinin yayımlanmasından (1859) yaklaşık bir asır sonra olmuştur.

Ülkemizde evrim teorisinden popüler düzeyde ilk kez ve çekinerek söz edenler, Ahmed Mithad Efendi (1873), Şemseddin Sami Bey (1878) ve Hoca Tahsin Efendi (eserinin yayımlanması ölümünden sonra, 1882'de) olmuştu.

Üç yazar da düşüncelerini ihtiyatla savunmalarına karşın iktidarın ve İslamcı basının baskılarına maruz kalmışlar, dinsizlikle suçlanmışlar ve görüşlerinden dolayı yaşamlarında büyük sıkıntılarla karşılaşmışlardır.

Öte yandan çok ilginç ve ironik bir şekilde, evrim teorisinin temel kavramları ve bu teorinin en önemli bölümünü oluşturan doğal seçilim teorisi ülkemizde ilk kez, evrim teorisine karşı olan bir kimse tarafından açıklanmıştır. Hukukçu, tarihçi ve siyasetçi Ahmed Cevdet Paşa'nın oğlu olan ve ülkemizdeki ilk termodinamik kitabının yazarı olan Ali Sedad Bey, bu kitabının bir bölümünde evrim teorisini ele almış ve bu teoriyi ve doğal seçilim teorisini bilimsel olarak açıklamıştır. Böylece evrim teorisi ülkemizde kendi özgün kavramlarıyla ve bilimsel niteliğiyle ilk kez, bu teoriye karşı bir insan tarafından, 1882'de açıklanmış olmaktadır.

Evrim teorisinin savunularak bilimsel biçimde açıklandığı ilk kitap ise Subhi Edhem Bey'in *Darvinizm* (1911) adlı kitabıdır. İkinci Meşrutiyet döneminin nispeten özgür ortamında, Baha Tevfik, Ahmed Nebil, Memduh Süleyman, Doktor Edhem Necdet, Yahya Halid ve Necmeddin Sadık Beyler, çeşitli dergilerdeki makaleleriyle evrim teorisi üzerine düşüncelerini açıkladılar.

Cumhuriyet döneminde ise Galip Ata Bey, 1931 yılında *Darvin* adlı bir kitap yayımladı. Bu kitap ülkemizde evrim teorisini savunan, resmi olarak yayımlanmış ilk kitaptır. 20. yüzyılın ilk yarısında Raymond Hovasse, Akil Muhtar Özden, A. Adnan Adıvar, Mustafa Şekip Tunç, İbrahim Alaeddin Gövsa, Dr. M. Şenyürek, Niyazi Berkes, Hüseyin Rahmi Gürpınar, Sabahattin Ali, çeşitli dergilerdeki yazılarda veya kitap bölümü olarak evrim teorisini açıkladılar, yorumladılar ve savundular.

Evrim teorisinin ülkemizdeki tarihinin birçok yönü bulunmaktadır. Öncelikle belirtmemiz gereken şey, İkinci Meşrutiyet'e kadar evrim teorisinin çok sınırlı bir çevrede ve çok yetersiz olarak dile getirilmiş olmasıdır. İkinci Meşrutiyet döneminde kitap konusu olarak ve dönemin çok okunan bazı dergilerinde daha ayrıntılı biçimde bu teori ele alınmıştır. Fakat Osmanlı döneminin tümü için geçerli olan şey, bu teoriyi açıklayanların veya savunanların hiçbirinin konunun uzmanı olmamasıdır. Aynı şeyi erken Cumhuriyet dönemi yazarları için de söyleyebiliriz. Darülfünun'da hayvanat müderrisi (zoolog) olan Raymond Hovasse dışındaki yazarların hiçbiri, yazı konularıyla gerçek anlamda ilgili kimseler değildir. Bu nedenle 1940'lı yılların sonlarına kadar evrim teorisi yine gerekli derinlikte açımlanamamıştır.

Canlı organizmaların evrimi teorisi, jeoloji ile biyolojinin ortak bir konusudur. Dolayısıyla bu teori ülkemizdeki jeoloji ve biyoloji bilimlerinin gelişimiyle de doğrudan ilgilidir. Bu bilim dallarının ülkemizde 20. yüzyılın ilk yarısında yeterince gelişmemiş olmasının da evrim teorisinin derinleşememiş olmasında önemli bir rolü bulunmaktadır.

Ayrıca evrim teorisine genel ilgiyi güçlendirecek en önemli etkenlerden biri de, orta eğitim kurumlarında evrim teorisine gereken yerin verilmesi ve ülkenin her yöresinde doğa tarihi müzelerinin açılmasıdır. Her iki konuda da bugün bile çok temel eksiklikler bulunmaktadır. Ülkemizde ilk ulusal doğa tarihi müzesi, MTA Enstitüsü bünyesinde, 1935 yılında kuruldu. Fakat o tarihten sonra ikinci bir resmi doğa tarihi müzemiz olmadı. Oysa sadece büyük kentlerde değil, hemen her şehirde doğa tarihi müzelerinin kurulması gerekirdi. Doğa tarihi müzeleri olmayan ülkelerde evrim teorisinin en temel dayanağı ve itici gücü yok demektir.

Öte yandan 20. yüzyılın ilk yarısında ülkemizdeki evrim teorisinin yetersizliğinin, uluslararası bilimsel gelişmelerle ilgili başka boyutları da vardır. Başlangıçta birbirlerinden ayrı ilerleyen evrimsel biyoloji ile genetik bilimi arasında 1937'de T. Dobzhansky (1900-1975) tarafından başlatılan sentez çalışmalarının, gerek biyoloji biliminin gerekse evrim teorisinin gelişmesinde son derece verimli sonuçlara yol açtığı bilinmektedir. Ancak genetikle ilgili bilimsel çalışmaların bizde geç başlamış olması, bu gelişmelerden zamanında yararlanmamızı engellemiştir.

Ayrıca 1944 yılı da, biyolojik evrim teorisinin gelişiminde önemli bir tarihtir. Bu yıl içinde, genetik materyalden proteinlere olan bilgi akışının tek yönlü olduğu, yani canlı türlerinde sonradan kazanılmış özelliklerin bir sonraki kuşağa geçirilemeyeceği gösterildi. Bu bulgu, Lamarkçılığın kesin sonunu getirdi. Ülkemizdeki evrim yazılarında daha önce Lamarkçı bir eğilim hep kendisini gösteriyor ve teorinin anlaşılmasında bir belirsizlik ve karmaşa yaratıyordu.

Sonuç olarak, evrim teorisinin ülkemize girişindeki ve gelişmesindeki koşulları, bilimsel bir zihniyetin yeterince oluşmamış olmasıyla birlikte, fikir açıklama özgürlüğündeki kısıtlılığın ve biyoloji-jeoloji bilimlerinin (ve kurumlarının) yokluğunun (veya yetersizliğinin) belirlemiş olduğunu söyleyebiliriz.

Cumhuriyet ve Matematik

Cumhuriyet'in ilanından 25 yıl sonra matematiğimiz uluslararası bir düzeye erişmişti.

Ülkemizde Emin Paşa ve Tahir Paşa'nın Cambridge'de eğitim gördükten sonra Mühendishane-i Berri-i Hümayun'da 19. yüzyılın ortalarında başlattıkları modern matematik ve matematiksel analiz eğitimi, Vidinli Tevfik Paşa'dan sonra, aynı yüzyılın sonlarına doğru Mehmet Nadir ve Salih Zeki kuşağı ile temsil edilmiş (Salih Zeki Bey matematik eğitimini Paris'te Politeknik'te, Mehmet Nadir Bey ise Mekteb-i Harbiye'de görmüştü), 20. yüzyılın başlarında da Hüsnü Hamit (Sayman) ve Kerim Erim yeni matematikçi kuşağının öncüleri olmuşlardı. Matematikçi Hüsnü Hamit ve Kerim Erim'in ikisi de İkinci Meşrutiyet döneminde Mühendis Mektebi'nde eğitim gördü. Kerim Erim okulu bitirdikten sonra Almanya'ya giderek önce Berlin'de matematik eğitimi gördü, sonra da Erlangen'de matematikte doktora derecesi aldı (Bu, Türkiye'den bir bilim insanının matematikte aldığı ilk doktora derecesidir). Hüsnü Hamit Bey ise daha Mühendis Mektebi'nde öğrenciyken İsviçre'ye gönderildi ve Lozan'da matematik eğitimi gördü. Bu iki matematikçimiz de daha sonra ülkelerine döndüler ve Hüsnü Hamit Bey Darülfünun Fen Fakültesi'nde, Kerim Erim ise hem Darülfünun Fen Fakültesi'nde, hem de Yüksek Mühendis Mektebi'nde görev yaptı.

1933 üniversite reformu, matematiğin ülkemizdeki gelişiminde önemli bir aşamayı oluşturmaktadır. Bu tarihe kadar Mehmet Nadir, Kerim Erim ve Hüsnü Hamit Beylerin, eğitim görevlerinin yanı sıra kişisel olarak araştırma faaliyetleri de bulunuyordu. Üç matematikçimizin de uluslararası bildirileri veya makaleleri vardır. Fakat üniversite reformuyla birlikte ilk defa İstanbul Üniversitesi bünyesinde bir matematik araştırma enstitüsü kuruldu. Bu enstitünün kuruluşu matematik tarihimizin önemli bir aşamasını oluşturmaktadır. Bu enstitünün kurulmasıyla, matematik araştırmaları artık kurumsal bir nitelik kazanmış oldu. Enstitünün kuruluşundaki ilk başkanı, ünlü Avusturyalı matematikçi Richard von Mises'tir. Onun 1939 yılında Türkiye'den ayrılmasından sonra enstitünün başkanlığını Kerim Erim üstlendi. Bu enstitünün varlığı, matematik araştırmalarının gelişmesinde ve yeni matematikçilerin yetişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Üniversite reformundan sonraki yıllarda Willy Prager (sonradan plastisite teorisinde ün kazandı) ve Patrick du Val (cebirsel geometrinin ülkemizdeki gelişiminde büyük rolü oldu) gibi yabancı matematikçilerin de matematik çalışmalarında ve araştırma bilincinin ve kültürünün gelişmesinde önemli katkıları oldu. 1933-1948 yılları arasındaki 15 yılda ülkemizde, Kerim Erim, Ratip Berker, Cahit Arf, Lütfi Biran, Orhan Alisbah, Mustafa İnan, Nazım Terzioğlu, Ali Yar, Ferruh Şemin, Orhan Ş. İçen, Tevfik Okyay Kabakçıoğlu ve daha başkalarından oluşan önemli bir matematikçi kuşağı görev başında bulunuyordu. Kerim Erim, Ratip Berker ve Cahit Arf öncülüğündeki matematikçilerimiz, 1948'de Londra'da toplanan Teorik ve Uygulamalı Mekanik 7. Uluslararası Kongresi'ne bildirileriyle katıldılar. Bu kongredeki başarılarıyla matematikçilerimiz uluslararası çapta büyük bir saygınlık kazandılar (Kongreye "Sur le Principe de Saint-Venant" başlıklı bildirisiyle katılan Kerim Erim, uluslararası mekanik kongresinin yürütme komitesine

seçilmişti). Cahit Arf, 1952 yılında İstanbul'da toplanan 8. Uluslararası Mekanik Kongresi'nde matematikçilerimizin çalışmaları ve bildirileriyle büyük bir başarı sağladıklarını söylemektedir. Arf'ın bu değerlendirmesi elbette doğrudur. Fakat 1952 başarısının arkasında 1948'deki başarı yatmaktadır. Nitekim 8. Kongre'nin İstanbul'da yapılması kararı, Belçika'nın kongrenin Brüksel'de yapılması yönündeki çabalarına rağmen matematikçilerimizin 1948'deki başarısının bir sonucu olarak gerçekleşmiştir. İTÜ'nün eski rektörlerinden Ord. Prof. Dr. Tevfik Taylan, Kerim Erim'in vefatından sonra, 1 Ocak 1953 tarihli *Vatan* gazetesinde yazdığı yazıda şunları söylemişti:

"Kerim Erim, neşriyatı ve tebliğleri sayesinde Türkiye'de olduğu kadar milletlerarası matematik muhitinde de hakkı olan yüksek mevkie erişmişti. Avrupa'da ve Amerika'da memleketimizi temsil ettiği kongrelerin sonuncusunda, meslek arkadaşlarının ve kendisinin arz ettikleri tebliğ ve travaylar fevkalade takdir toplamış ve herkesin nazarını Türkiye'ye çevirmişti. Fakat ne yazık ki, Kerim başta olmak üzere bu ilim adamlarımızın başarısı, İsveç Olimpiyatları'nda dünya güreş şampiyonluğunu kazandığımız günlere tesadüf etmiş ve gazetelerimizin olimpiyat haberlerine tahsis edilen sütun ve sayfalarında, matematikçilerimizin bütün dünyada tebrike şayan görülen bu büyük muvaffakiyetleri küçük bir havadis mahiyetinde olsun yer bulamamıştı. O zaman Türk matematikçilerinin kazandığı bu teveccühün ilk tezahürü olarak müteakip kongrenin İstanbul'da toplanması hakkındaki teklif, Belçikalıların Brüksel teklifine galebe çaldı ve 1952 kongresi, geçen yaz burada toplandı." (Prof. Tevfik Taylan'ın yanlışlıkla İsveç'te yapıldığını söylediği 1948 olimpiyatları Londra'da yapılmış ve serbest güreş dalında Yaşar Doğu, Gazanfer Bilge, Celal Atik ve Nasuh Akar, grekoromen dalında ise Mersinli Ahmet ile Mehmet Oktay, sıkletlerinde dünya şampiyonu olmuşlardı.)

1948 Londra Uluslararası Mekanik Kongresi, Türkiye matematiğinin uluslararası düzeydeki erginliğinin ispatı bakımından tarihsel bir değere sahiptir. 1923'ten 1948'e kadar olan, 25 yıl gibi kısa sayılabilecek bir sürede, matematiği, henüz kendi içindeki uzmanlaşmasını bile sağlayamamış bir disiplin düzeyinden, uluslararasında en ileriler düzeyine getirebilmek, Türkiye matematik ve bilim tarihindeki büyük başarılarından biridir. Bu başarı öyküsü, aynı zamanda genç Cumhuriyet'in bilime verdiği büyük önemin de bir eseridir.

Cumhuriyet ve Elektrik

İstanbul'da geniş ölçekli ilk elektrik kullanımı, Haliç'teki Silahtarağa Elektrik Fabrikası'nın 14 Şubat 1914 tarihinde elektrik üretimine başlamasıyla olmuştu. Bu fabrikanın kurulması için ilk girişimler 1911'de başlamış ve 1912'de de 6.000 kilovatlık bir buhar türbini satın alınmıştı. Fakat Balkan Savaşı ve 28 Eylül 1913'te İstanbul'da yaşanan ve fabrikayı da etkileyen sel felaketi nedeniyle elektrik üretimine başlanabilmesi, ancak 1914'te gerçekleşebildi.

Ülkemizde kömürle çalışan ilk termik santral olan bu fabrikada üretilen elektrik sadece Avrupa yakasında kullanılabiliyordu. Anadolu yakasının da elektrikten yararlanabilmesi için 1926'nın Mayıs ayında İstanbul Boğazı'ndan iki adet yüksek gerilim kablosu geçirildi. Fakat bundan önce fabrikanın elektrik üretme kapasitesi artırıldı ve 18.000 kilovatlık güce sahip yeni bir buhar türbini satın alındı.

Silahtarağa Elektrik Fabrikası'na yeni alınan buhar türbini ile ilgili olarak *Ameli Elektrik* dergisinin Nisan 1926 tarihli 5. sayısında (s. 266-269) yayımlanan "Silahtarağa Fabrikası'nın Yeni Türbini" başlıklı yazıda, başlıca şunlar söyleniyordu (Arap harfli eski yazıdan çeviren: O.B.):

> "Elektrik şirketi bu senenin başlangıcında, şimdiye kadar tesis ettiği makinelerin tamamından daha mükemmel ve kudretli yeni bir makineyi kesin olarak faaliyete geçirdi. Bu, elektrik üretmeye yarayan ve 18.000 kilovatlık bir enerji üreten bir bu-

har türbinidir. Bu rakamın ifade ettiği kudret (enerji) hakkında bir fikir oluşturmak için, adi bir lambanın 50 vatlık bir kudrete karşılık geldiği ve bir kilovat yakmak için 20 lamba gerektiği ve bu suretle yeni makinenin aynı zamanda bu lambalardan 360.000 adedini işletebileceğini hatırlatmak kafidir. Bu makinenin dönen kısımları dakikada 3.000 ve saniyede 50 devir yapmaktadır. Bu harikulade sürate rağmen hiçbir sarsıntı duyulmadığı gibi, dönen kısımlara bakılınca bunların âdeta hareketsiz oldukları zannedilir. Makinenin inşasında ve montajındaki sıhhat o derecededir ki, sabit kısımlar ile hareketli kısımlar arasında bazı yerlerde milimetrenin onda ikisini aşmayan, gayet ince aralıklar vardır.

Bu makine, şehrin aydınlatılması, tramvayların hareket etmesi ve değirmenler, atölyeler, iplik fabrikaları vb. gibi birçok fabrikaların işlemesi için gerekli elektriği yalnız kendi başına sağlamaktadır.

25 sene evvel elektrik üretmek için pistonlu buhar makineleri denilen, gelişmemiş ve çok yer kaplayan makineler kullanılıyordu. Buharlı türbinlerin icadı, elektrik sanayisinde devrim meydana getirerek, büyük bir şehri beslemek için asgari boyutlarda sadece bir makinenin kullanılmasının yeterli olması imkânını vermiştir.

Buhar türbinindeki kanatçıkların adedi 19.000'dir. İşte buharın bu kanatçıkların üzerine yaptığı sürekli etki, hareketli kısmın dakikada 3.000 devir olarak seri şekilde dönmesini sağlamaktadır. Yeni türbin, sökülerek bir tarafa konmuş olan eski türbinin işgal etmiş olduğu mevkiye yerleştirilmiştir. Eski türbin 6.000 kilovatlık idi. Yeni makinelerin yapımında dikkate alınacak önemli hususlardan biri, her şeyden evvel makinenin işlemesindeki güvenlik derecesinin yüksekliği ve idaresindeki kolaylıktır. Böyle bir türbin makinesine üç kişi nezaret etmektedir.

Bu makinelerin sahip olmaları gereken bir diğer özellik de, az miktarda buhar ve dolayısıyla az kömür sarf etmeleridir. Yeni türbin eskisine nazaran yaklaşık %25 oranında daha az kömür tüketmektedir. Makinenin yegâne mahzuru, bu tür makinelerin tesisinin pahalıya mal olmasıdır. Mevcut makine dairesinin tekrar kullanılması ve bu yüzden azami miktarda meblağın tasarruf edilmesine rağmen, 18.000 kilovatlık yeni türbinin kurulması 500.000 Türk lirasına mal olmuştur."

Cumhuriyet yönetimi, Türkiye'nin elektriklendirilmesini varlığının ve gelişiminin temel zorunluluklarından biri olarak görüyordu. Cumhuriyet'in üçüncü yılında İstanbul Boğazı'ndan iki elektrik kablosunun geçirilmesi de ülkeyi elektriklendirme hedeflerinin bir bölümünü oluşturuyordu.

Ülkemizdeki elektrik eğitiminin ve pratiğinin erken dönemlerdeki gelişimine önemli katkılarda bulunmuş olan ilk elektrik mühendislerimizden Mehmet Refik Fenmen (1882-1957), *Türkiye'nin Elektrifikasyonu* (1935) adlı kitabında şunları söylüyordu:

"Cumhuriyet devrinde, bir taraftan elektrik tarifelerinin ucuzlatılmasına çalışılmakla beraber, diğer taraftan asri tekniğin ve ekonomi kaidelerinin gösterdiği yollardan gidilerek metodik ve ciddi bir surette memleketin elektrifikasyonuna başlanmıştır."

İstanbul'da ulaşımda ilk elektrik kullanımı, 16 Ağustos 1913 tarihinde Tünel ile Şişli arasında işlemeye başlayan tramvay hattında olmuştu. Bu tramvayın çalışması için gerekli elektrik, Kabataş'ta yapılmış olan bir elektrik fabrikasından sağlanıyordu.

İstanbul'un Avrupa yakasının, aydınlatmada, iletişimde (telgraf, telefon ve radyo), üretimde ve ulaşımda ihtiyaç duyduğu elektrik, daha sonra Haliç'te kurulan ve yukarıda belirttiğimiz gibi 1914'te faaliyete geçen Silahtarağa Termik Santralı'ndan sağlanmaya başlanmıştı. Cumhuriyet yöneticileri, elektrik kullanı-

mını yaygınlaştırmak amacıyla 1926'da Silahtarağa Santralı'nın ürettiği elektrikten Üsküdar ve Kadıköy bölgelerinin de yararlanması için İstanbul Boğazı'ndan bir yüksek gerilim hattı geçirmeye karar verdiler.

İstanbul Elektrik ve Tramvay Şirketi tarafından çıkartılan, Cumhuriyet döneminin ilk elektrik dergisi olan ve 1925-1928 yılları arasında 29 sayı yayımlanan *Ameli Elektrik* dergisinin Mart 1927 tarihli 16. sayısında yayımlanan "Yüksek tevettürlü (gerilimli) elektrik kablolarının Boğaziçi'nden geçirilmesi" başlıklı makalede, Boğaz'dan elektrik kablolarının geçirilmesi uygulaması (bugünkü dilimize dönüştürülmüş ve biraz kısaltılmış olarak) şu şekilde anlatılmaktadır:

"Üsküdar ve Kadıköy'e ve sair mahallere ışık ve elektrik kuvveti verilmesi için Silahtarağa Fabrikası'nın ürettiği elektriği almak ve Boğaz'ın iki sahilini uzun ve sağlam kablolarla birbirine bağlamak lazım gelmiştir ki, işte bilhassa bunlar muhterem okuyucularımız için önemli ve ilgi uyandırıcı safhalardır.

Rumeli ve Anadolu sahillerinin birbirine bağlanması, tahmin edilebileceği gibi, ancak elektrik iletimi konusunda sağlanan en son fenni gelişmeler sayesinde yapılabilmiştir. 60 milimetre çapında ve 28.000 kilogram ağırlığındaki bu kalın kablo, 2,5 metre uzunluğunda ve 2 metre eninde bir dolap üzerine sarılmıştır. Boğaz'ın gayet kuvvetli akıntıları, kablonun yerleştirilmesine mahsus vapurların hem doğru bir hat izleyememeleri, hem kablonun çözülmesine yetecek büyüklükte olmamaları, hem de kablonun Boğaz'ın tabanına yerleştirilmesine uygun olmamaları yüzünden, kablonun yerleştirilmesi işlemi büyük zorluklar gösteriyordu.

Akıntıların yönleri ve kuvvetleri epeyce incelendikten sonra, uygulamayı yüklenmiş olan şirket, güvertesi kablonun çözülmesini yönetecek çeşitli görevlilerin rahatça çalışacağı büyüklükte bir gemiye kablo dolabını yerleştirmeye karar verdi.

Bu ameliyatı yapmak için Şirket-i Hayriye'nin araba vapuru seçildi. Bundan başka, gemiyi akıntıya ters yönde çekmeye yetenekli kuvvetli bir römorkörün yardımını sağlamak da gerekti. Vapur kaptanları ile kablo yerleştirmekle görevli mühendisler arasında yapılan bir toplantıda alınan karara bağlı olarak, kablo yerleştirme ameliyatı, Boğaz'da geliş gidişin asgari düzeyde ve akıntıların da nispeten hafif olduğu bir vakitte, Güneş'in doğuşu sırasında icra edilmiştir.

Vapurlar, ön direklerine, kablo yerleştiren gemilere mahsus sancakları çekmişlerdi. Boğaz'dan geçmek isteyecek gemileri de gerektiğinde durdurmak için sahillere işaretçi memurlar koyulmuştur. Daha önce geceleyin kablonun ucu, Arnavutköy'de bu iş için kazılan kanala sağlam biçimde bağlanmıştı.

Boğaz'a iki kablo hattı çekilmiş olup Anadolu tarafındaki köylerin mevcut ihtiyaçları için bunların yalnız bir tanesi bile yeterlidir. Her biri 2.500 metre uzunluğunda olan bu kabloların imali, İstanbul Havagazı ve Elektrik ve Teşebbüsat-ı Sanayi Türk Anonim Şirketi tarafından Fransa'da Geumont Kablo Fabrikası'na verilmişti.

Arnavutköy'ü Vaniköy'e bağlayan birinci kablo işte bu şekilde, 16 Mayıs 1926 tarihinde yerleştirildi. Şimal (Kuzey) kablosu denilen ikinci kablo, aynı koşullar dahilinde 29 Mayıs 1926 tarihinde Rumelihisarı Mezarlığı ile Kandilli Burnu arasına konuldu. Bu kablonun uzunluğu 1.000 metredir. Şimdi Kadıköy şebekesi, Kızıltoprak'a ve Moda ile Kuşdili arasındaki Sen Jozef Mektebi'ne kadar uzanmaktadır. Arnavutköy'de ve Rumelihisarı'nda elektrik merkezleri inşa edilmiş ve Silahtarağa Fabrikası'nın ürettiği elektrik, Boğaz'ı geçerek ışığı ve elektrik kuvvetini eski Kadıköy'e ilk defa olarak neşreylemekte bulunmuştur.

Bu makine yalnız başına en kuvvetli yüklenmelerde bile gerek Rumeli ve gerek Anadolu tarafı için şehre lazım olan bütün

elektriği vermeye kabiliyetlidir. Boğaz'ın iki tarafındaki tramvayları, fabrikaları, değirmenleri çalıştırabilir.
Şehrin Anadolu kısmı, bugüne kadar mahrum olduğu enerji kaynağı sayesinde bundan sonra sanayiye sahip olacak ve Rumeli kısmı gibi iktisadi bakımdan gelişecektir. Bir kutunun kulaklarımıza nakledeceği latif sadaları dinleyebileceğiz."

Ameli Elektrik dergisinin kutu dediği radyo alıcı cihazının sayısı zamanla artmış, radyo yayınlarına imkân veren teknoloji ülkemizdeki elektrifikasyon çalışmalarına bağlı olarak hızla gelişmiş ve radyo yayınları, Cumhuriyet aydınlanmasının ve sekülerleşmesinin önemli araçlarından biri olmuştur.

Türkiye, radyo yayınlarına başlayan ilk ülkeler arasındadır. Radyo vericilerinin kurulmasına 1926 yılında karar verilmiş, 1927 yılında da uzun dalga bandında yayın yapan iki verici İstanbul'da ve Ankara'da çalışmaya başlamıştır.

Dünyada kamusal radyo yayınına ilk kez 1926 yılında BBC yayınları ile başlandığı düşünülürse, Cumhuriyet Türkiyesi'nin radyoya ne kadar büyük bir önem vermiş olduğu da kolaylıkla anlaşılabilir.

Yüksek Mühendis Mektebi'nden İstanbul Teknik Üniversitesi'ne

Yüksek Mühendis Mektebi'nin üniversiteye dönüşmesinde Maarif Vekili Hasan Âli Yücel'in büyük bir rolü oldu.

Mühendis Mektebi'nin 1928 yılında Yüksek Mühendis Mektebi adını almasından sonra okulda yeni uzmanlık şubeleri açılmıştı. Bu okul Cumhuriyet'in yeni kalkınma hamlelerine önemli katkılarda bulundu. Okulun Nafıa Vekâleti'nden Maarif Vekâleti'ne devredilmesinden sonra, bağımsız ve daha verimli çalışmalar yapması amacıyla yeni girişimlerde bulunuldu. Özellikle Maarif Vekili Hasan Âli Yücel'in bu alanda önemli katkıları oldu. Yücel, Yüksek Mühendis Mektebi'nin bir üniversiteye dönüştürülmesini istiyordu. Bu amacın gerçekleştirilmesinin ilk adımı olarak Yüksek Mühendis Mektebi'nde 4 Şubat 1943 tarihinde, okuldaki bütün profesörlerin de katılımıyla büyük bir toplantı düzenlendi. Bu toplantının Yüksek Mühendis Mektebi tarihinde önemli bir yeri vardır. Çünkü okulun üniversiteye dönüştürülmesinin ilk adımı bu toplantıda atılmıştır.

Bu toplantıya şu profesörler katılmıştı: Tevfik Taylan, Nami Serdaroğlu, Ferruh Şemin, Neşet Kasımgil, Ratip Berker, Tevfik Biren, Hilmi İleri, Fuat Külünk, Burhaneddin Sezerar, Necdet Eraslan, Mustafa Santur, Mukbil Gökdoğan, Sait Kuran, Saadettin Tümay, İhsan Göze, Feridun Arısan, Emin Kalmuk, Peach, Bekir

Bircan, Burhanettin Berken, İhsan İnan, Hamdi Peynircioğlu, İlhami Civaoğlu, Ali Yar, Malik Sayar, Salih Murad Uzdilek, Marcel Fouche, Clemens Holzmeister, Abdullah Türkmen, François Duscio, Emin Onat.

Rıfat Ilgar, Rıfkı Ardaman, Langede, Fuat Şarman, Ziya Kocaman, Necati Engez, Hulki Erem, Kerim Erim ve Rıza Berke de mazeret bildirerek bu toplantıya katılmamışlardı. Toplantıda müfredat programları, kitap yayınları ve Yüksek Mühendis

Mektebi'nin üniversiteye dönüşümü konuları ele alındı.

Hasan Âli Yücel, "Gayet mühim bir mesele üzerindesiniz. Mühendis okulu denince bunun bize göresi olmaz, ileri memleketler nasıl yapıyorsa ona uymak zorundayız. Bunun hakiki adı politekniktir. Bize göre köprü olmayacağı gibi bize göre mühendis okulu da olmaz. Başka memleketlerde bu okullar üniversiter bir sisteme gitmektedir. Bizdeki gibi paltosundan çamaşırına kadar bütün malzemesini verip talebe yetiştiren müessese yoktur. Başkalarının yaptığına erişmek, tekamül etmek için çare aramak lazım. Neyimiz eksikse onu sarih olarak tespit etmek lazım" dedikten sonra, Yüksek Mühendis Mektebi'nin üniversite haline gelmesi konusunda mektebin profesörleriyle aynı fikirde olduğunu belirtmiştir. Hasan Âli Yücel daha sonra da; "Biz eski mektep tarzını idame ediyoruz. Bunu bu bakımdan organize etmek lazımdır. Fakülteler olacak, rektör ve dekanlar bulunacak. Bu kabuğu kırmak lazım. Cüretle, samimi olarak her şey söylenmeli. Dışarı ile temas etmelisiniz. Güç meseleler buraya gelmeli, dışarı hayat ile münasebet kurulmalı, gidip yapılanları görmeli, müteahhitler, iş yapanlar buraya gelmeli, konferanslar vermeli, teknik ve imara alaka duyurmalısınız. Bu müesseseyi bir politeknik olarak organize etmek için ne yapmalı? Fikirler söylenmeli, hatta doçentler de çağrılarak fikirleri alınmalı, onlar da bu işe alıştırılmalı. Rektör, dekan, senato, kürsüler vesairesi ile böylece bir proje hazırlayıp

Vekâlete yollamanızı rica ediyorum. Biz de münasip olan ilk fırsatta realize edelim" diyerek, eğitimden sorumlu bir devlet yöneticisi olarak okulun bir üniversite haline gelmesini teşvik etmeye ve yönlendirmeye çalışmıştır.

Okulun üniversiteye dönüştürülmesi konusu daha sonraki öğretim kurulu toplantılarında da görüşülmeye devam etti. Maarif Vekâleti'nin okul müdürlüğünden öğretimin bir an önce sona erdirilmesini istemesi üzerine 18 Ocak 1944 tarihli toplantıda derslerin Nisan ayında kesilmesi kararı alındı.

Artık okulun üniversiteye dönüştürülmesi kararlaştırılmıştı. Fakat bazı öğretim üyeleri üniversite eğitiminin ders programlarına vereceği esneklik yüzünden öğrencilerin çalışmalarından geri kalacağını ileri sürüyordu. Bazıları da disiplin ve verim kaybı olacağı gerekçesiyle okulun eskisi gibi kalmasını istediler. Okulun üniversiteye dönüştürülmesini destekleyen öğretim üyelerinin bir kısmı da, "Bir şehirde iki üniversite olmamalıdır. Onun için Yüksek Mühendis Mektebi, İstanbul Üniversitesi'nin bir fakültesi olmalıdır" düşüncesini savunuyordu.

Nihayet Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 12 Temmuz 1944 tarihinde kabul ettiği 4619 Sayılı Kanun ile İstanbul Yüksek Mühendis Mektebi, bütün hak ve yükümlülükleriyle birlikte İstanbul Teknik Üniversitesi olarak teşkilatlandırıldı. İlgili kanun *Resmi Gazete*'nin 20 Temmuz 1944 tarihli 5761 sayılı nüshasında yayımlanarak yürürlüğe girdi.

Yüksek Mühendis Mektebi'nin İstanbul Teknik Üniversitesi'ne dönüştürülmesi nedeniyle 20 Kasım 1944 tarihinde üniversitenin Gümüşsuyu binasında, 501 numaralı anfide büyük bir açılış töreni yapıldı. Tören, Maarif Vekili Hasan Âli Yücel'in konuşmasıyla başladı. Yücel ve mektebin son müdürü Osman Tevfik Taylan, konuşmalarında okulun tarihi gelişimi ve yeni yapısı konusunda önemli bilgiler verdiler.

Heisenberg Türkiye'de

Ünlü fizikçi Werner Heisenberg, 1950 yılında Türkiye'ye gelerek İstanbul ve Ankara'da bir dizi konferans vermişti.

Heisenberg'in İstanbul'a gelişini, 3 Mart 1950 tarihli *Cumhuriyet* gazetesi, birinci sayfasından "Meşhur Atom Âlimi Prof. Heisenberg geldi" diyerek duyurmuş ve bu başlığın altında da şu satırlara yer vermişti: "Geçen seneye kadar muhafaza altında bulundurulan âlime nihayet seyahat imkânı verildi".

Gazetenin dördüncü sayfasında devam eden yazıda ise şunlar söylenmektedir:

"Dünyanın ve Almanya'nın tanınmış atom âlimlerinden Ord. Prof. Heisenberg, dün S.A.S. uçağıyla Frankfurt'tan şehrimize gelmiştir.

Heisenberg 1901 doğumludur. 28 yaşında ordinaryüs profesör olmuştur. İlk şöhretini hidrodinamik tezi ile yapmıştır. Sonra atom araştırmalarına başlamış, Kopenhag'da fizikçi Bohr ile bu mevzuda çalışmıştır. 1925'te kuanta mekanik tezi ile yeniden nazarı dikkati celbetmiştir. 1927'de gayrimuayyeniyet (belirsizlik) tezi ile ilmi sahadaki mevkiini daha sağlamlaştırmıştır. 1932'de Nobel mükafatını kazanan âlim, harp esnasında Almanya'nın atom araştırmalarında başkanlık mevkiini almıştır. Halen Göttingen'de Max Planck Araştırma Enstitüsü müdürüdür.

Hitler'in zamanında Leipzig radyosunda Einstein'ı methetti diye birden gözden düşmüştü. Almanya'nın teslimini müteakip İngilizlerle gene atom mevzuunda çalışmış, hatta bu sebepten geçen seneye kadar hayatı bir muhafaza kordonu altında geçmiş, kendisinin hiçbir yerde seyahatine müsaade edilmemiştir. Rusların atom bombasını buldukları tespit edildikten sonra Heisenberg serbestisine kavuşmuştur.

Âlim, dün kendisiyle konuşan bir arkadaşımızın suallerini cevaplandırmıştır. Âlime ilk olarak şu sual sorulmuştur:

- Atom bombası ve bugünkü inkişafları (gelişmeleri) hakkında ne düşünüyorsunuz?

- Söyleyecek çok şey var ama ben ilmin siyasete alet olduğu bu mevzuda konuşmak istemiyorum.

- İngiltere'de mahkûm edilen atom casusu Fuchs hakkında neler biliyorsunuz?

- Fuchs'u tanırım. Kendisinin herkesçe malum olan fizik prensiplerinin hangisini Ruslara verdiğini bilmiyorum.

- Ya hidrojen bombası hakkındaki fikriniz nedir?

- Muhakkak olan şey, hidrojen bombasının atomdan daha vahşi bir silah olduğudur.

- Bu icatlar sulh (barış) için icabında faydalı olabilir mi?

- Belki, fakat istemek şartıyla. Yalnız şunu unutmamalı ki, icat edilirken bunların harp için kullanılması düşünülmüştür...

Alman Âlimi şehrimizde birkaç konferans verecektir."

İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Dekanlığı'nın 5 Mart 1950 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde verdiği ilanda, Heisenberg'in vereceği konferansların yerleri ve tarihleri bildirilmiştir. Buna göre Heisenberg, 6, 7, 8, 9, 13 ve 14 Mart günlerinde saat 16'da Fen Fakültesi Umumi Fizik Enstitüsü'nde (Laleli), "Dalga sahalarının kuanta teorisinde yeni inkişaflar" başlığıyla konuşmalar yapacaktır. Ayrıca 10 Mart günü de saat 17'de, "Modern atom fiziğindeki felsefi esaslara dair" bir konferans verecektir.

Werner Heisenberg, İstanbul'daki, halka açık konferanslarından sonra, Ankara'da da 15 Mart günü DTCF salonunda saat 17'de "Modern atom fiziğinin felsefi esasları" konusunda bir konferans vermiştir. Bu konferansa Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu, bazı bakanlar, üniversite rektörü ve öğretim üyeleri katılmıştır.

Heisenberg'den sonra ertesi yıl, Şubat 1951'de, ünlü İngiliz fizikçi, Manhattan Projesi'nde de çalışmış olan bilim insanı Thomas Allibone ve Nisan 1951'de de ünlü Alman kimyacı, Nobel ödüllü Otto Hahn da Türkiye'ye gelmişler ve fizikteki ve kimyadaki son bilimsel keşifler üzerine konuşmalar yapmışlardır.

W. Heisenberg ve diğer önemli bilim insanlarının 1950 ve 1951 yıllarında ülkemize gelerek bilimsel konferanslar vermeleri olgusu, hiç şüphesiz ki iki yönlüdür. Hem ülkemizin bilim insanları ve devlet yöneticileri bilime ve bilimdeki son gelişmelere büyük önem vermekte, hem de davet edilen bilimciler, bilime önem verildiğini bildikleri için katkıda bulunmak üzere bu ülkeye gelmektedirler.

Ülkemiz bilime ne kadar önem verdiğini daha 1933 yılında, dünyanın önde gelen bilim insanlarına kucak açarak ve görev vererek göstermişti. Henüz 10 yıllık bir cumhuriyetin bilimle ilgili bu iradesi, bütün dünyada hayranlıkla karşılanmıştı.

Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin bilim yapmak için gerekli maddi imkânları, 1950'li yılların başında bugünküne kıyasla çok yetersizdi ama bilime verilen önem ve bilimden beklentiler, bugünküyle kıyaslanamayacak derecede yüksekti.

Yararlanılan Kaynaklar:

3 ve 5 Mart 1950 tarihli *Cumhuriyet* gazeteleri.

Kaan Ata, "İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nde 'Atom Âlimleri'nin Konferansları (1950-1955): W. Heisenberg, T. Allibone, O. Hahn.", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt XV, Sayı 1, 2014, s. 84-95.

Cumhuriyet'in İstatistik Devrimi

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılın sonlarına kadar istatistiksel bilgi ve bilimsel bir disiplin olarak istatistik önem kazanmadı. İstatistiğin ülkemizde süreklilik, kurumsallık gibi nitelikler kazanması ve bir bilim dalı olarak gelişmesi, Cumhuriyet döneminde olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılın sonlarında istatistiğin önemi fark edilmeye başlanmakla beraber, tarih sahnesinden çekilişine kadar imparatorluğun insan ve doğa kaynaklarının bütünsel ve sistematik bilgisine hiçbir zaman ulaşılamadı. Osmanlı Devleti'nde ilk nüfus sayımı 1831'de yapıldı. Fakat bu sayımın amacı sadece vergi ve asker yükümlülerini belirlemekle sınırlıydı. Ayrıca nüfusun tamamına da ulaşılamamıştı. 1881'de başlayan ve yıllarca süren (1893'e kadar) nüfus sayımı öncekilere göre daha iyi düzenlenmişti. Kadınlar ilk defa bu yıllarda "sayıldılar". Fakat bu sayımlar da yeterli olmaktan uzaktı. Osmanlıların nüfus cüzdanı olmadı. Gerçi daha 1860'lı yıllarda "Osmanlı Tezkiresi" adıyla bir tür nüfus cüzdanı işlevi gören belgeler verilmeye başlanmıştı. Fakat bu belgeler hiçbir zaman genellik kazanmadı. İlk kez olmak üzere, 1913 ve 1915 gibi çok geç tarihlerde kısmi sanayi sayımları yapıldı. Ticaret ve Ziraat Nezareti, 1913 ve 1915 yıllarına ilişkin olarak, İstanbul, İzmir, Manisa, Bursa, İzmit, Karamürsel, Bandırma ve Uşak'ta bir sanayi sayımı düzenlemişti. Bu sayım Osmanlı sanayisi hakkında genel bir fikir verebilmesi bakımından önemli

olmakla birlikte, yeterli kesinlik ve güvenlikten yoksundu. Osmanlı Devleti'nde 1892'de bir istatistik bürosu kurulmuştu. Fakat bu büro hem düzeyini ve etkinliğini geliştiremedi, hem de sürekliliğini koruyamadı.

Bilim, objektif gözlem bilgilerine ve verilerine dayanır. Bir ülkenin yönetiminin bilimsel esaslara dayalı olarak sürdürülmesi ise her şeyden önce o ülke canlı ve cansız varlıklarının, bu varlıkların birbirleriyle olan ilişkilerinin ve çeşitli koşullara bağlı olarak bu ilişkilerde gerçekleşen değişimlerin bilimsel biçimde elde edilmiş verilere bağlı olarak bilinmesini ve izlenmesini gerektirir. Bu, hiç şüphe yok ki, aynı zamanda bir bilimsel zihniyet meselesidir ve işte Cumhuriyet yönetimi, daha ilk yıllarından itibaren istatistiğe önem ve değer vererek, kendisiyle imparatorluk yönetimi arasındaki bu zihniyet farkını ortaya koymuştur.

Yeni Cumhuriyet yönetimi, 1926 yılının başında İstatistik Umum Müdürlüğü'nü kurarak bu yoldaki ilk adımı attı. Bu kurumun başına da, Avrupa'nın alanındaki önde gelen uzmanlarından biri olan Belçikalı Camille Jacquart'ı atadı (Yeni Cumhuriyet yönetiminin modernleşme adımlarındaki en temel ilkelerinden biri, gereken her konuda sadece Avrupa'nın değil, dünyanın en iyi uzmanlarına danışma veya onları bizzat işbaşına getirme ilkesiydi).

İstatistik Umum Müdürü olarak Ankara'ya getirtilen Camille Jacquard, 12 Nisan 1926 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde şu açıklamalarda bulunmuştur:

> "Belçika'nın İstatistik Umum Müdürü idim. Azası bulunduğum 150 kişiden ibaret olan Enternasyonal İstatistik Enstitüsü'ne, Türkiye'de bir istatistik umumi müdüriyeti küşad olunacağı (açılacağı) bildirildi. Ben bu müessesenin tavsiyesiyle Türkiye'ye geldim.
>
> İstatistik, içtimai (sosyal) hayata pek büyük hizmeti olan, tetkik ve araştırma organıdır. Yani toplu kitlelerin sayılarak tespiti ve

zaptıdır. Asri bir memlekette tahmini istatistik rakamlar kafi değildir. Hakiki olmayan istatistikler bir memleketi yükseltmeye ve tenvir etmeye (aydınlatmaya) faydalı olamazlar.

Elhasıl istatistik, hükümetin iş idaresini her hususta kolaylaştırır ve bu mühim vazifeyi istatistik müdüriyeti görür. Öyle zannederim ki, hükümet riyasetinde (başkanlığında) bulunan İsmet Paşa hazretleri, Ankara'da bir İstatistik Umum Müdürlüğü tesis etmekle büyük bir terakki (ilerleme) adımı daha atmıştır."

Cumhuriyet gazetesi muhabirinin, "Evvela hangi işleri görmek istiyorsunuz?" şeklindeki sorusuna da Jacquard şöyle yanıt veriyor:

"Her şeyden evvel halk istatistiğini hazırlamak istiyoruz. Ve bu diğerlerine esas olacaktır. Bunun için Dahiliye Vekâleti bu sene bütçesine üç vilayetin bir tecrübe istatistiği tutulmak üzere bir meblağ koydu ve bu, Büyük Meclis tarafından kabul edildi. Şimdi Nüfus Umumi Müdürü Abdülmuttalib Bey ile bu husus için uğraşıyoruz. Bu üç şehir büyük ihtimalle Ankara, Sivas ve Samsun'dur. Gelecek aydan itibaren faaliyete başlayacağımızı zannederim. Bu, yukarıda söylediğim gibi, bir tecrübeden ibaret olacaktır."

2 Haziran 1926'da Nüfus Sayımı Kanunu çıkarıldı ve İstatistik Umum Müdürlüğü'nün öncülüğünde 1927 yılında ülkemizde ilk kez modern metotlarla genel nüfus sayımı yapıldı. Bu sayımdan sonra da her yurttaşa nüfus cüzdanı verildi.

Türkiye'de ilk milli gelir hesaplaması denemesi de 1929 yılında Camille Jacquard tarafından yapılmıştır. İstatistik Umum Müdürlüğü, daha sonraki yıllarda ülkemizin planlı kalkınma hamlelerinde çok büyük bir rol oynamış, ekonomik ve sosyal gelişmeye önemli katkılarda bulunmuştur.

Cumhuriyet ve Müzik

Cumhuriyet'i kuranlar, müziğin ulusların oluşmasındaki önemli rolünü biliyorlardı.

Müziksiz ulus olmaz. Ancak müziğin uluslaştırıcı bir rol oynayabilmesi için dini ve yerel olanın ötesine geçmesi gerekir. Atatürk bu gerçeği görüyordu. Bu nedenle sadece sözüyle ve ezgisiyle değil, fakat aynı zamanda icra tekniği ve metoduyla da Cumhuriyet'i simgeleyecek ulusal bir müziğin yaratılmasını ve yayılmasını istiyordu.

Atatürk'ün müzik anlayışının üç temel özelliği olduğunu söyleyebiliriz; birincisi, çoksesli müziği savunuyordu. Çünkü ona göre müzikte çokseslilik, duyarlılığın, yaratıcılığın en yüksek bir ifadesidir. Ulusal müziği çoksesli müzik olan bir ulus, olgunlaşmış bir ulustur. İkincisi, Atatürk çoksesli müziğin en yüksek aşamasının da opera olduğunu düşünüyordu. Bu nedenle bir Türk operasının oluşmasının yeni Türk müziğinin ulaşabileceği en yüksek mertebelerden biri olacağına inanıyordu (Atatürk'ün bu hedefi, 1934'ün Haziran ayında gerçekleşti. Türk sanatçıları tarafından hazırlanmış olan, Türk ve İran halklarının kardeşliğini simgeleyen Özsoy operası, bu tarihte Atatürk ile konuğu İran Şahı Rıza Pehlevi'nin huzurunda Ankara Halkevi'nde sahneye kondu. Bu eserin librettosu Münir Hayri Egeli'ye, bestesi ise Ahmet Adnan Saygun'a aitti). Üçüncüsü, ona göre "müzikten beklenen şey, ulusun maddi, fikri ve hissi uyanıklığını ve çevikliğini takviye etmesiydi".

Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında müzikle ilgili yaşanan gelişmelere bu düşüncelerin damgasını vurmuş olduğunu söyleyebiliriz.

1925 yılında açılan sınavlarla sanatçı ve öğretmen olarak yetiştirilmek üzere Paris'e, Berlin'e, Budapeşte'ye ve Prag'a gençler gönderildi. 1926 yılı sonlarında Darülelhan'ın Klasik Türk Müziği bölümü kaldırıldı ve okulun adı İstanbul Belediye Konservatuvarı oldu. Birçok şehir ve ilçede belediye bandoları oluşturuldu. Çoksesli müziğin temellerini açıklayan yayınlar yapıldı. 1932'den başlayarak tüm ülkede çoksesli müzik eğitimi doğrultusunda koro çalışmaları ve mandolin kursları düzenlendi. Cumhuriyet'in ikinci on yılına girildiğinde Ankara ve İstanbul'da birer müzik okulu, İstanbul'da bir yaylı çalgılar orkestrası, birçok belediye ve dernek bandosu, çok sayıda okul ve Halkevi korosu kurulmuştu ve Avrupa'ya eğitime gönderilen öğrenciler ülkelerine dönmüş bulunuyordu.

İşte tam bu sırada ikinci bir hamle yapılarak yabancı uzmanlardan yararlanma yoluna gidildi. Büyük Alman bestecilerinden ve müzikologlarından Paul Hindemith (1895-1963), Türkiye'de bir müzik reformunun temellerini atması için Türkiye'ye çağrıldı. Hindemith, 1935-37 yılları arasında dört kez geldiği ülkemizde toplam altı aya yakın bir süre kalarak incelemeler yaptı ve bir rapor hazırladı.

Hindemith'in raporunda önerdiklerinin önemli bir bölümü yerine getirilemedi. Ancak Alman ve Avusturyalı uzmanların desteğiyle 1946 yılına kadar müzikte önemli gelişmeler sağlandı. Ekim 1936'da Ankara Devlet Konservatuvarı açılmış ve eğitime başlamıştı. Eski Musiki Muallim Mektebi 1938'de yeniden düzenlenerek ayrı bir bölüm halinde Gazi Eğitim Enstitüsü'ne bağlandı ve burada Eduard Zuckmayer'in yönetiminde eğitim verdi. Cumhurbaşkanlığı Orkestrası Haziran 1936'da özerk bir kurum haline

getirildi ve Dr. Ernst Praetorius yönetiminde çok başarılı çalışmalar yaptı. 1937'de bilimsel yöntemlerle yürütülen en büyük ezgi derleme çalışması başlatıldı. Artık özgün orkestra eserleri yaratılabiliyor ve dinleyiciler düzenli bir biçimde müzik izleme olanağı bulabiliyorlardı.

Birinci müzik atılımı sırasında Konservatuvar'da klasik Türk müziği eğitiminin kaldırılması uygulaması, 1943 yılına kadar devam etti. İkinci müzik atılımı sırasında da radyoda klasik Türk müziği eserlerinin yayımlanmasına getirilmiş olan yasak, yaklaşık 20 ay kadar sürdü. Daha sonra bu uygulamaların hatalı olduğu anlaşıldı. Ancak özellikle de resmi müzik okullarında klasik Türk müziği eğitiminin kaldırılmasının müzik yaşamımıza olumsuz etkileri oldu.

Klasik Türk müziğinin ulusal bir niteliği vardır. Ziya Gökalp'in bu müziği bizim (ulusal) müziğimiz olarak görmemesinin, yukarıda sözünü ettiğimiz hatalı tutumda etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Oysa "klasik Türk müziğinin seçilerek geliştirilmesi" tutumunun benimsenmesi gerekirdi.

Müzik çalışmalarının ve eğitiminin devlet tarafından desteklenmesi ve yönlendirilmesi politikası, 1950'de Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle sona erdi. Bu partinin iktidarı döneminde, müziğin ülkemizde geliştirilmesi için gerekli önlemlerin hiçbiri alınmadı. Çoksesli müziğin ülke çapında benimsetilmesine ve yaygınlaştırılmasına yönelik uygulamalar da son buldu.

Ulvi Cemal Erkin, Ahmet Adnan Saygun, Leyla Gencer, İdil Biret, Suna Kan, Gülsin Onay gibi uluslararası müzik değerlerimiz, sanatsal varlıklarını Cumhuriyet'in kuruluş yıllarındaki büyük müzik atılımına borçludur.

Hindemith Türkiye'de Ne Yaptı?

Ünlü Alman besteci ve müzikolog Paul Hindemith, 1935-37 yıllarında yaptığı çalışmalarla müziğin ülkemizdeki gelişmesine önemli katkılarda bulundu.

Atatürk, 1 Kasım 1934'te TBMM'nin yeni yasama yılının açılışında yaptığı konuşmada, ülkemizdeki müzik sorununu ortaya koymuş ve özellikle çoksesli müziğin geliştirilmesi için gerekli adımların atılmasını istemişti.

Bir müzik reformunun gerçekleştirilmesi için atılacak ilk adımlardan biri olarak, reformu yönetmesi amacıyla Paul Hindemith'in (1895-1963) Türkiye'ye getirtilmesine karar verildi.

Hindemith, 1935-37 yılları arasında dört kez gelerek toplam altı ay kadar kaldığı ülkemizde araştırmalarda bulundu ve çok yönlü tasarılarını bir dizi rapor halinde hükümete sundu.

Hindemith, sunduğu raporlarda, orkestra ve kurulacak müzik okulu (konservatuvar) için gerekli enstrümanlar, okulda görevli enstrüman yapımcılarının niteliği, Devlet Orkestrası ve Ankara Orkestrası ile bu orkestralardaki üyelerin nitelikleri hakkındaki düşüncelerini belirtiyordu.

Raporlarında ve yazılarında ayrıca, orkestra üyelerinin eğitimi, Ankara'da kurulacak konservatuvarın taşıması gereken özellikleri, Musiki Muallim Mektebi için bir sınav yönetmeliği ve Halkevleri'ndeki müzik eğitimi üzerine olan görüşlerini de açıkladı.

Hindemith, Türkiye'de bulunduğu süre içerisinde müzik eğitiminin uygulamasını da başlattı ve bu çalışmalara bizzat katıldı. Oda müziği çalışmaları, küçük bir Madrigal korosu, keman öğrencilerinin keman koroları, okul orkestrası, öğrenci konserleri, müzik okulunda böylece başlamış oldu. O, ayrıca bir şehir halk korosunun da derhal kurulmasını istedi. Okul müziğinin sorunlarıyla da ilgilendi ve müzik öğretmeni yetiştiren okulun yeni kurulan konservatuvardan ayrılarak Gazi Terbiye Enstitüsü'ne bağlanmasını destekledi.

Hindemith'in aracılığıyla pek çok Alman müzik sanatçısı ve eğitimcisi de Ankara'ya geldi. Carl Ebert, Dr. Praetorius, Eduard Zuckmayer, Markowitz ve Licco Amar da bunlar arasındaydı. Zuckmayer, Hindemith'in öğretmenler ve öğrenciler arasında yeni bir hareket ve çalışma enerjisi yarattığını söylemiştir. Hiç şüphe yok ki Hindemith'in yaratıcı enerjisi, genç Cumhuriyet'in yetenekli müzik sanatçılarının ve öğretmenlerinin yüksek dinamizmiyle de birleşmişti.

Hindemith, senfoni orkestrasının ve operanın yüksek nitelikli müzik yaşamının simgeleri olduğunu, bu kurumların halk tabakalarının çoksesli müzik alanındaki eğitim ve beğenilerine dayalı olması gerektiğini savunuyordu. Halkın çoksesli müzik beğenisini geliştirip bu sanatı onlara benimsetmek için isteyen herkesin ders alabileceği kursların ve okulların açılmasını, müzikseverlerden oluşan çeşitli koroların kurulmasını zorunlu görüyordu.

Hindemith'e göre halkın çoksesli müzik eğitiminde halk ezgilerinden yola çıkılmalı, derlenen türküler bir, iki, üç ya da dört ses için işlenip güçlük sırasına göre dizilerek bir halk müziği kitabı hazırlanmalı, bu kitabın Türk beğenisine uygun olması için de türküler halktan kişilerce seslendirilmeli ve ancak bu sınavdan başarıyla çıkan parçalar kitaba alınmalıydı.

Hindemith şunları söylüyordu: "Yetişecek sanatçıların ülkenin kırsal müziğini dinlemeleri ve köylülerle aylarca birlikte yaşamaları sağlanmalıdır. Şimdiki durumda uluslarının büyük kesiminin müzik yetenekleri konusunda da, gereksinimleri konusunda da bir şey bilmiyorlar. Ancak bu konuda deneyimler edindikten sonra çalışmalarını doğru yönde sürdürebileceklerdir. Yaratıcı sanatçılar müzikçi olmayanlarla görüşerek ve onlarla müzik çalışması yaparak müziğin ve yaratıcısının ulusun yaşamında şimdi ve gelecekte hangi rolü oynadığını ve oynayacağını bir kez öğrenmelidirler. Halkın çoksesli müzikle kaynaşması için, çalışmaların en küçük yerleşim yerlerine kadar yaygınlaştırılması gerekir. Çalışmaların amacı, tüm halkı yüksek bir müzik kültürü düzeyine çıkarmak olacaktır. Birkaç yıl içinde, denenmiş ve örneğe uygun bir korosu bulunmayan tek bir köy kalmamalıdır."

Hindemith'in önerileri, izleyen yıllarda ancak kısmen uygulanabildi. Fakat onun özellikle Ankara Devlet Konservatuvarı'nın kuruluşundaki rolü tartışmasızdır. Bu kurumun ülkemizdeki müzik çalışmalarının gelişmesinde, daha sonraki yıllarda önemli katkıları oldu. Hindemith'in önerileri doğrultusunda yürütülen çalışmalar Atatürk'ün ölümünden sonra hızını yitirdi ve Demokrat Parti iktidarı döneminde ise tamamen göz ardı edildi. Cumhuriyet'in ilk yıllarında yüksek düzeyde bir gelişmeye yol açan büyük müzik atılımı da böylece sönmüş oldu.

Büyük sanatçımız İdil Biret, Hindemith'in Türkiye'deki çalışmalarıyla ilgili olarak şunları söylemektedir:

"Alman besteci Hindemith, Türkiye'ye davet edilerek Türkiye'de müzik yaşamının geliştirilmesi çalışmalarında bulundu. Ankara Devlet Konservatuvarı'nın kurulması için bir rapor verdi. Bu raporda müthiş bir plan çizmişti ama maalesef yapılmadı. Yapılsaydı, her şeyi kapsıyordu. Bu takip edilseydi, iddia ediyorum Rusya'dan daha iyi olurduk."

Cumhuriyet Sekülerleşmesinin Bir Kaynağı: *Gökyüzü* Romanı

Reşat Nuri Güntekin'in *Gökyüzü* (1935) adlı romanı, Cumhuriyet sekülerleşmesinin önemli bir popüler kaynağıdır.

Osmanlı ülkesinde 17. yüzyılın ilk yıllarında başlayan sekülerleşme süreci, 19. yüzyılın sonlarında hızlandı ve İkinci Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde büyük bir ivme ve boyut kazandı. Osmanlı sekülerleşmesinin diplomatik, siyasi, askeri, bilimsel ve teknolojik boyutları vardır. Fakat bunlara edebi sekülerleşme de, özellikle son dönemlerde, hemen her zaman eşlik etmiştir. Ahmed Mithat Efendi'nin, Şinasi'nin, Namık Kemal'in (kısmen), Şemseddin Sami'nin, Tevfik Fikret'in, Abdullah Cevdet'in eserleri, bu sürece etkide bulunan, ilk akla gelebilecek örneklerdendir.

Osmanlının son dönemi ile Cumhuriyet'in erken dönemi yazarlarından Reşat Nuri Güntekin'in (1889-1956) *Yeşil Gece*, *Bir Kadın Düşmanı*, *Gökyüzü* ve *Eski Hastalık* isimli eserleri de ülkemizdeki seküler edebiyatın ilk temsilcileri arasındadır.

Yazarın 1935 yılında yazdığı *Gökyüzü* romanının temelini, "gökyüzü masalları" olarak nitelendirdiği doğaüstü güçlere inanç ve bel bağlama anlayışının eleştirilmesi oluşturmaktadır.

Eski bir tıbbiye talebesi olan roman kahramanımız, istibdada karşı mücadelesi yüzünden önce Trablusgarp'a sürülmüş, oradan Paris'e kaçmış ve Jön Türklerle birlikte çalıştıktan son-

ra, İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra ülkesine dönmüştür. Ailesinden önemli bir miktarda miras kaldığı için rahat bir yaşam sürdürebilmektedir. Romanda kahramanımızı altmışlı yaşlarında izlemekteyiz. Çok yakınlık duyduğu birkaç dostuyla geçirdiği yaşamını zenginleştirmek için kimsesiz bir genç kız olan yeğenini yanına almıştır. Romanın ana eksenini yeğeniyle olan ilişkisi oluşturmaktadır.

Roman kahramanımız kendisini ate olarak nitelendirmektedir (Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde başkahramanı ate olan, daha önceki bir roman var mı?). Bilime büyük bir güven duymaktadır. Paris'ten sürgünden dönerken taşıdığı duyguları şöyle anlatmaktadır: "İnkılap yap, memlekette yeni bir idare ilan et. Sonra en küçük bir ilerleme adımı atacağın zaman, 'Şeyhülislam'ı acaba nasıl kandırsak?', 'Softalar acaba ne derler?' diye düşün... Sözümona yeni mekteplerde çocuklar Havva Anamızın Hazret-i Adem'in kaburga kemiğinden yaratıldığını, yeryüzünde ilk gemiyi Nuh Peygamberin yaptığını öğrensinler. En sade bir fen meselesinden büyük bir suç işler gibi korka korka bahset! Buna inkılap değil, maskaralık, adam aldatma derler."

Bir başka yerde de kendisinden şöyle söz eder: "Ben daima bir hür fikir havarisi oldum. İlim denen şeye daima bir köle sadakatiyle inandım ve bağlı kaldım. Gökyüzü masalları temelinden yıkılmadıkça insanlığın kurtulmuş sayılamayacağını, istiklallerin en güç elde ediliri olan fikir istiklalinin ancak böyle kazanılacağını daima yüksek sesle söyledim."

Kahramanımızı en çok sarsan şeylerden biri de, yeğeninin bir türlü geçmek bilmeyen hastalığının iyileşmesi için yakınlarının tütsüye başvurmayı istemeleridir. Buna karşı tepkisini şöyle dile getiriyor: "...(bütün bunlar) Cumhuriyet'in ilanından birçok seneler sonra, hurafeye, periye, büyüye, tütsüye açılan savaşın onuncu yılında geçiyordu."

Gökyüzü, Cumhuriyet'in 12. yılında yazılmış bir "bilime övgü"-dür. Eser, bilimsel düşünceyi ve yaklaşımı, günlük yaşamın çeşitli sorunları içinde ortaya koymakta, doğaüstü kuvvetlere tapınmayı ve hurafeyi acımasızca eleştirmekte, bu düşüncelerini güzel bir kurgu içinde ve büyük bir edebi yetenekle sergilemektedir. Sadece kısa bir evrede, çok sevdiği bir insanı kaybetme tehlikesi karşısında çaresizlik hissiyle dolduğunda, bilime olan inancından taviz verme noktasına gelmiştir. Gerçekte burada yazar, bu ikilemiyle de okura çok önemli bir düşünceyi iletmek istemektedir. Bilimin yetersiz kaldığı ortamlar, hurafenin en çok yeşerebileceği ortamlardır. Nitekim bu durumu Cumhuriyet'in ilk yıllarında bulaşıcı hastalıklarla mücadele sırasında da yaşamadık mı? Kininin olmadığı yerde muskaya sarılmadı mı insanlar? Ama sonra başarılı sonuçlarıyla kinin muskayı alt etti. Öte yandan bu ikilemin tersini de düşünebiliriz. Büyülerden, tütsülerden medet umanlar da çaresiz kaldıklarında bilimin imkânlarına sığınırlar. Bu da gerçekte sekülerleşmenin kaynaklarından biridir. Yazarın mesajı, günümüzde de geçerliliğini koruyan, çok önemli bir mesajdır.

Reşat Nuri Güntekin'in *Gökyüzü* adlı eseri, ülkemizin bilime güven yılları diyebileceğimiz erken dönemlerinde halkı uyaran ve aydınlatan, çok ustalıkla hazırlanmış, gerçek anlamda seküler bir eserdir.

Yeşil Gece

Osmanlı zihin ve kültür dünyasını anlamanın iyi bir yolu, Reşat Nuri Güntekin'in *Yeşil Gece* romanını okumaktan geçiyor.

Osmanlı ülkesi de 600 yıldan fazla süren yaşamı boyunca hiç kuşkusuz başka ülkelerde olduğu gibi ekonomik, sosyal ve kültürel bir evrim geçirdi. Ancak her ülkenin evrim serüvenleri farklıdır. Batı, ortaçağdan çıkarken, kilise eğitimini modern üniversite eğitimine dönüştürmeyi başarabildi. Din ile bilim çatıştığında -her zaman olmasa da- dini öğretilerin bilimsel bilgilerle uyum göstermesine özen gösterdi ve özellikle son asırlarında da bilimsel bilgileri dinsel öğretilere değil, dinsel öğretileri bilimsel bilgilere uydurmaya çalıştı. Modern Avrupa'nın en önemli kültürel özelliklerinden birisi budur.

Osmanlılarda ise her şey çok farklı oldu. Osmanlıların en büyük düşünsel evrim asrı diyebileceğimiz 19. asır boyunca kültürel ve düşünsel gelişmeler, tek bir toplumsal süreç halinde değil, fakat ikili bir toplumsal süreç halinde ilerledi. Düşünsel ve kültürel ortaçağı temsil eden kurumlardan modern ve bilimsel bir gelişme çıkmadı, fakat modern düşünce kendi bağımsız yolundan doğdu ve gelişti. Bunun doğal bir sonucu olarak eğitimde mektep-medrese, hukukta ve yargıda ise nizamiye mahkemesi-şeri mahkeme ikilemleri doğdu ve bu ikilemlerin yarattığı gerilimler, imparatorluk sona erdiğinde henüz çözülememiş durumdaydı.

Modern ordunun kurulması için de aynı yorumu yapabiliriz. Yeniçeri ordusu ve genel olarak klasik Osmanlı ordusu, kendisini dönüştürerek ve yenileyerek modernleşemedi, eski ordunun ortadan kaldırılarak yeni bir ordunun kurulması kaçınılmaz hale geldi (İkinci Meşrutiyet döneminde medreselerde bir eğitim reformu girişimi oldu, fakat başarıya ulaşamadı. Çünkü medreselerin öğretim kadrosu, yapısı ve hedefi reforma uygun değildi. Medreselerde 1901 yılında bile Aristoteles'in fizik bilgileri öğretiliyordu. Ayrıca reformla elde edilmek istenen şeyler zaten yeni kurulan mekteplerde -rüştiyelerde, idadilerde ve Darülfünun'da- bulunuyordu).

Osmanlılardaki mektep-medrese ikilemi ve gerilimi 3 Mart 1924'teki Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile çözülmüş göründü. Şeri mahkeme-nizamiye mahkemesi ikilemi de 8 Nisan 1924'te çıkartılan kanunla, modern hukuk mahkemeleri lehine çözüldü (Ancak mektep-medrese ikileminin Cumhuriyet'in 94. yılında normal lise-imam hatip lisesi ikilemi biçiminde yeniden ortaya çıktığını görüyoruz).

Reşat Nuri Güntekin, ünlü *Yeşil Gece* romanında bir Osmanlı kasabasındaki toplumsal yaşama eski bir medrese mezunu bir öğretmenin gözünden bakıyor. Romandaki olaylar İkinci Meşrutiyet, Mütareke ve Kurtuluş Savaşı yıllarında geçmektedir. Güntekin romanını o yıllarda değil, daha sonra, Mart-Eylül 1926 tarihlerinde, Cumhuriyet dönemi atmosferi içerisinde yazmıştır. Roman, ana karakteri eski medreseden mezun olmuş fakat laik olan bir öğretmenin, Osmanlı mekteplerindeki eğitim mücadelesini konu olarak almaktadır. Fakat gerçekte romanda bu ana tema çerçevesinde bir Osmanlı kasabasının geçen yüzyılın başlarındaki kültürel panoraması ve çelişkileri, çok büyük bir ustalıkla ve tüm karmaşıklığı içerisinde yansıtılmaktadır.

İdeal sahibi öğretmen Şahin, sadece kasabanın gençlerini bilimsel bilgilerle donatma amacının ötesinde, kasabadaki egemen

gerici yapıya ve hurafelerden oluşan egemen düşünce sistemine karşı da büyük ve zor bir mücadeleyi göğüslemek üzere, gönüllü olarak bu kasabaya gelmiştir. Güntekin'in bu romanında modern öğretmenin medrese mezunu olması, kanımızca basit bir rastlantı eseri değildir. Burada yazarın dolaylı olarak söylemek istediği, halk içindeki hurafelerle savaşmanın, halkın dilinden, kültürel özelliklerinden ve geleneklerinden anlayan insanlarla daha iyi ve etkili olarak yapılabileceğidir. Burada böylece Reşat Nuri Güntekin'in mektepli-medreseli ikilemine (sadece bu çerçeveyle sınırlı kalarak değil elbette, kasabadaki modern düşünce-hurafeler çelişkisine de) mektep lehine, fakat medrese kökenli bir mektep öğretmeni aracılığıyla çözüm bulmaya çalıştığını görüyoruz. Ancak Şahin Öğretmen, kasabadaki gericiler, çıkarcılar ve sahtekârlar ile onların ellerine kendisini yıpratmak için kullanacakları dinsiz adam kozunu vermeden mücadele ederken, amacına ulaşmak için ihtiyaç duyduğu müttefiklerini de "müspet fikirli ve temiz emelli fen adamları" (s. 79) arasından seçmektedir.

Öğretmen Şahin, halkın iyi bir rehberin önderliğinde gerçekleri kavrayacağına inanıyor. Bunu şu sözlerinden anlıyoruz: "Demek ki istidatlı bir milletin çocuklarına 'doğru'yu buldurmak için onları mutlaka yüksek ilim ve muhakeme yollarından geçirmek şart değil. İyi bir rehber, basit fakat müspet bir iptidai tahsiliyle de onu hak ve hakikati görecek hale getirebilir, zamanının adamı yapar" (s. 94).

Öte yandan Güntekin, romanındaki çok dramatik bir olay içinde bir kadına verdiği rol aracılığıyla, yenileşmede kadınların gücüne, gerçekçiliğine ve içtenliğine de vurgu yapıyor. "Bugünkü felaketlerimizde belki onu asırlarca ihmal etmiş, ezmiş, cahil bırakmış olmamızın da bir dereceye kadar tesiri var" (s. 114) diyerek, kadınların toplumda çok büyük bir kuvvet oluşturduklarına dikkat çekiyor.

Reşat Nuri Güntekin'in *Yeşil Gece* romanındaki çarpıcı ve çok dramatik olaylar ve ilişkiler, gerçekte günümüzde de büyük ağırlığıyla sürmektedir. Bu roman, sadece yayımlandığı günlerdeki okurları için değil, fakat sanki bir asır sonraki günümüz insanlarının da okuması düşünülmüş de yazılmış gibi, gerçeğin dayanıklı ve güçlü bir sesidir. *Yeşil Gece*, son dönem Osmanlı kültürel dünyasının bütün çelişkilerini ve karmaşıklığını ortaya sererek bu dünyayı en gerçek haliyle kavramamızı sağlamakla kalmıyor, fakat aynı zamanda günümüzdeki gelişmeleri de doğru kavrayabilmemizin ipuçlarını, bize çok yalın bir biçimde sunuyor.

Kemalizm ve Sol

Türkiye'de sosyalist solun bir bölümü, Kemalizmi karalamayı devrimci bir tutum olarak görüyor. Ancak gerçek şu ki Kemalizmi ve Türk Devrimi'ni kavrayamayanlar, sosyalizmi de kavrayamazlar.

Ahmet İnsel, "Sosyalist olduğum için anti-Kemalistim. Bu vurgu hayati önemde bence," demektedir.(*)

İnsanlık tarihi, köleleştirme ve köleleştirmeye karşı mücadeleler tarihidir. Kölelik, pamuk tarlasında olabileceği gibi, düşünce dünyasında da olabilir. İki ülke arasındaki ilişkinin bir biçimi de olabilir, ailenin iki ferdi arasındaki bağın da. Köleliğin araçları, ayak zincirleri de olabilir, kireçleşmiş dogmalar da.

Kölecilik, tarih boyunca çok farklı aşamalardan geçti ve çok çeşitli biçimlerde ve düzeylerde kendisini gösterdi. Köleliğe karşı verilen mücadelelerde de önemli başarılar kazanıldı. Bugün ilkçağ köleciliğine veya 19. yüzyıl Amerikası'nın plantasyon köleciliğine göre daha rafine biçimlerde kölecilik sistemleri var. Günümüzdeki kölecilik, daha ziyade görünmez ağlarıyla dünyamızı sarmalamış durumda.

Sosyalizm, her türlü köleciliğe karşı olan bir sosyal sistemin ve teorinin adıdır. Sadece ücretli köleliği kaldırmakla yetinmez, ücretli köleliği üreten, meşru gösteren ideolojiyle de savaşır, düşünsel ve toplumsal alanda köleciliğin tüm izlerini de silmeye çalışır.

---

* Bkz. Sol *Kemalizme Bakıyor*, Haz: Levent Cinemre-Ruşen Çakır, Metis Yayınları, 1991, s. 207.

Büyük Fransız devrimcileri, 1793'te Kral 16. Louis'yi giyotine gönderdiklerinde, sadece monarşiyi yıkmakla kalmamışlar, fakat aynı zamanda Kral'ın kutsallığı halesini de parçalamışlardı (İnsel, acaba bir sosyalist olduğu için Fransız Devrimi'ne de karşı olduğunu söyler mi?).

Rus devrimcileri de 1917'de Çar II. Nikola'yı iktidardan alaşağı ettiklerinde, gerçekte çarlık monarşisiyle birlikte, onun temsil ettiği teolojik egemenliği de yıkmışlardı.

1923 Türk Devrimi de tıpkı bu iki büyük devrimde olduğu gibi, Padişah Vahdettin'in saltanatını ortadan kaldırırken, aynı zamanda onun kutsallık statüsüne de son veriyordu.

Cumhuriyet, egemenliğin sadece padişahtan (veya bir monarktan) ulusa geçmesi değil, aynı zamanda ulusun iradesinin kaynağının da dini referanslardan seküler referanslara geçmesidir. Cumhuriyet rejimini bu ikili niteliğiyle kavramayanlar, cumhuriyetten hiçbir şey anlamamış demektir. Atatürk ve Kemalist kadrolar, işte ilk günden itibaren bu kavrayış içerisinde ülkeyi, modern eğitimi, kültürü, hukuk sistemi vb. ile özgür ve eşit haklara sahip yurttaşlardan oluşan gerçek bir cumhuriyet haline getirmek için yılmadan uğraştılar.

Bir sosyalist elbette Kemalizmi yeterli göremez. Çünkü Kemalizmin programında ücretli köleliğin kaldırılması yer almamaktadır. Ama bu, bir sosyalistin anti-Kemalist olduğu anlamına gelmez. Sadece onun daha ileri hedefleri bulunduğu anlamına gelir. Çünkü anti-Kemalizm, tıpkı bugünkü iktidar sahiplerinin yapmaya çalıştığı gibi, Kemalizmin tüm özgürlük miraslarının reddi ve yok edilmesi demektir.

Kemalizmdeki Sol

Kemalizm, ülkemizde modern eğitimi genelleştirerek, modern hukuk sistemini yerleştirerek, kadınların temel haklara kavuşmasını sağlayarak, Harf Devrimi'yle halkın eline bilgiye kolayca

ulaşabilmenin anahtarını sunarak, önemli ekonomik temel yapı girişimlerini başlatıp halkın yaşam koşullarını iyileştirerek, bilimi ana referans kaynağı yaparak ve herhalde en önemlisi, eşit haklara sahip yurttaşlar statüsünü yaratarak, yüzlerce yıllık düşünsel ve toplumsal kölecilik zincirlerinden önemli halkaları koparmıştır. Kemalizmin solu işte buradadır. Onun düşünsel ve toplumsal köleciliğe karşı olan içeriğinden kaynaklanmaktadır. Kemalizmle solu bağdaştırmakta zorlananlar, onun anti-köleci muhtevasına baksınlar.

Ahmet İnsel'in yukarıdaki sözleri, Türkiye sosyalist solunun bir bölümünün Kemalizm hakkındaki düşüncelerini özetlemektedir. Ama Kemalizmi doğru değerlendiremeyenler, sosyalizmi de doğru kavrayamazlar. 1923 Türk Devrimi, insanlık tarihinin en büyük devrimleri safındadır. Bu devrim, ülkemiz insanının düşünsel ve toplumsal kölecilik zincirlerinin önemli bir bölümünü koparmıştır.

Sosyalizmin esas olarak ücretli köleliğin kaldırılmasından ibaret olduğunu düşünenler de yanılmaktadır. Kapitalizmin düşünsel ve kültürel dokusu yok edilmedikçe sosyalizmin zaferi kesin değildir. Sosyalizmin, temel insan haklarına ve siyasi demokrasiye sahip olmayan bir toplumda "master teknoloji" ile kurulabileceğini sanan Stalin'in düşüncesinin de gerçeklerle bir ilişkisi bulunmuyordu. Sosyalizm, her türlü köleciliğe karşı hayatın her alanında verilecek sürekli mücadelelerle kurulabilir ancak.

Köleciliğe karşı yürütülen düşünsel ve toplumsal mücadele uzun bir mücadeledir. Sosyalistlere düşen görevlerden biri de, daha önce gerçekleştirilmiş devrimleri doğru değerlendirerek onların tarihsel miraslarına sahip çıkmak ve bu özgürlük miraslarını gelecek kuşaklara daha yüksek seviyelerde bırakmaya çalışmaktır.

Cumhuriyeti Anlamak ve Savunmak

Ülkemizdeki cumhuriyet karşıtlarını en hoşnut kılan şeylerden biri, cumhuriyet kavramının içinin boşaltılmasıdır. Sevimli, modern, saygınlığı yüksek, fakat kendi ideolojileri açısından tehlike oluşturmayan bir cumhuriyet kavramı, onlar için ideal bir kavramdır. Böyle bir cumhuriyet kavramını kendileri de seve seve kullanabilirler.

Bazı tarihçiler ve yazarlar, başta cumhuriyet ve ulus kavramları olmak üzere, birçok kavramı çarpıtarak veya anlamsızlaştırarak yıllardan beri, istedikleri gibi kullanıyorlar. Bu yazarların kavramları nasıl tahrif ettikleri gösterilmeden, ülkemizdeki düşünsel yaşamın sağlıklı bir şekilde gelişmesi imkânsızdır.

Princeton Üniversitesi Öğretim Üyesi ve bu üniversitenin Ortadoğu Araştırmaları Bölümü'nün başkanı olan M. Şükrü Hanioğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih* (2006) adlı kitabında şunları söylüyor:

> "(...) Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'ndaki 'Hâkimiyet bila kayd ü şart milletindir' ifadesinin 'laikliğin temelini attığını' iddia etmek, kavram kargaşası bir yana, günümüz değerleriyle tarihe bakmanın ve ona teleolojik bir misyon yüklemenin oldukça ilginç misallerini ortaya koymaktadır. Her şeyden önce, 'milli hâkimiyet' ile 'laiklik' arasında zorunlu olarak birbirini doğuran sebep-netice ilişkisi yoktur." (s. 277)

Öncelikle belirtmeliyiz ki, Hanioğlu'nun söylediklerinin tam tersine, milli hâkimiyet ile laiklik arasında zorunlu olarak birbirini doğuran sebep-netice ilişkisi vardır. Din ile siyasetin birbirinden ayrılması olarak tanımlayabileceğimiz laiklik, milli hâkimiyet ile doğrudan ilgilidir. Çünkü dinden ayrılmamış siyaset ile milli egemenlik sağlanamaz. Dinden ayrılmamış siyaset ile sağlanabilecek egemenlik, ancak ve ancak, dini egemenlik olabilir. Dolayısıyla, milli egemenlik, zorunlu olarak laik olmayı gerektirir.

Bu nedenle "egemenliğin kayıtsız şartsız milletin olduğu"nu söylemenin laikliğin temelini attığını ileri sürmek, bizim ülkemiz için doğru bir saptamadır. Bu tutum, tarihe günümüz değerleriyle bakmanın bir örneğini değil, aksine olguları tarihi süreçleri içinde doğru biçimde kavramanın bir örneğini oluşturur. Çünkü milletler (veya uluslar) tarih sahnesine, çeşitli milliyetlerden toplulukların sekülerleşme süreçlerinden geçmeleriyle çıktılar. Tarihsel toplulukların sekülerleşmelerini etkileyen çok çeşitli faktörler vardır. Şu anda konumuz olmayan bu faktörlerden söz etmeksizin belirtebiliriz ki, ulusları ulus yapan diğer bütün nitelikler de çok önemli olmakla birlikte, sekülerleşme yoluna girmemiş topluluklar ulus olamadılar.

Bizim ülkemizde, diğer ülkelerden farklı olarak, egemenliğin millette olduğunu söylemek, laikliğin temelini oluşturmuştur. Çünkü Osmanlılarda üç asırlık bir sekülerleşme süreci olmakla birlikte, laiklik (siyasi sekülerleşme) gerçekleşmemiştir. Laiklik, ülkemizde Cumhuriyet'le birlikte başlamıştır. Saltanatın ve hilafetin kaldırılması, milli egemenliğin gerçekleşmesinin önündeki engelleri kaldırmış ve böylece laikliğin de temelini ve garantisini oluşturmuştur. Batı Avrupa ülkelerinde milli egemenliğe gidiş bizdekinden farklı olmuş ve sekülerleşme yollarından geçilerek milli egemenlikler kurulabilmiştir.

Özgür düşünce olmadan cumhuriyet de olmaz.

Cumhuriyet, egemenliğin kaynağının ulus olduğunu kabul eden bir toplumsal yönetim sistemidir. Ulus, egemenliğini seçilmiş temsilcileri aracılığıyla gerçekleştirir ve sürdürür. Bu iki özellik gerçekleşmişse, o toplum cumhuriyetle yönetiliyor demektir. Egemenliğin kaynağının ulus olması demek, ulusun yönetimine yön verecek esasların ve ulusun geleceğinin, herhangi bir imparatorun, kralın, padişahın, kutsal bir gücün veya liderin kararına değil, ulusun kendi kararlarına ve iradesine bağlı ve dayalı olması demektir. Ulusu oluşturan bireylerin kararlarının toplamı olarak ortaya çıkan ulusal kararın, bağımsız bilinçlerin ve iradelerin mahsulü olması gerekir. Cumhuriyeti cumhuriyet yapan en önemli özellik budur ve bunu sağlayacak olan da bilimsel bilgilerin ve bilimsel düşünce alışkanlığının bütün ulus içinde yayılmasıdır. Elbette her bir bireyin zihninde gelişen düşüncelerden toplam ulusal iradeyi yaratma gibi büyük bir işlev gören siyasi demokrasi de cumhuriyet rejiminin ayrılamaz bir parçasıdır.

Bu nedenle eğer bir genel seçim sistemi, ulus fertlerinin bağımsız düşüncelerini değil de, belirli egemenlik odaklarının iradelerini yansıtıyorsa, o rejim cumhuriyet rejimi değildir. Cumhuriyet, hem bilim ve bilimsel düşünce, hem de demokrasi demektir.

Sosyolog Nilüfer Göle ise *Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar* (2012) adlı kitabında şunları söylemektedir:

> "...Türkiye 1923'te Osmanlı monarşisini yıkmış ve sekülerizmin ideolojik çerçevesi içinde ulus-devlete geçişi sağlamıştı; İran ise monarşinin gücüne 1979'daki İslam devrimiyle son vermişti. İki ülke de Cumhuriyetçi ülkelerdir, ama seküler-dinsel ayrılığı birbirlerinden farklıdır: Türkiye 'ulusal'ın oluşumunu siyasal sekülerizm ('laiklik') ile, İran ise siyasal İslamcılık yoluyla tamamlamıştır." (s. 17)

Göle'nin de kavramları birbirine karıştırdığı ve ulus gerçeği ile cumhuriyet kavramı arasındaki tarihsel bağı kopardığı görülebil-

mektedir. İran 1979'da monarşinin gücüne mi son verdi, yoksa şah monarşisini yıkıp Ayetullah monarşisini mi başlattı?

Avrupa'da Rönesans'la başlayan uluslaşma süreci, sekülerleşme süreciyle birlikte ilerlemiştir. Dil, din, coğrafya, tarih, gelenek birliği ve ülke çapında pazar ekonomisinin varlığı, bir ulusun önemli bileşenleri olmakla birlikte, bir tarihsel topluluğu ulus aşamasına yükselten şey, esas olarak sekülerleşmedir. Dolayısıyla 'siyasal İslamcılık yoluyla ulusal oluşumun tamamlandığı' düşüncesi, paradoksal bir düşüncedir.

Cumhuriyet'in tanımı yok mu?

Tarihçi Cemil Koçak ise, 24 Aralık 2006 tarihli *Radikal İki*'de yayımlanan "Bilgi, biraz daha bilgi" başlıklı yazısında şunları söylüyor:

> "...Cumhuriyette de demokrasi olabilir. Ama olmak zorunda değildir (Bizim tek parti dönemi gibi). Cumhuriyet otomatik ve kaçınılmaz olarak demokrasiyi ve laikliği getirmez ve getirmesi gerekmez de. Fransa, hem cumhuriyet, hem demokrasidir, üstelik laikliği bize model olmuştur. Buna karşılık İran İslam Cumhuriyeti, cumhuriyet olmakla birlikte, bu iki unsurdan da uzaktır. Irak Cumhuriyeti de öyleydi. Laik bir diktatörlüktü. Suriye Cumhuriyeti hâlâ laiktir, ama demokrasiden uzaktır. ABD, bizim anladığımız manada laiklikten epey uzak, demokratik bir cumhuriyettir..." (s. 9)

Koçak'ın sözlerinin hangi birine ne diyelim? Cumhuriyet, demokrasiden ve laiklikten asla ayrılamaz. Cemil Koçak eğer cumhuriyet kavramını anlama zorluğu çekmiyorsa, bu kavramın içini boşaltmaya çalışıyor demektir.

Ulusu oluşturan her bir birey doğru bilgilere ve gerçeğe, özgürleşmiş zihinsel yapılara yaklaştığı ölçüde, o bireylerden oluşan toplum da o ölçüde bir cumhuriyet toplumu olur. Aksi takdir-

de rejim, adı cumhuriyet bile olsa, gerçekte bir ortaçağ rejimini temsil ediyor olabilir.

Ulusun genel ve yerel seçimler ve seçilmiş temsilcileri aracılığıyla genel iradesini yansıtması da şüphesiz çok önemlidir. Bu mekanizma yaşatılmadan cumhuriyet ve milli egemenlik sürdürülemez. Fakat tek tek her bireyin iradesinin oluşmasının koşulları ve yolları da aynı derecede önemlidir.

Her bir birey, bilimsel düşünebilme becerisini edinebildiği, doğru bilgilere ulaşabildiği, siyasi düşünce ve siyasi irade özgürlüğüne yaklaşabildiği ölçüde, böyle bireylerden oluşan toplum da gerçek anlamda bir cumhuriyet toplumu olmaya yaklaşır.

Biz Ne Kadar Ulus Olabildik?

Ulus kavramı, üzerinde iki asırdan beri tartışma yürütülen bir kavram. Ulus kavramı, gerçeği ve teorisi üzerine büyük bir literatür var. Bu konudaki araştırmalar ve tartışmalar günümüzde de sürüyor.

Ulus nedir?

Tarihsel ve toplumsal bir gerçek olarak ulus, genel anlamıyla, aralarında dil ve tarih birliği bulunan, modern (ve seküler) toplumlara denir (Modernleşme ve sekülerleşme kavramları farklı olmakla birlikte önemli ölçüde örtüşen kavramlardır). Modernleşme, ortaçağa özgü olandan çıkış demektir. Sekülerleşme ise daha önce dine veya din yapısı kazanmış herhangi başka bir ideolojik öğretiye ait olan alanların bunlardan arınması demektir (Laiklik, kısmi siyasi sekülerleşmedir).

Bu tanımlara bağlı olarak uluslar tarih sahnesine ilk olarak Batı Avrupa'da, Rönesans'tan sonra çıkmaya başlamışlardır. Bu durum Rönesans'ta elbette henüz sadece bir oluşum aşamasıydı. Ulusların asıl gelişmesi 18. yüzyıldan sonra olmuştur ve ilk ulusal devletler de 18. yüzyılın sonundan itibaren kurulmaya başlamıştır (Örneğin 16. yüzyılda bir Fransız ulusundan veya 18. yüzyılda bir Türk ulusundan söz edemeyiz).

Modernleşmenin, sekülerleşmenin ve uluslaşmanın en temel etkeni, bilimin gelişmesidir. Bilim devrimi olmadan, bilimsel dü-

şünce ve bilimsel eğitim yaygınlaşmadan, bu üç sürecin hiçbiri gerçekleşemezdi.

Ulus öncesi topluluklar, dini topluluklardır. Din de, hiç şüphesiz ulusun bileşenlerinden biridir. Ama aynı zamanda uluslar, yaşayan dinlerle birlikte, fakat artık dinin kamusal yaşamdaki etkilerinden veya belirleyiciliğinden sıyrıldıkları için (veya sıyrıldıkları ölçüde) uluslar haline gelmişlerdir. Bu nedenle sekülerleşme, uluslaşmanın en temel etkenlerinden biridir.

Ulusların bileşiminde ve oluşumunda rolü olan en büyük etkenlerden biri ortak dildir. (Farklı diller, çeşitli insan topluluklarının birbirlerinden çok uzun sürelerle ayrık durumda yaşadıkları dönemlerde oluşmuşlardı. Günümüzde yeni bir dil oluşmuyor ve birçok dil de, artık kullanılmaması ve bilenlerin de ölmesi nedeniyle, giderek yok oluyor veya yok olmaya yüz tutuyor.)

Dil, büyük bir birleştiricidir. Dolayısıyla farklı bir dil de, insanları ayrık tutan bir etkendir.

Batı Avrupa'da uluslar tarih sahnesine çıkmadan önce, bilim ve edebiyat dili Latinceydi. Halkın konuştuğu dilde okumaya ve yazmaya başlaması, uluslaşma sürecini başlatmış ve hızlandırmıştır. Latincenin yerini ulusal dillerin almasıyla, bilimin gelişmesi ve bilimsel düşüncenin halk içinde yayılmaya başlaması süreci birlikte gitmiştir.

Öte yandan ulusların oluşmasında teknolojinin rolünü de göz ardı edemeyiz. Geniş çapta pazar ekonomisinin gelişmesi nasıl insanların daha geniş çapta sosyal ilişkiler kurmasını sağlamışsa, bu ekonominin gelişmesini mümkün kılan teknolojinin de yeni ilişkilerin doğmasında o ölçüde önemli rolü olmuştur. Özellikle matbaa teknolojisi başta olmak üzere, üretim, ulaşım ve iletişim teknolojisinin gelişmesi, toplulukları ulus yapan önemli etkenler arasındadır. Elyazması kitaplar, el aletleriyle yapılan üretim, at arabasıyla ulaşım ve mektupla iletişim ile ulus olunamaz. Elektri-

ğin, günlük gazetenin, bilimsel-edebi eserlerin ve modern müziğin uluslaşmadaki rolü tartışmasızdır.

Ulusu yaratan ve onun gelişimini, olgunlaşmasını sağlayan birçok etken vardır. Dil birliği, tarih birliği, toprak birliği, ekonomi birliği, eğitim birliği, ruhsal yaşam birliği, bilimsel düşüncenin ve demokrasi düşüncesinin gelişmesi, uluslaşma sürecinin temel bileşenleri arasındadır.

Uluslaşma süreci uzun bir süreçtir ve günümüzde de devam etmektedir. Hiçbir ulusun gelişim düzeyi bir başka ulusunkine eşit olmadığı gibi, her toplumun uluslaşması da düzgün bir şekilde ilerlememektedir.

Bu genel tanımlamaları yaptıktan sonra, şimdi ulus gerçeğine biraz daha yakından bakabiliriz. Ulus olgusunu daha iyi kavrayabilmemiz için çok uç noktadan sorulmuş bir sorunun bize yardımı olabilir.

İki dilli bir ulus olabilir mi?

Ulusal varlık, daima gelişen bir varlıktır. Bu nedenle "iki dilli bir ulus olabilir mi?" sorusu, farklı dillerle bile bir ulus olunabileceği ufkunu bizim önümüze açan bir soru olarak önemlidir. Farklı diller, her koşulda ayrık tutmaya veya ayrıştırıcı olmaya yetmeyebilir. Önemli olan insan haklarının sınırlarının ve insani değerlerin, bilimsel düşüncenin ve demokrasinin son aşamalarına kadar yükseltilmesidir. Bir bütün olarak toplumun böyle bir zihniyetle davranması durumunda, insanlar kendilerini huzur, güven, bilgi ve refah içinde buldukları bir ulusa ait olduklarını hissetmekten mutlu olacaklardır.

Ulus, öyle dinamik bir toplumsal ve tarihsel varlıktır ki, onun en önemli bileşeni olarak gördüğümüz dil bile, en önemli birleştirici öğe olmaktan çıkabilir ve yukarıda saydığımız, ama gerçekte daha yüzlercesini ekleyebileceğimiz birleştirici sosyal öğeler karşısında geri plana düşebilir. Böylece, örneğin neredeyse iki

dilli tek ulustan bile söz edebilmemiz mümkün hale gelebilir. Avrupa'nın bazı ülkelerinde bu tanıma çok yakın duran "birden fazla dilli ulusların" varlığını biliyoruz.

Ulusal topluluğun geçmişteki birleştirici öğelerinin ötesinde öyle bir (veya birkaç) birleştirici öğe olmalı ki, tüm ayrıştırıcı etkenleri dizginlemekle kalmasın, topluluğu modern bir temelde, yeni kuvvetlerle, birbirine daha bağlı hale getirsin. Tüm farklılıklarına rağmen her bireyin kendisini ait hissettiği bir ortak topluluğun ve kimliğin oluşmasına hizmet etsin. Bu büyük birleştirici ana etkenler, modern bilim, kültür, hukuk ve demokrasi ve asla çiğnenemez temel insan haklarının varlığı düşüncesidir. Bütün bu ana etkenlerin işleyeceği zemin ise elbette sekülerleşmiş kamusal yaşam zeminidir.

Bir ülkedeki hukuk sistemi herkese eşit olarak adalet dağıtıyorsa, kimse suçsuz olarak bir gün bile cezaevinde kalmıyorsa, ülkede kendi vatandaşlarına işkence yapan merkezler bulunmuyorsa, ülkenin yetişmiş değerleri faili bilinmeyen cinayetlere kurban gitmiyorsa, kadınlar erkeklerle her bakımdan eşit haklara ve statülere sahipse, çocuğunu okutmak isteyen her aile bunu rahatça yapabiliyorsa, insanlar birbirlerine güvensizlikle ve korkuyla değil de saygıyla ve güvenle yaklaşıyorsa, bilimde, sporda ve kültürel faaliyetlerde uluslararası başarılara imza atılıyorsa ve bu başarılar ortak bir sevinç ve gurur yaratıyorsa, çalışanlar, işsizler, engelliler ve emekliler yeterli bir sosyal güvenceye sahipse, ülke yönetimi, trafik kazaları denilen fakat gerçekte büyük bir sosyal cinayet halini almış bulunan bu afete seyirci kalmak yerine sorunu bilimsel yollardan çözümlemeye çalışıyorsa, gelir dağılımındaki ve bölgesel eşitsizliklerdeki uçurum kapatılıyorsa, her inançtan insanlar kendi inançlarının gereklerini hiçbir baskıyla karşılaşmadan, tam bir özgürlük içinde yerine getirebiliyorsa, insanların kafasında hurafeler yerine bilimsel düşünceler gelişiyorsa ve dolaşıyorsa, ulusun tümünü ilgilendiren sorunlarda bazı

çıkar gruplarının değil de ulusun tümünün özgür iradesi geçerli oluyorsa, böyle bir ülkede iki değil de beş dil konuşuluyor olsa bile, insanlar hiç kuşku yok ki kendilerini aynı ulusal topluma ait hissedeceklerdir.

Bu genel değerlendirmelerden sonra artık şu soruyu sorabiliriz:

Biz ne kadar ulus olabildik?

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, tarih sahnesine yeni çıkmış bir ulus olarak olgunlaşma yönünde büyük adımlar atıldı. Fakat ondan önce de, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında ve II. Meşrutiyet döneminde, yoğunluk düzeyi çok yüksek olmamakla birlikte önemli bir uluslaşma süreci yaşadık. Ulusal dilin ve edebiyatın gelişmesinde büyük hizmetleri geçmiş bulunan öncü Osmanlı entelektüellerinin değerli çabalarını unutamayız. Ulusal varlığımızın köklerini Osmanlı döneminde yaratan başka birçok değerli öncülerimiz de oldu.

Ama bugün yaşadığımız noktada ulusal varlığımız, gelişmek ve olgunlaşmak bir yana, büyük bir yaşamsal tehdit karşısında bulunmaktadır.

Ulus gerçeğinin ne olduğunu anladığımızda, ancak o zaman, bizim ne kadar ulus olabildiğimiz sorusuna da doğru yanıt verebiliriz.

OSMAN BAHADIR

Türkiye'de Sekülerleşme

Sekülerleşme süreci, insanlık tarihinin en temel gerçeklerinden biridir. Fakat bu gerçek, birçok nedenle çeşitli fikir akımlarının veya bazı sosyal-ekonomik öğretilerin gölgesinde kalmıştır. Ancak sekülerleşme süreçlerinin gözden kaçırılması, birçok durumda toplumsal ve tarihsel analizlerin başarısızlıkla sonuçlanmasına yol açmaktadır.

Ülkemizde de sekülerleşme kavramı ve gerçeği, bilinçlere açık bir biçimde nüfuz etmemiştir. Bu kavram çoğu durumda laiklikle karıştırılmaktadır. Oysa insan aklının özgürleşmesi sürecinin bir yönü olarak sekülerleşme, toplumsal ve tarihsel gelişmelerin temelinde yer alan asli ve varoluşsal bir dinamiktir.

Bu kitapta, kısa bir genel giriş bölümünden sonra Osmanlılarda ve Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki sekülerleşme süreci siyasi, ekonomik ve çeşitli kültürel etkenlerle birlikte, fakat özellikle de bilimsel gelişmelerle bağlantısı içinde ele alınmakta ve sekülerleşmenin ülkemiz tarihindeki özgün ve büyük rolü ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Osmanlılardaki ve Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki sekülerleşme süreci anlaşılmadan, ne Cumhuriyet devrimimizin niteliği, ne de onun dünyanın diğer büyük devrimleriyle olan ilişkisi, ortak ve farklı yönleri anlaşılabilir.

THG 0489614 UPL
THG Q489614 UPL

ISBN: 978-625-7715-95-9
9 786257 715959
125 ₺
Cumhuriyet Kitapları